

JOURNAL OF ACADEMIC
OPINION

Yıl/Year: 2023 Cilt/Volume:3 Sayı/Issue:1

e-ISSN: 2791-9447

academicopinion.org/

e-ISSN: 2791-9447

J A O

Journal of Academic Opinion

Sahibi / Owner

İlhan EROĞLU

Editör Kurulu / Editor Boards

İlhan EROĞLU

ilhan.eroglu@gop.edu.tr

ORCID : 0000-0003-4711-1165

Mustafa Necati ÇOBAN

necati.coban@gop.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2839-4403

Nalan KANGAL

nalan.kangal@gop.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9160-0797

Fatih YETER

fatih.yeter@gop.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8769-9122

Dil Editörü / Language Editor

Buğra KAŞ

bugra.kas@gop.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8529-6298

Dizgi-Grafik / Graphics

Fatih YETER

Yayın Türü

Yaygın Süreli

İletişim / Contact

Tokat Gaziosmanpaşa University, Taşlıçiftlik

Campus, 60250 Tokat / TURKEY

Tel : +90 (356) 252 16 16 (2382 / 2793)

Mail: info@academicopinion.org

Web: https://academicopinion.org/

Yıl / Year 2023

Cilt / Volume 3

Sayı / Issue 1

Journal of Academic Opinion altı aylık periyotta (Haziran - Aralık) yılda iki kez açık erişim ve ücretsiz e- dergi olarak yayımlanmaktadır.

Yayın ilkeleri ve etiği ile yazım kurallarına
<https://academicopinion.org/> adresinden ulaşılabilir.

Journal of Academic Opinion is published twice a year in a six-month period (June - December) as an open access and free e-journal.

You can reach the publication principles and ethics and the writing rules at <https://academicopinion.org/>.

©Her hakkı saklıdır. Bu dergide yer alan yazı, makale, fotoğraf ve illüstrasyonların elektronik ortamlarda dahil olmak üzere kullanma ve çoğaltılma hakları Journal of Academic Opinion Dergisine aittir. Yazılı ön izin olmaksızın materyallerin tamamının ya da bir bölümünün çoğaltılması yasaktır. Makalelerde yer alan görüşler yazar(lar)ın kendi görüşüdür, derginin görüşü değildir. Ayrıca yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu da yazar(lara) aittir.

©All rights are reserved. Rights to the use and reproduction, including in the electronic media, of all communications, papers, photographs and illustrations appearing in this journal belong to Journal of Academic Opinion. Reproduction without prior written permission of part or all of any material is forbidden. The journal complies with the Professional Principles of the Press. The opinions expressed in the articles are the opinion of the author(s), not the opinion of the journal. In addition, the scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).

academicopinion.org/

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Drazena GASPARG – University of Mostar
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ – Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret ADAMAN – Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. Halil SEYİDOĞLU – Uludağ Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM – Anadolu Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Mohammad Kabir HASSAN – University of New Orleans
Prof. Dr. Sebastian KOT – Czestochowa University

Bilim Kurulu / Science Board

- Prof. Dr. Abdul RASHID – International Islamic University, Pakistan
Prof. Dr. Abdülkadir BULUŞ – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Andreea Claudia SERBAN – Bucharest University of Economic Studies, Romanya
Prof. Dr. Ayfer GEDİKLİ – Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Aykut LENGGER – Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Burcu ÖZCAN – Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY – Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Coşkun KÜÇÜKÖZMEN – İzmir Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Drazena GASPARG – University of Mostar, Bosna Hersek
Prof. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM – Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem ERDEM – Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan ASLANOĞLU – Piri Reis Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ – Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun YILMAZ – Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret ADAMAN – Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. Güler GÜNŞOY – Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Halil SEYİDOĞLU – Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Haydar AKYAZI – Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Attila ACAR – İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan EROĞLU – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ÖZTÜRK – Nişantaşı Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan KALAYCI – İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail EFİL – Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Jose Rafael Alvarado LOPEZ – Universidad Nacional de Loja, Ekvador
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM – Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÇINAR – Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Fatih ÇİN – Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mohammad Kabir HASSAN – University of New Orleans, ABD
Prof. Dr. Muhammad SHAHBAZ – Beijing Institute of Technology, China
Prof. Dr. Muhsin KAR – Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Banka Meclisi Üyesi
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ – Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir EROĞLU – Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet ŞENSOY – İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolina POPOVA – International Business School (Botevgrad), Bulgaristan
Prof. Dr. Sebastian KOT – Czestochowa University of Technology, Polonya
Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN – Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Tayfur BAYAT – İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat KAYA – Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep KARAÇOR – Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Anil BOZ – Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Anna XHEKA – Aleksander Moisiu University, Arnavutluk
Doç. Dr. Atif Aziz – Karachi Institute of Economics and Technology, Pakistan
Doç. Dr. Baki DEMİREL – Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Bünyamin DEMİRGİL – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Dzmitry MARUSHKA – Belarusian State University, Belarus
Doç. Dr. Elif Özlem ÖZÇATAL – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Ferhat Devrim ZENGÜ – University of Alabama at Birmingham, ABD
Doç. Dr. Gholamreza ZANDI – University Kuala Lumpur, Malezya
Doç. Dr. Gulzhanat TAYAUOVA – Turan University, Kazakistan
Doç. Dr. Gündüz AKSU KOCATÜRK – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Irena Baclija BRAJNIK – University of Ljubljana, Slovenya
Doç. Dr. İbrahim Adeolu BAKARE – Lagos State University, Nijerya
Doç. Dr. M. Necati ÇOBAN – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Akif DESTEK – Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet BÖLÜKBAŞ – Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Muhittin DEMİRAY – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay ÖZKAN – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Faruk BİÇEN – Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Rima FAYAD – Lebanese University, Lebanon
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ – Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Tetyana PİMONENKO, Sumy State University, Ukrayna
Doç. Dr. Yavuz ACUNGİL – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Yong Chen CHEN – University Malaya, Malezya
Doç. Dr. Yusuf TEMUR – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Arkadiusz MIRONKO – Indiana University East, ABD
Dr. Bahadır Sazak DOĞAN – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Fatih YETER – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Gülbahar ATASEVER – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Mehmet KENDİRCİ – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Murat TÜRK – Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Dr. Nalan KANGAL – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Nazife Özge BEŞER – Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Ümit ŞİMŞEK – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Nurettin ÖNER – Sağlık Bakanlığı

academicopinion.org/

İÇİNDEKİLER \ CONTENTS

Araştırma Makaleleri / *Research Articles*

Bölgesel Kalkınmada Hukuk ve İnsani Gelişmişlik İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Analiz: Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu (CEMAC) Örneği

An Empirical Analysis on the Relationship Between Law and Human Development in Regional Development: The Case of the Central African Economic and Monetary Union (CEMAC)

Ali PİŞKİN..... 1 - 10

Döviz Kuru ile Ekonomik Politika Belirsizlik Endeksi Arasındaki İlişkinin Fourier Yaklaşımı ile Analizi: BRIC Ülkeleri Örneği

Analysis of the Relationship between Exchange Rate and Economic Policy Uncertainty Index by Fourier Approach: The Case of BRIC Countries

Mehmet SONGUR, Burak SERTKAYA..... 11 - 15

Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeline Bayesci Yaklaşım

Bayesian Approach to the Nonlinear Structural Equation Model

Murat YILDIRIM, Mahmut KARTAL..... 16 - 26

Emlak Vergisinin Bir Tamamlayıcısı Olarak Değerli Konut Vergisi

Valuable Housing Tax as a Supplement to Property Tax

Ecem ÇİVİLİDAĞ , Doğan BOZDOĞAN..... 27 - 37

Devletler Hukuku Mu? Erkekler Hukuku Mu? Uluslararası Hukukun Kuruluş, İşleyiş ve Pratiklerine Dair Feminist Eleştiri

Is It the Law of States or the Law Of Men? Feminist Criticism of the Establishment, Functioning and Practice of International Law

Edanur KICIT, Yasin ÖZTÜRK..... 38 - 45

Bölgesel Kalkınmada Hukuk ve İnsani Gelişmişlik İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Analiz: Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu (CEMAC) Örneği

An Empirical Analysis on the Relationship Between Law and Human Development in Regional Development: The Case of the Central African Economic and Monetary Union (CEMAC)

Ali PİŞKİN

Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Yalova/Türkiye, mrpiskin@hotmail.com

ÖZET

Dünyada en fazla az gelişmiş ülkeyi barındıran kıta Afrika kıtasıdır. Kıtada, milyonlarca insan, insan onuruna yakışan bir hayat standardına kavuşmadan ömürlerini tamamlamaktadırlar. Bu gerçek, kıtada, ekonomik kalkınmanın hangi unsurlara bağlı olduğunu sorgulayan çalışmaların artmasına neden olmuştur. İlgili unsurlardan birisi hukuk sistemi ve bu sistemin ne kadar uygulanabilir olduğudur. Çalışma kapsamında incelenen altı Afrika ülkesi, eski Fransız sömürgeleridir ve çeşitli nedenlerle Fransız Avrupa hukuk sistemini kendi hukuki altyapılarına adapte etmişlerdir. Bu çerçevede, ilgili ülkelerde hukukun üstünlüğü ve insani gelişmişlik arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Çalışmada havuzlanmış en küçük kareler yöntemi uygulanmış, sabit etkiler tahmincisi ile oluşturulan model tahmin edilmiştir. Bulgular, literatür ile uyumlu bir şekilde, hukukun üstünlüğü sağlandığı zaman insani gelişmişliğin de bundan pozitif etkilendiğini ifade etmektedir. Ayrıca, düzenleyicilik kalitesi yükseldikçe de benzer bir sonuç elde edilmektedir. Sonuçlara istinaden, iyi yönetim unsuru olarak hukuka bağlılığın artırılması ve düzenleyici uygulamalarda kalitenin yükseltilmesi önerilmektedir ancak bu öneri gerekli olmakla beraber yeterli değildir. Bu ülkelerde, doğal kaynak bağımlılığının giderilerek ekonomik çeşitlilik sağlanması, imtiyaz ve sübvansiyonlarla piyasa etkinliğinin sakatlanmaması, mali kırılganlıkların azaltılması ve bölüşümün daha adil gerçekleştirilmesi gibi gelişmelerin de sağlanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İnsani Gelişmişlik, Hukukun Üstünlüğü, CEMAC, Bölgesel Gelişme*

ABSTRACT

Africa has the largest number of underdeveloped countries in the world. The lives of millions of people in the continent are ending without attaining a standard of living worthy of human dignity. This fact has led to an increase in the number of studies questioning the elements on which economic development in the continent depends. One of these factors is the legal system and how applicable it is. The six African countries examined in this study are former French colonies and have adapted the French European legal system to their legal infrastructure for various reasons. In this framework, the relationship between the rule of law and human development in these countries is investigated. In the study, pooled ordinary least squares method is applied, and the model constructed with fixed effects estimator is estimated. In line with the literature, the findings indicate that human development is positively affected when the rule of law is ensured. Moreover, a similar result is obtained as the quality of regulation increases. Based on the results, increasing adherence to the law, and improving the quality of regulatory practices are recommended as elements of good governance, but this recommendation is necessary but not sufficient. These countries also need to achieve economic diversification by eliminating natural resource dependence, avoiding distortions of market efficiency through privileges and subsidies, reducing fiscal vulnerabilities, and achieving fairer distribution.

Keywords: *Human development, Rule of Law, CEMAC, Regional Development.*

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 16 Nisan 2023

Kabul Tarihi: 5 Mayıs 2023

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: April 16, 2023

Accepted: May 5, 2023

Article Type

Research Article

1. Giriş

2010 yılı sonrasındaki veriler incelendiğinde, Sahra altı Afrika ülkelerindeki nüfusun ortalama %35'inin günlük 2,15 doların, yani yoksulluk sınırının altında yaşadığı görülmektedir. Muhtemeldir ki bu ortalama değer, birçok ülkede daha yüksek sayılara ulaşmaktadır.

Çoğu Afrika ülkesi 1900'lerin ikinci yarısından sonra bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bağımsızlık, her ne kadar sömürge döneminin resmi olarak bitmiş olması anlamına gelse de sömürgeci güçler bu ülkeler üzerindeki ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki etkinliklerini sonlandırmamışlardır. Nitekim, Afrika ülkelerinin insani gelişmişlik bakımından ilerleme seviyesi incelendiğinde, kişi başına gelir, sağlık ve

eğitim unsurlarında istikrarlı bir değişim gözlemlenmemektedir. Milli gelir ve buna bağlı olarak kalkınma seviyesindeki olumlu gelişmeler, petrol veya değerli madenlerin keşfine ve bunların işletilmesine, orman ürünlerinin işlenip yurtdışına satılmasına bağlıdır. Bu ekonomik gelişmeler ise hükümetlerin şirketlere tanıdıkları imtiyazlara, yabancı yatırımcıların kararlarına ve doğal felaketlerin ortaya çıkmasına göre yön değiştirmektedir.

Afrika ülkeleri, ekonomik olarak küresel dünyaya daha fazla eklenilebilmek adına birbirleriyle çeşitli iş birlikleri kurmaktadır. Bu iş birlikleri hem ekonomik amaçlar güderken hem de ülkelerin sosyal, politik ve kültürel olarak yakınlaşmasını hedef almaktadır. Her ne kadar eski sömürgeci devletlerin güdümünden çıkmasalar da bu birlikler veya topluluklar bölgenin kalkınmasına katkı sunmaktadır. Bahsi geçen topluluklardan birisi de Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu'dur (*Communauté Économique Et Monétaire De L'Afrique Centrale, CEMAC*). Toplulukta yer alan ülkeler, eski Fransız sömürgeleridir. Bu nedenle bahsi geçen ülkelerde, hayatın birçok alanında (dil, kültür, ekonomik yapı, kurumsal yapı ve işleyiş gibi) Fransız etkisi gözlemlenmektedir. Ancak tarihi ve yıkıcı dönemlerle bağlantının kopmamasına neden olan en önemli gelişme, 1960'larda bağımsızlıklarını kazanan bu ülkelerin, 1958 Fransız Anayasası'nı esas alarak kendi hukuki sistemlerini inşa etmeleridir (Bongyu, 2009). Ülkelerin hukuki altyapıları, ekonomik kalkınmalarını derinden etkilemektedir.

Hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkinin incelenmesi, hukukun bir kurum olarak kabul edilmesine dayanan kurumsalcı yaklaşımın gelişimiyle yakından ilgilidir. Kurumsalcı yaklaşım, geçirdiği son dönemdeki evrim ile neoklasik iktisadın içinde yer almış ve buna istinaden serbest piyasa temelli argümanlar geliştirmiştir. Bu temelde de hukuk ve kalkınma ekonomisi araştırmaları; bireyin ve dolayısıyla iktisadi girişimlerin serbestleştirildiği, devletin bu girişimlere gerekmedikçe müdahale etmediği, şeffaf, öngörülebilir ve özel mülkiyetin korunduğu sistemler çerçevesinden devam etmektedir. Bir kurum olarak hukuk sistemi, bireyin haklarını, özel mülkiyeti ve sözleşme yaptırımlarını koruyor, girişimcilere fırsat eşitliğine dayalı, adil bir yatırım ortamı sunuyor ise etkindir. Bu süreçte, kalkınmanın bir araç mı, yoksa bir amaç mı olduğu konusu farklı tartışmalara yol açmaktadır. Ancak netice itibarıyla ilgili teori, kaliteli kurumların, ekonomik özgürlüklerin, iyi tanımlanmış ve etkin şekilde uygulanan adil kuralların olduğu, bunların yerel sosyal yapıyla uyumlu bir şekilde çalıştırıldığı durumlarda (Posner, 1998), iktisadi faaliyetlerin ve girişimlerin artacağı ve buna istinaden kalkınmanın gerçekleşeceğini belirtmektedir.

Bu gelişme her zaman, her ülke için benzer şekilde gerçekleşmekte midir? Ekonomilerde, yeni girişim faaliyetlerinin artması ile üretim ve istihdam kapasitesinin de artması, buna bağlı olarak refahın yükselmesi beklenmektedir. Ancak yapılan çalışmalar, girişimci sayısında yaşanan artışın, her ülkede ekonomik büyümeye aynı katkıyı yapmayacağını, hatta kimi zaman negatif bir ilişkinin bile ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Bu gelişmenin nedeni, ülkelerin kalkınma farklılıklarıdır (Van Stel vd., 2007: 183).

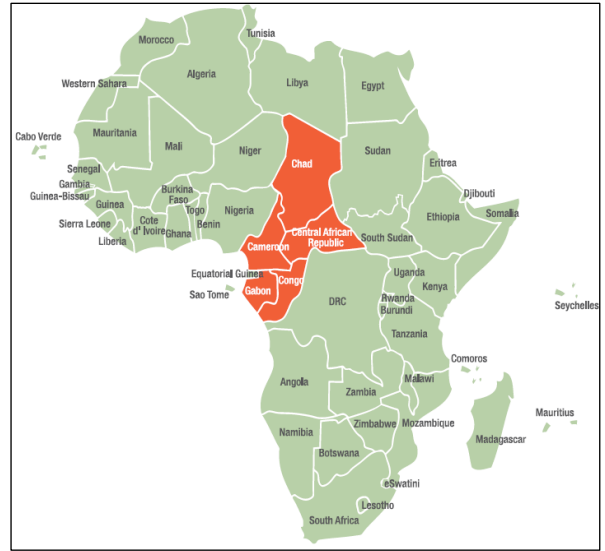
Bu çalışma, ortak bir hukuki çerçeveye sahip altı Afrika ülkesinde (Çad, Ekvator Ginesi, Gabon, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti), hukukun üstünlüğü ve devletin düzenleyicilik kalitesi değişkenlerini dikkate alarak insani gelişmişliği etkileyen unsurları araştırmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde CEMAC ülkelerinin ekonomik göstergeleri ve kalkınma düzeyleri kısaca açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde, hukuk ve ekonomik kalkınma ilişkisine dair teorik arka plan, farklı yaklaşımlarla beraber sunulmaktadır. Dördüncü bölüm, ilgili literatürdeki gelişmeleri özetlemektedir. Beşinci bölümde, CEMAC ülkeleri için 2002-2021 yıllarını kapsayan ampirik bir analiz yer almaktadır. Son bölüm ise sonucu içermektedir.

2. Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu'nun Genel Görünümü

Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu (kısaca: Topluluk); 1994'te kurulan ve 1999'da imzalanan antlaşma neticesinde hayata geçirilen; Sahra altı Afrika Ülkeleri'nden (SAÜ) Çad, Ekvator Ginesi, Gabon, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti (Kongo) ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nden (OAC) oluşan, "alt bölgesel-bütünleşme" çabası olarak sınıflandırılabilen iktisadi bir topluluktur (World Trade Organization [WTO], 2013). Topluluk, bölgede ortak bir ekonomik ve parasal yapı kurarak tek pazar olmayı amaçlamaktadır. Bu amaca hizmet etmesi için üye ülkeler, ortak para birimi olarak Orta Afrika CFA frangı kullanmaktadır. Merkezi, OAC'nin başkenti olan Bangui'de bulunan Topluluk'un amaçları arasında; bölgesel gelişme, sosyal yakınlaşma ve üretim faktörleri ile mal ve hizmetlerin Topluluk içinde serbest dolaşımı yer almaktadır (Centre for Affordable Housing Finance in Africa [CAHF], 2019: 41).

Şekil 1

Afrika Kıtası ve Topluluk Üyesi Ülkeler

Kaynak: CAHF, 2019: 41.

Dünya Bankası'nın 2021 verilerine göre; yaklaşık 1,1 milyar nüfusa sahip olan SAÜ'nün %5'i Topluluk ülkelerinde yaşamaktadır. Ortalama 9,9 milyon nüfusa sahip olan üye ülkelerin en kalabalığı yaklaşık 27 milyonluk nüfusu ile Kamerun, en az nüfusa sahip olanı ise 1,6 milyon ile Ekvator Ginesi'dir. Aynı yılın verileri Çad, Kamerun, Kongo ve OAC'nin net göç veren, Ekvator Ginesi ve Gabon'un ise net göç alan bir nüfus dinamiğine sahip olduğunu göstermektedir. Şekil 1'deki haritada görülebileceği gibi Topluluk, Afrika kıtasının Sahra Çölü altında yer alan 24 milyon km²'lik topraklarının yaklaşık %12'sini kapsamaktadır. Topluluk içinde en geniş yüzölçümüne 128 bin km² ile Çad, en dar yüzölçümüne ise 28 bin km² ile Ekvator Ginesi sahiptir. Gabon, kent nüfusunun en yüksek olduğu; Çad ise kır nüfusunun en yüksek olduğu ülkelerdir. Gabon nüfusunun %90'ı kentlerde yaşarken onu %84 ile Ekvator Ginesi, %68 ile Kongo ve %58 ile Kamerun takip etmektedir. Çad nüfusunun %76'sı ve OAC nüfusunun %57'si ise kırsal ikamet etmektedir (World Bank [WB], 2021a).

Tablo 1, üye ülkelerin milli gelir seyrini (1. sütunlar) ve SAÜ içindeki ağırlıklarını (2. sütunlar) 2002, 2012 ve 2021 yılları için göstermektedir. On yıllık aralıklarla verilerdeki değişimi gösteren tabloya göre, Ekvator Ginesi son 20 senedir en yüksek milli gelire sahip ülkedir. 2002 yılında Kongo, 2012 ve 2021 yıllarında da Çad en düşük milli gelire sahip ülke olmuştur.

2002 yılından 2012 yılına geçildiği dönemde, üye ülkelerin milli gelirlerinde kayda değer bir atılım gözlenmektedir. Bu atılımın temel nedeni, yeni keşfedilen veya işletmeye açılan doğal kaynakların (petrol, doğal gaz ve orman ürünleri olmak üzere) varlığıdır. Ancak takip eden on yıldaki gelişim ise her ülke için benzer şekilde olmamıştır. Doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan OAC ve topraklarının önemli bir kısmı çöllerle kaplı olan, kuraklık sorunu ile mücadele eden Çad, diğer ülkeler kadar milli gelir artış oranlarına erişememiştir. 2012 sonrasında yaşanan askeri müdahaleler ve politik karmaşa, kuraklık ve sel gibi doğal şoklar ve özellikle 2020 yılında bütün dünyayı etkileyen pandemi koşulları, Topluluk ülkelerinin, Ekvator Ginesi hariç, ilk on yılda gösterdiği gelir artışı performansını tekrar elde etmesine engel olmuştur. Ekvator Ginesi, 1990'ların ikinci yarısında keşfedilen petrol rezervleri sonrasında, kıtada Nijerya ve Angola'dan sonra üçüncü en büyük rezerv ülke konumuna gelmiştir; buna bağlı olarak da kıta milli gelirine %10'un üzerinde bir katkı yapmaktadır. Onun en yakın takipçisi ise %3'ün üzerinde bir katkı ile Kamerun'dur.

Tablo 1
Milli Gelirler ve Bunların SAÜ İçindeki Ekonomik Ağırlıkları

	2002		2012		2021	
	1	2	1	2	1	2
Çad	964	0,2	2.513	0,6	2.612	0,6
E. Ginesi	11.004	2,7	30.561	7,5	43.216	10,6
Gabon	2.231	0,5	15.782	3,9	11.485	2,8
Kamerun	4.650	1,1	15.897	3,9	15.076	3,7
Kongo	834	0,2	14.301	3,5	8.418	2,1
OAC	1.759	0,4	12.241	3,0	11.061	2,7
SAÜ	407.202	100	1.591.399	1	1.845.558	100

1: Gayri safi milli gelir, atlas metodu, cari fiyatlarla, milyon \$.

2: Gayri safi milli gelirin SAÜ içindeki oranı, %.

Kaynak: WB (2021b) kaynağındaki veriden yararlanılarak derlenmiştir.

Dünyanın ikinci büyük tropik orman bölgesi sayılan ve ekolojik çeşitliliği yüksek olan Kongo Orman Havzası, bölgenin iklimsel olarak baskın karakterini yansıtmaktadır. Çad'daki yüksek çöl yoğunluğu ve kuruyan göllerin varlığı dışında, bölgede kullanılabilir su kaynakları geniş bir alana yayılmıştır. İklim ve arazinin elverişli yapısı, Topluluk ülkelerine tarım ve hayvancılık bakımından geniş olanaklar sunmaktadır. Bölgede; petrol, doğal gaz, altın, elmas, manganez ve uranyum gibi yer altı doğal kaynakları bulunmaktadır. OAC hariç, ham petrol, Topluluk ihracatının %80'den fazlasını oluşturmaktadır. Ekvator Ginesi ve Kongo, ihracat gelirlerinin %50'den fazlasını ham petrolden elde etmektedir. Onları yaklaşık %50 ile Gabon, %40 ile Çad ve %10 ile Kamerun takip etmektedir. Çad dışında, diğer ülkelerin petrolden sonra en önemli gelir kalemi ise ağaç ürünleridir. Emtia bağımlılığı daha az olan ülkeler ise altyapı yatırımları, hizmet sektörü ve toparlanmaya başlayan tarım sektörü ile büyümektedir (WTO, 2013; CAHF, 2019: 41).

Topluluk ülkeleri, yabancı firmaların bölgede faaliyette bulunabilmesi konusunda açık fikirlidirler, hatta serbest piyasa ekonomisinin gerektirdiği ticaret hukuku düzenlemelerini gönüllü olarak gerçekleştirmektedirler. Ancak bunlara rağmen özel sektör yatırımları arzu edilen seviyede değildir. Yatırımların yetersizliği nedeniyle doğal kaynaklar yeteri kadar değerlendirilememektedir. Yabancı yatırımlar konusunda bir diğer olumsuzluk, hükümetlerin bu firmalara tekelleşme ve hâkim durumu kötüye kullanma eğilimlerini arttıracak şekilde imtiyazlı haklar tanımlarıdır. Kimi zaman devlet kurumlarının da ortak olduğu bu firmalar, rekabete aykırı davranışları nedeniyle piyasaların gelişmesini engellemektedirler. Ayrıca, fiyat kontrollerinin bazı sektörlerde hâlâ devam ediyor olması, özerk gümrük uygulamaları ve mali imtiyazlar, eksik veya kötü iletişim ve ulaştırma ağları, gelişigüzel inşa edilmiş enerji santralleri gibi

nedenlerde Topluluk ülkeleri arzu edilen seviyede yatırım çekememektedir. Ek olarak enerji ve hammadde santrallerinde yaşanan teknik kaynaklı kazalar (Ekvator Ginesi'nde 2021 yılında yaşanan Bata patlamaları gibi) da yatırımların değerinde düşüşlere yol açmaktadır (WTO, 2013; International Monetary Fund [IMF], 2022).

Tablo 2, 2002, 2012 ve 2021 yıllarında, üye ülkelere, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) girişini akım (1. sütunlar) ve stok (2. sütunlar) olarak göstermektedir. Verilere göre, en zayıf gelişimi gösteren OAC olmuştur. Topluluk içinde, DYY bakımından en hızlı gelişimi ise Ekvator Ginesi, Gabon ve Kongo sergilemiştir. Bu performansın arkasındaki temel neden, ilgili ülkelerde yeni keşfedilen veya işletmeye açılan maden rezervlerinin varlığıdır. Tablo genel olarak değerlendirildiğinde, üye ülkelerde, yabancı yatırımlar açısından da istikrarlı bir büyüme ve gelişme patikasının elde edilemediği söylenebilmektedir.

Tablo 2
Doğrudan Yabancı Yatırımlar

	2002		2012		2021	
	1	2	1	2	1	2
Çad	924	1.960	580	4.456	562	7.615
E. Ginesi	323	2.324	985	12.372	491	15.585
Gabon	37	vy	-221	3.941	1.635	15.592
Kamerun	602	1.592	739	4.194	850	9.781
Kongo	137	2.107	-283	9.164	3.691	36.653
OAC	6	115	70	618	30	749

vy = veri yok

1: DYY girişi, akım, cari fiyatlarla, milyon \$.

2: DYY girişi, stok, cari fiyatlarla, milyon \$.

Kaynak: United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2023.

Topluluk ülkeleri, yukarıda sayılan negatif faktörler yanında, yüksek mali ve borç kırılganlıklarına sahiptir. Petrol fiyatlarındaki düşüş ve yüksek gübre fiyatları gibi etkenler, bölgedeki büyümeyi olumsuz etkileyen en önemli unsurlardandır. Hükümetler, bu olumsuzlukları giderebilmek için yüksek miktarda sübvansiyonlar tahsis ederek bütçe üzerindeki baskının artmasına neden olmaktadır. Bölgedeki silahlı grupların güvenlik tehdidi oluşturması, zayıf yönetim, yolsuzluk algısının yüksek olması, seçim güvenliğinin yeteri kadar sağlanamaması, askeri müdahalelerle bölünen sivil yönetim idaresi ve dolayısıyla politik istikrarın sağlanamaması gibi ekonomi harici faktörler de kurumsal yapı zafiyetine işaret etmektedir. Ayrıca, bölge iklim şoklarına karşı da savunmasızdır. Gelişmiş ülkelerin karbon-nötr politikaları sonrasında petrole olan talebin düşecek olması, Topluluk ülkelerinde gelecekteki enerji dönüşümüne hazır olunmaması, sel ve kuraklık gibi doğal afetlerin sıklıkla yaşanması gibi nedenlerle bölge ciddi tehditlerle karşı karşıyadır (IMF, 2022).

Genelde kıtanın tümü, özelde ise Topluluk ülkeleri, derin ve yıkıcı bir sömürge tarihine sahiptir. 1960'larda bağımsızlıklarını kazanan üye ülkeler, öncesinde Fransa'nın sömürgeleri idi. 1958 yılında yapılan yeni Fransa Anayasası referandumunda ret oyu veren Gine'nin, bu sonuç nedeniyle başına gelen olumsuzlukların, kendi başlarına gelmesini istemeyen Topluluk ülkeleri -az gelişmişliklerinin de bir sonucu olarak- Fransa ile ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki bağlarını koparamamış ve tarihsel yapının devamına mahkûm kalmışlardır (Bongyu, 2009: 395). Bu tarihin yarattığı köklü aksaklıkların yanında, yukarıda bahsedilen negatif faktörler de bölge halklarının insani gelişmişlik bakımından arzu edilen seviyelere ulaşmasını engellemektedir. Tablo 3, Topluluk üyesi ülkelerin kalkınma seviyesindeki seyri, 2002, 2012 ve 2021 yılları için göstermektedir. Ayrıca, tabloya son birkaç yıldır insani gelişmişlik bakımından en yüksek skoru elde eden bir ülke (Norveç) ve iki

gelişmekte olan ülke de (Brezilya ve Çin) eklenerek karşılaştırma yapma olanağı elde edilmiştir. İnsani gelişmişlik skoru 1'e yaklaştığı ölçüde, ilgili ülkedeki kalkınma düzeyi artmaktadır. Tabloya göre, ilgili dönemde, Topluluk içinde en yüksek insani gelişmişlik endeksine sahip olan ülke Gabon, en düşük insani gelişmişlik endeksine sahip olan ülke ise Çad'dır. Topluluk ülkelerinin elde ettikleri endeks değerleri ve bu değerlerin yirmi senedeki gelişimi etkileyici düzeyde değildir. Ayrıca, üye ülkeler arasında da önemli derecede farklar dikkate değerdir. Bu durum, Topluluk ülkelerinin, doğal zenginlikler aracılığı ile gelişen ekonomilerine rağmen, yakın zamanda, karşılaştırma yapılan ülkeleri, insani gelişmişlik bakımından yakalama olanaklarının zayıf olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 3
İnsani Gelişmişlik Endeksleri

	2002	2012	2021
Brezilya	0,692	0,732	0,754
Çad	0,307	0,381	0,394
Çin	0,604	0,709	0,768
E. Ginesi	0,534	0,592	0,596
Gabon	0,644	0,679	0,706
Kamerun	0,461	0,533	0,576
Kongo	0,378	0,440	0,479
Norveç	0,912	0,946	0,961
OAC	0,333	0,388	0,404

Kaynak: United Nations Development Programme [UNDP], 2023.

Nitekim, Tablo 4'te gösterilen, insani gelişmişlik endeksinin alt katmanları olan kişi başına gelir, sağlık ve eğitim verileri, ülkelerin hem Topluluk içinde nasıl heterojen bir yapıda olduklarını hem de dünyanın geri kalanı bakımından nasıl düşük bir performans sergilediklerini göstermektedir.

Tablo 4'e göre; en düşük kişi başına gelir OAC'de 980 dolarken en yüksek kişi başına gelir 12.800 dolar ile Gabon'da kaydedilmiştir. Kişi başına gelir bakımından, doğal kaynak zengini olan ve bunları işletmeye açabilen Gabon ve Ekvator Ginesi, Topluluk ülkelerinden ve SAÜ ortalamasından ayrılmaktadır. Bu veri ile paralellik gösterir bir şekilde, %61,9 ile yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfus oranının en yüksek olduğu ülke OAC'dir. Bu oran, diğer Topluluk üyesi ülkelerinde, SAÜ ortalamasının altındadır. Sağlık bakımından değerlendirmeye yapıldığında; en uzun yaşam süresi beklentisi Gabon'da, en kısa yaşam süresi beklentisi ise Çad'dadır. Beş yaş altı çocuklarda, her bin canlı doğumda beklenen ölüm oranının en yüksek olduğu ülkeler, sırasıyla 107 ve 100 ölüm ile Çad ve OAC'dir. Son olarak, 15 yaş ve üzeri yetişkin kişiler arasında, okuryazar olan nüfus oranı Ekvator Ginesi'nde %94 iken Gabon'da %85'tir. Bu oran, Çad'da %27 ve OAC'de %37'dir.

Tablo 4
Ekonomik Kalkınma Göstergeleri

	1	2	3	4	5
Çad	1.510	30,9	53	107	27
E. Ginesi	11.990	vy	61	77	94
Gabon	12.800	2,5	67	40	85
Kamerun	3.970	25,7	61	70	78
Kongo	3.400	35,4	64	43	81
OAC	980	61,9	55	100	37
SAÜ	3.930	34,9	61	73	67
Dünya Ort.	18.508	9,0	72	38	92

vy = veri yok, Ort. = ortalaması.

1: Dünya Bankası kişi başına gayri safi milli gelir (GNI), satın alma gücü paritesi 2021, cari fiyatlarla, dolar.

2: Günlük 2,15 doların (yoksulluk sınırının) altında yaşayan kişi sayısının nüfus içindeki oranı, %, satın alma gücü paritesi 2017. OAC için 2008, Kongo için 2011, Kamerun için 2014, Gabon için 2017, Çad ve Dünya Ort. için 2018 verisi.

3: Doğumda beklenen yaşam süresi, yıl, 2020.

4: Ölüm oranı, 5 yaş altı, 1.000 canlı doğum başına, 2021.

5: Okuryazarlık oranı, 15 yaş ve üzeri kişiler, %. E. Ginesi için 2010, Kamerun, OAC, SAÜ ve Dünya Ort. için 2020, Çad, Gabon ve Kongo için 2021 verisi.

Kaynak: UNDP, 2023.

3. Hukuk ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Teorik Arka Plan

Ekonomi biliminin kurumlara dair ilgisi, 1920'lere kadar uzanmaktadır. Şirketleri ve sendikaları dikkate alarak başlatılan çalışmaların öncüsü olarak Thorstein Veblen (1857-1929) ve John Rogers Commons (1862-1945) gösterilebilmektedir. Ancak bu dönemde başlayan kurumsal yaklaşım, mevcut klasik ekole karşıt bir duruş olarak ortaya çıkmıştır. 1940'larda, Keynesyen ekol ile geri planda kalan yaklaşım; Ronald Coase (1910-2013), Oliver Williamson (1932-2020) ve Douglass North'un (1920-2015) çalışmaları neticesinde, bu sefer neoklasik ekonomi yaklaşımının kapsamında, ortaya çıkmıştır. *Yeni Kurumsal Ekonomi* olarak isimlendirilen bu yeni disiplin; işlem maliyetleri, mülkiyet hakları ve kurumsal değişim üzerine odaklanmıştır. North (1990), analizlerinde, kurumların aslında kuralları temsil ettiğini ifade etmektedir. Bahsi geçen kurallar, sadece hukuki kurallar değil, aynı zamanda toplum yaşantısını düzenleyen diğer sosyal normlara da atıfta bulunmaktadır. Bu düşünce şekli, temellerini, Max Weber'in (1864-1920) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*) ve *Ekonomide ve Toplumda Hukuk* (*Law in Economy and Society*); Friedrich August von Hayek'in (1899-1992) *Özgürlük Anayasası* (*The Constitution of Liberty*) ve *Hukuk, Yasama ve Özgürlük* (*Law, Legislation and Liberty*) çalışmalarından almaktadır. 1990'larda ise bir grup araştırmacı, kurumsal yaklaşımı, hukuk ve finans ilişkisini analiz etmek için kullanmışlardır. Bu çabalar, ekonomik kalkınmanın hukuki kurumlar ile ilişkisine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çünkü, örneğin bahsi geçen çalışmalardan La Porta vd. (2008), İngiliz Anglo-Sakson hukuku ile Fransız Avrupa hukuk sistemine bağlı ülkelerin ekonomik gelişme farkını, Anglo-Sakson hukukunun lehine, açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalar neticesinde, hukukun, yani hukukun üstünlüğünün ekonomik kalkınma için oldukça önemli bir faktör olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Dam, 2006: 1-5).

Hukukun üstünlüğü (rule of law), devletin gücünü keyfi bir şekilde kullanmasını önleyen, hukukun mutlak üstünlüğüne atıfta bulunan ve herkesin kanunlar önünde eşit olduğunu kabul eden bir anlayışın ürünüdür. Hukukun üstünlüğünün tanındığı ülkelerde, bireylerin hakları, kişilerin imtiyazlı olmalarına göre değil; yazılı kuralların herkese aynı şekilde uygulanması ile tanınmakta ve korunmaktadır (Dima vd., 2018: 461). North'un (1990) belirttiği gibi hukukun üstünlüğü kavramı, piyasa ekonomisinin işlerliğinin devamlılığını sağlayan ve kanunlar, yönetmelikler, yönergeler gibi hukuki metinlerden oluşan temel altyapının olmazsa olmaz bir unsurudur.

Hukukun üstünlüğü, üç unsurdan oluşmaktadır: hukuki çerçeve, kurumsal kapasite ve hukuki güçlendirme. *Hukuki çerçeve*, ulusal, bölgesel ve küresel boyuttaki hukuk kurallarının varlığına işaret etmektedir. *Kurumsal kapasite*, hukuki çerçeveyi uygulama gücüne sahip yargı sistemini ifade ederken *hukuki güçlendirme*, bireylerin yargı sistemini etkin şekilde kullanabilmeleri, haklarını bilmeleri ve bunları geliştirmek için talepte bulunmaları anlamına gelmektedir (Malby, 2017: 523).

Hukukun üstünlüğü kavramına dair farklı yaklaşımları literatürden takip etmek mümkündür ancak bunların ortak özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir (Dam, 2006 :16):

- Gizli bir hukuk kural olmamalı: Hukuk kuralları, bu kurallara tabi olan herkesin ulaşabileceği şekilde yazılı olmalıdır.
- Kimse hukukun üstünde olmamalı: Hukuk kuralları, konumu ve unvanı ne olursa olsun herkes için eşit ve tarafsız şekilde uygulanmalıdır. Kamu otoriteleri de bu kurallara tabi olmalıdır.
- Bireyler, haklarını gözetin ve koruyan hukuk kurallarına tabi olma hakkına sahiptir ve herhangi bir ayrımcılığa uğramadan, haklarının savunulması gerekmektedir.

Theberge'e (1980: 231-232) göre, hukuk ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki; ekonomik fırsatlar, politik istikrar ve yatırım güdüsü üzerinden sağlanmaktadır. Bu başlıklarda temin edilecek pozitif ilerlemeler, kalkınmayı olumlu etkiler ancak kalkınma sürecini hızlandıracak olan ise etkili bir hukuki yapıdır. Özellikle Batılı sanayi toplumlarının gelişme süreci düşünüldüğünde, yasal normların ekonomik sistemle tutarlı olması ve kararlılıkla uygulanması, gelişmedeki temel unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Hukuki yapının istikrarlı, öngörülebilir ve adil olması, hukuk ve kalkınma arasındaki bağlantıyı güçlendiren temel niteliklerdir. Bir ülkedeki iktisadi birimlerin çoğunu oluşturan gerçek kişiler ve firmalar, hukukun üstünlüğünün sağlandığı ölçüde korunmaktadır. Bu koruma derecesinin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi ise mülkiyet haklarının ve sözleşme yaptırımlarının ne kadar güvence altına alındığı ile yakından ilişkilidir (Asoni, 2008; Dima vd., 2018: 461).

Teorik düzeyde, hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkiye dair yapılan çalışmaları iki ana gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup çalışmalar, hukuku, kalkınma hedeflerine ulaşmak için kullanılabilen araçlardan birisi olarak görmektedir. Bu yaklaşımda, devletin rolüne ilişkin olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı müdahaleci devleti savunurken bu tarz kalkınma yönteminin başarılı örnekleri olarak Japonya, Singapur ve Güney Kore'yi göstermektedir. Başka bir grup araştırmacı, neoliberal bir yaklaşımla ekonomide en az seviyede yer alan devletten bahsetmektedir. İkinci grup çalışmalar ise yapılan hukuk reformlarını kalkınma hedeflerinin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bu çalışmalar çoğunlukla Nobel ödüllü iktisatçı Amartya Sen'in (1933-...) *özgürlük* kavramı etrafında tasarladığı kalkınma yaklaşımına dayanmaktadır. Buna göre, kalkınma, amaçlanan bir son değil, bireylere daha çok tercih sunulmasına, dolayısıyla da seçme özgürlüğünün genişletilmesine olanak tanıyan bir süreçtir. Bu düşünce şekli UNDP'nin 1990'larda geliştirdiği İnsani Gelişmişlik Endeksi'nin özünü oluşturmaktadır (Prado, 2010: 3-5). Bu açıdan değerlendirildiğinde, bireylere özgürlük alanı tanıyan bir hukuk sistemi mevcut ise bireyler, ekonomik faaliyetleri bakımından daha geniş bir seçenekler yelpazesine sahip olmaktadır.

Yukarıda bahsedilen, hukuki yapı ve ekonomik performans arasındaki ilişkinin kurulabileceği ekonomik faaliyetlerden önemli birisi de toplumdaki girişimcilik faaliyetlerinin varlığı, hacmi ve bu hacmin yarattığı ekonomik katma değerdir. Yapılan çalışmalara göre, ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarının üçte biri kadarı, girişimcilik oranları arasındaki fark ile açıklanabilmektedir (Reynolds vd., 1999:5-6). Her ne kadar girişimcilik eğilimleri ülkelere ve zamana göre değişiklik gösterse de Wennekers ve Thurik'e (1999) göre, bahsi geçen farklılıkların ortaya çıkmasında kültür ve kurumsal altyapı önemli bir role sahiptir. Serbest piyasa ekonomisine göre, her durumda, ekonomide daha az bir alan kaplayan devlet, iyi tanımlanmış kurallar, yani kurum olarak hukuki altyapı ve yüksek ekonomik özgürlük, girişimciliği ve dolayısıyla ekonomik gelişmeyi olumlu etkilemektedir (Nyström, 2008: 269-280).

Bir kurum olarak hukukun ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin kökenleri sömürgecilik dönemlerine kadar uzanmaktadır (Acemoglu ve Robinson, 2012). Çünkü, örneğin az gelişmiş ülkeler, farklı ülkelerin (özellikle kendilerini sömürgeleştiren) anayasalarını ve kanunlarını dikkate alarak hukuki kurumlarını oluşturmuşlardır. Bu adaptasyon süresince, ülkenin kendi kültürel, sosyal ve ekonomik

altyapısını dikkate alınması önem arz etmektedir (Posner, 1998: 6). Ancak bu konu, kâğıt üzerinde özgürlüklerini elde etmiş olsalar da birçok az gelişmiş ülke için uygulamada mümkün olmamıştır. Bu ülkeler tarafından benimsenen hukuki altyapılar genellikle Anglo-Sakson hukuk sistemine veya Avrupa hukuk sistemine dayanmaktadır.

Gelişimlerinin kökeni incelendiğinde, Anglo-Sakson veya İngiliz hukuk sistemi (*common law*) ile Avrupa hukuk sisteminin (*civil law*) tarihsel olarak farklı şekilde evrildiği görülmektedir. Örneğin, Avrupa hukuk sistemi, Roma İmparatorluğu'nun hukuki altyapısının üzerinde yükselmektedir. Bu temeller, genişlemeci bir imparatorluk politikasının ihtiyacı olan *itaat eden yurttaşlar* ihtiyacı nedeniyle devlet karşısında kişilerin hak ve sorumluluklarını tanımlayan bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla devlet üstün güç ve bireyler de bu güce itaat etmesi gereken unsurlardır. İngiliz hukuk sistemi ise bireyin haklarının devlet karşısında korunması anlayışı ile gelişim göstermiştir. Bu sistemde tanımlanmış hukuki süreçlerin eksiksiz uygulanmasından önce gelen, birey haklarını ihlal eden çatışmaların bir an önce çözüme kavuşturulmasıdır (Joireman, 2001: 573).

Yapılan araştırmalar, İngiliz hukuk sisteminin, Avrupa hukuk sistemine göre daha üstün olduğunu, ekonomik olarak serbest piyasa ekonomisi etkinliğini daha fazla desteklediğini göstermektedir (La Porta vd., 2008). Çünkü İngiliz hukuk sistemi, bireylerin mülkiyet haklarının korunmasını ve birey haklarının *ceberut devlet* tarafından ihlal edilmesinin önlenmesini merkeze almaktadır. Avrupa hukuk sistemi ise devletin egemenlik alanının genişletilmesi, bu kapsamda devletin bireylerin haklarını düzenlenmesi gayreti ile hareket etmektedir (Joireman, 2001: 574).

İngiliz hukuk sisteminde, hukuk insanları, her zaman toplumda daha aktif rol oynamışlar ve sömürge ülkelerde bağımsızlık hareketlerine daha fazla katılmışlardır. Bu durum, örneğin İngiliz sömürgeci olan Gana'da demokrasinin ve sivil toplumun daha hızlı gelişmesine olanak tanımıştır. Ancak Afrika'daki Fransız sömürgelerinde, bağımsızlık süreci oldukça yavaş ilerlemiştir. Hatta bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile, 1958 Fransız Anayasası'nı ülkelerine uyarlamaları sonucunda, güçlü yürütme erki, gücünü daha da arttırmıştır (Bongyu, 2009; Joireman, 2001: 575-576). Afrika ülkelerinde, sömürgeci devletlerin hukuk sistemlerinin, bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile etkisini sürdürüyor olması, sömürgeci devletlerin dillerini ve kurumlarını uzun süredir toplum hayatında kullanmaları ile yakından ilişkilidir.

Az gelişmiş ülkelerin, gelişmelerine engel olan veya gelişim patikalarını zedeleyen en önemli unsur, sömürgeci devletlerin ilgili bölgeler üzerinde süregelen etkinliği olmuştur. Bu etkinlik sadece ekonomik yapıyı idare etmek üzerine kurgulanmamış, aynı zamanda siyasi, sosyal, kültürel ve hukuki alanlarda da tahakküm kurma çabası gütmüştür. Muhalif politikacıların etkisiz hale getirilmesi, grev ve sendikalaşma gibi işçi eylemlerinin yasaklanması, basın ve medya aracılığı ile yapılan eleştirinin engellenmesi gibi uygulamalar demokrasinin, özgürlüklerin (Altınbaş, 2011: 56) ve nihayetinde piyasa ekonomisinin gelişmesinin önünde ciddi bariyerler oluşturmuştur.

1987'de Birleşmiş Milletler nezdinde yayınlanan Brundtland Raporu, günümüzde önemini ve yaygınlığını giderek arttıran *sürdürülebilirlik* kavramını tanımladıktan sonra, Afrika ülkelerinin az gelişmişliklerini tersine çevirmek için iki yaklaşım daha fazla benimsenir olmuştur: *insani gelişme yaklaşımı* ve *kalkınma için yönetim yaklaşımı*. UNDP raporlarında, insani gelişmişliği, insanların uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmeleri, ihtiyaçları olan eğitimi yaşam boyu alabilmeleri, iyi bir yaşam için gerekli olan kaynaklara erişebilecek mali yeterliliğe sahip olabilmeleri, özgürlüklerinin ve haklarının güvence altına alınması olarak tanımlanmaktadır. Dünya Bankası ise Afrika'daki az gelişmişliği bir yönetim krizi olarak belirtmekte ve iyi yönetişimin unsurları olarak yolsuzluğun kontrolü, söz hakkı, hesap verebilirlik, politik istikrar, şiddet yoksunluğu,

düzenleyicilik kalitesi ve hukukun üstünlüğünü göstermektedir (Tsegaw, 2020: 2). Bahsi geçen iki yaklaşım, modern ekonomiler için birbirinden kesin çizgilerle ayırt edilemeyecek nedenler ve sonuçlar barındırmaktadır. Dolayısıyla aşağıda açıklanan literatür, benzer şekilde iç içe geçmiş kavramsal ilişkilerin gösterilmesi sürecine kısaca ışık tutmaya çalışmaktadır.

4. Literatür İncelemesi

Hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkinin dikkat çeken tarafı, hukuk sistemlerinin yönetim kapasitesinin baskın bir unsuru olması ve kalkınma ile ilişkisinin yönetim üzerinden kurgulanmasıdır. Bu yaklaşımın temel nedeni, az gelişmiş ülkelerin serbest piyasa şartlarına en kısa sürede eklenmesi ile bu ülkelerin hızlıca kalkınacağı inancına dayanmaktadır. Burada bahsi geçen kalkınma, sadece içsel teşviğin yerli iktisadi birimleri harekete geçirmesi ile değil, aynı zamanda -ve belki de öncelikli olarak- yabancı yatırımcıların az gelişmiş ülkelere üretici güç olarak dahil olmalarıyla ilerleme göstermektedir.

Ev sahibi ülkenin kurumsal altyapısının kalitesi ve bu kurumların güçlü bir kurallar bütünü oluşturmuş olması, DYY'yi ev sahibi ülkede yatırım yapma konusunda teşvik etmektedir. Dunning'e (1998) göre, yabancı yatırımcılar, beklenen getirilerini artıracak kurumsal yapıya ve makro ekonomik göstergelere sahip ülkelere yönelmeyi tercih etmektedirler. Bu önerme, hukukun üstünlüğü, özel mülkiyetin güvenliği, şeffaflık ve hesap verebilirlik, yolsuzlukların önlenmesi gibi kurumsal perspektif barındıran bakış açıları ile incelenmiş ve zayıf kurumlar ile DYY arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir (Asamoah vd., 2016; Bénassy-Quéré vd., 2007; Buchanan vd., 2012; Masron ve Nor, 2013; Mengistu ve Adhikary, 2012; Paul ve Jadhav, 2019). Ancak literatürde bu ilişkiyi kesin şekilde tespit edemeyen veya aksi sonuç elde eden araştırmalar da bulunmaktadır (Asongu vd., 2018; Jurčić vd., 2020; Sabir vd., 2019; Saha vd., 2022).

Yakın dönemde, insani gelişme ve yönetim arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar, genellikle, daha sağlıklı, iyi eğitim alan ve gelir düzeyi yüksek bireylerin ekonomik kalkınmaya nasıl katkı sunacağı ve bu kalkınma düzeyine nasıl ulaşılacağı konularına odaklanırken temel faktörler olarak birçok farklı değişkeni değerlendirmişlerdir. Örneğin; Chikalipah ve Makine (2019) insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisine, Ulucak vd. (2020) insani gelişme ve küreselleşme bağlantısına, Eren vd. (2014) kalkınma seviyesi ve insani gelişme etkileşimine dair araştırmalar yapmışlardır. Doğrudan, yönetimin etkileri üzerine odaklanan Alam vd. (2017) hükümet etkinliği ve ekonomik büyüme, Kwon ve Kim (2014) iyi yönetim ve yoksulluğun azaltılması, Mombeuil ve Diunugala (2021) sürdürülebilir kalkınma ve yolsuzluk ilişkisi üzerine çalışmış ve kurumsal kalite artışı ile kalkınma arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Aşağıda bağımlı değişken olarak insani gelişme endeksini kullanan, yakın döneme ait birkaç çalışma daha detaylı bir şekilde sunulmaktadır.

Assadzadeh ve Pourqoly (2013) Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde, DYY'nin ve kurumsal kalitenin yoksulluk ve insani gelişmişlik üzerindeki etkilerini ölçmüşlerdir. 2000-2009 dönemi için gerçekleştirilen çalışmada, panel veri analizi teknikleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, yabancı yatırımların ve artan kurumsal kalitenin ülkelerin refahını ve insani gelişmişlik seviyesini olumlu etkilediği bulgusu elde edilmiştir.

Keser ve Gökmen (2018), 33 Avrupa Birliği üyesi ülke için 2002-2012 döneminde, insani gelişmişlik ve yönetim göstergeleri arasındaki ilişkileri incelemiştir. Panel veri analizi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, hükümet etkinliği, düzenleyicilik kalitesi ve hukukun üstünlüğü değişkenleri insani gelişmişlik üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir. Çalışma, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının kapanabilmesi için daha düşük insani gelişmişlik endeksine

sahip olan birlik ülkelerinde, öncelikli olarak kurumsal kalitenin geliştirilmesini önermektedir.

Kalkınma sürecinde önemli bir aşama da ilgili ülkenin sermaye piyasalarının gelişimidir. Dima vd. (2018), çalışmalarında hukukun üstünlüğü ile sermaye piyasalarının arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2009-2014 dönemini kapsayan çalışmada 45 ülkenin verileri kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, kurumsal kalite ile finansal piyasaların gelişimi arasında iki yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç, finansal piyasaların gelişiminin de yönetim üzerinde etkili olabileceği sonucu bakımından farklı ve yeni bir bakış açısı getirmektedir.

DYY ve kurumsal kalitenin refah üzerindeki etkilerini SAÜ ve Latin Amerika ülkeleri için inceleyen çalışmalardan biri de Aloui'ye (2019) aittir. 1996-2014 dönemini kapsayan çalışma; DYY'nin, sermaye birikimi sürecine, teknolojik bilginin ev sahibi ülkeye taşınması nedeniyle beşeri sermaye artışına ve ev sahibi ülkenin rekabet gücünün artırılması ile küresel piyasalarla daha iyi bütünleşmesine katkı sunduğuna dikkat çekmektedir. Ancak çalışmaya göre, bu katkı, ülkelerin kurumsal kalitesi ile yakından ilişkilidir. İnsani gelişmişlik endeksinin bağımlı değişken olarak kullanıldığı ampirik modelde, yolsuzluk endeksi ve hukukun üstünlüğü endeksi bağımlı değişkenler, enflasyon oranı, toplam borç oranı, OECD'den alınan hibe ve destek miktarları, göçmen işçilerin kazançlarının oranı ve kamu harcamalarının oranı kontrol değişkenler olarak yer almaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, DYY; SAÜ ülkelerindeki insani gelişmişlik seviyesi bakımından anlamlı bir etkiye sahip değildir. Benzer şekilde, yolsuzluk endeksi için de anlamlı bir sonuç elde edilmemiştir. Ancak hukukun üstünlüğü endeksi ile insani gelişmişlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışma, kurumsal gelişimin Latin Amerika ülkelerinde, SAÜ'ye göre daha anlamlı etkilere sahip olduğunu ampirik olarak sunmakla beraber, iki kıta arasındaki farklılıkları açıklamaya yönelik bir girişimde bulunmamaktadır.

Tsegaw (2020), 49 Afrika ülkesinden 2000-2018 yılları arasında elde ettiği gözlemlerle insani gelişmişlik endeksi ile iyi yönetim değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Panel veri analizi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada; Dünya Bankası'nın Yönetişim Göstergeleri (Worldwide Governance Indicators, WGIs) bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Bulgular; hukukun üstünlüğü, düzenleyicilik kalitesi, politik istikrar ve çatışma yokluğu değişkenlerinin, insani gelişmişlik ile anlamlı ve doğrudan ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Sonuçlara göre, hükümet etkinliği ve yolsuzluk azaldıkça insani gelişmişlik artmaktadır. Konuşma özgürlüğü ve hesap verebilirlik ise anlamlı bir etkiye sahip değildir. Çalışmada, ülkelerin yasal orijinleri dikkate alınmamıştır.

Beşeri sermaye, hukukun üstünlüğü ve özel mülkiyetin korunma seviyesi ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi 2017-2019 dönemi için sekiz Avrupa ülkesi bazında (Almanya, Birleşik Krallık, Çekya, İspanya, İsveç, İtalya, Macaristan, Sırbistan) inceleyen bir başka çalışma, özel mülkiyetin korunma seviyesinin, ekonomik kalkınma için hayati bir öneme sahip olduğunu tespit etmiştir (Zaric ve Babic, 2021). Ayrıca hukukun üstünlüğü ve beşeri sermaye yapısı da kalkınma için önemlidir ancak bu değişkenlerin çatı bileşeni olarak kurumsal yapının kalitesi daha net bir şekilde kalkınmaya tesir etmektedir.

Politik kurumların insani gelişme üzerindeki etkilerini inceleyen Van (2022), politik kurumların, bireylerin hak ve özgürlüklerini koruyan hukuki altyapıyı tesis etmeleri nedeniyle insani gelişmişlik için vazgeçilmez bir unsur olarak görmektedir. T. Hobbes, J. Locke, J. Rousseau ve C. B. de Montesquieu gibi ünlü düşünürlere yaptığı atıflarla devlet, özgürlükler ve kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışma, kuvvetler ayrılığı ilkesinin, uygulamada, hukukun üstünlüğü kavramı ile hayata geçirildiğine dikkat çekmektedir. Buna göre, hukukun üstünlüğü gereği bireyler kanun önünde eşit muamele

görürken, hak ve özgürlükleri de kanunlar tarafından korunmaktadır. Van'ın (2022) çalışmasında; bağımlı değişken olarak tespit edilen insani gelişmişlik endeksinin, bağımsız değişkenler olarak belirlenen politik özgürlük endeksi, hukukun üstünlüğü endeksi, hükümet güç kısıtlaması endeksi ve düzenleyici uygulama endeksi tarafından nasıl etkilendiğini araştırmaktadır. 190 ülkeden elde edilen gözlemlerle gerçekleştirilen ampirik analiz sonucunda, tüm bağımsız değişkenlerin insani gelişmişlik üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu değişkenler arasında etki derecesi en yüksek olanlar, sırasıyla düzenleyici uygulama endeksi ve hukukun üstünlüğü endeksi olmuştur. Van'a (2022) göre, herkesin adaletten eşit derecede faydalandığı, politik olarak istikrarlı, hesap verebilir bir hükümetin varlığı, düzenleyici kapasiteyi tesis eden iyi kanunlarla, kurumlarla ve süreçlerle hayata geçmektedir. Bu bakımdan, hukukun üstünlüğü, bireylerin hayattaki amaçlarını, fırsat eşitliği çerçevesinde gerçekleştirebilme olanağı tanımakta ve insani gelişmeyi yükseltmektedir.

Afrika ülkelerinin sömürge geçmişi-hukuk sistemi-ekonomik kalkınma ilişkileri bakımından yaşadıkları kısır döngü, ilgili literatürde elde edilen farklı sonuçlarda da kendini göstermektedir. Ana akım iktisat, serbest piyasa ekonomisinin ürünleri olan çok uluslu şirketlerin uluslararası yer seçiminde, ev sahibi ülkenin kurumsal kalitesine, özel mülkiyet haklarını koruma derecesine ve sözleşme yaptırımlarının uygulanıyor olmasına ciddi önem atfetmektedir. Ancak literatürde her ne kadar DYY için yatırım yapılacak ülkedeki kurumsal kalitenin önemli olduğuna dair bulgular elde eden çalışmalar olsa da hukukun üstünlüğü, düzenleyicilik kalitesi ve hesap verebilirlik değişkenlerinin gelişmekte olan ülkeler için anlamlı olmadığını, bunun yerine DYY için istikrarlı ve yolsuzlukla mücadele eden bir hükümetin daha etkin olduğunu tespit eden (bkz. Sabir vd., 2019; Saha vd., 2022) araştırmalar da bulunmaktadır. Bu durumun bir nedeni, bahsi geçen çok uluslu şirketlerin, kimi zaman beklentinin aksine, kendilerine tanımlanan özel imtiyazları elde edebilmek için düşük kaliteli kurumlara sahip ülkeleri özellikle tercih ediyor olmalarından kaynaklanmaktadır (Saha vd., 2022).

5. Veri, Metodoloji ve Bulgular

5.1. Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada, hukuk ile kalkınma arasındaki ilişki, SAÜ arasında bulunan ve bir ekonomik topluluk (CEMAC) içinde bir araya gelen altı ülke (Çad, Ekvator Ginesi, Gabon, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti) için incelenmektedir. Bu ülkeler, eski Fransız sömürgeleri olmakla beraber 1960'larda bağımsızlıklarını kazanmışlar ancak 1958 Fransa Anayasası hükümlerini benimseyerek kendi hukuki sistemlerini Fransız hukuk sistemine dayalı olarak oluşturmuşlardır. Dolayısıyla yasal köken olarak Fransa'yla ve birbirleriyle benzerlik göstermektedirler. Böylece hukuk ve kalkınma ilişkisi incelenirken yasal köken bakımından sapmaya neden olmayacak şekilde örneklem kümesi oluşturulmuştur. İnceleme dönemi olarak 2002-2021 arası seçilmiştir. Bu seçimin bir nedeni, bazı verilerin 2002 öncesinde hesaplanmıyor oluşudur. Bir diğer neden ise ampirik analizde kullanılan verilerin, tüm ülkeler için aynı anda bulunması, yani dengeli bir panel veri seti elde edilmesi amacının güdülmesidir.

Çalışmada, Aloui (2019), Tsegaw (2020) ve Van (2020) takip edilmekte, bağımlı değişken olarak UNDP'nin hesapladığı ve 1990 yılından beri ilan ettiği insani gelişmişlik endeksi kullanılmaktadır. Bu endeks 0 ile 1 arasında değer almakta, 0'a yaklaşan endeks değeri insani gelişmişliğin kötüleştiği, 1'e yaklaşan endeks değeri ise insani gelişmişliğin iyileştiği şeklinde yorumlanmaktadır (Anand ve Sen, 1994).

Çalışmada, Keser ve Gökmen (2018) ve Tsegaw (2020) ile uyumlu olarak modele eklenen ve insani gelişmişlik üzerindeki etkileri tespit

edilmeye çalışılan bağımsız değişkenler hukukun üstünlüğü endeksi ve düzenleyicilik kalitesi endeksidir. Bu endeksler, Dünya Bankası'nın hesapladığı ve ilan ettiği WGIs veri setinden temin edilmiştir. Endeksler -2,5 ile +2,5 arasında değer almaktadır. -2,5'a yaklaşan endeks değeri kötüleşmeye, +2,5'a yaklaşan endeks değeri ise iyileşmeye işaret etmektedir (WGI Aggregation Methodology, 2023).

Ayrıca çalışmada literatürle uyumlu şekilde (Aloui, 2019; Assadzadeh ve Pourqoly, 2013) kontrol değişkenleri kullanılmaktadır. Bunlar: ekonomik büyüme, kamu borç stoku, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklıktır. Ekonomik büyüme, reel gayri safi yurtiçi hasılanın (rGSYH) yıllık yüzde büyümesi şeklinde kullanılmaktadır ve IMF'den elde edilmiştir. Yine IMF'den elde edilen kamu borç stoku değişkeni, brüt kamu borç stokunun gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içindeki payı şeklinde ölçülmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklık verileri Dünya Bankası'ndan temin edilmiştir. DYY, net akım değerinin GSYH içindeki payını göstermektedir. Ticari açıklık ise ülkenin ihracat ve ithalat toplamının GSYH'a oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Tablo 5, değişkenlere ilişkin bilgileri özetlemektedir.

Tablo 5
Değişkenlere İlişkin Bilgiler

	Sembol	Açıklama / Birim	Kaynak	Beklenti
İnsani Gelişmişlik Endeksi	ige	0<ige<1	UNDP	
Hukukun Üstünlüğü Endeksi	hue	-2,5<hue<2,5	WB	(+)
Düzenleyicilik Kalitesi Endeksi	dke	-2,5<dke<2,5	WB	(+)
Ekonomik Büyüme	ekb	rGSYH, %Δ	IMF	(+)
Kamu Borç Stoku	kbs	Brüt kamu borç stoku / GSYH	IMF	(-)
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	dyy	Net akım DYY / GSYH	WB	(+)
Ticari Açıklık	tia	(İhracat + İthalat) / GSYH	WB	(+)

Bu değişkenleri içeren analizin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

- H1: Tüm iktisadi birimler nezdinde hukukun üstünlüğü ilkesi güç kazanırsa insani gelişmişlik ve dolayısıyla refah artar.
- H2: Düzenleyici güç olarak devlet daha etkin çalışır ve serbest piyasayı hukuki araçlarla desteklerse insani gelişmişlik ve dolayısıyla refah artar.

Yukarıdaki hipotezleri test etmek amacıyla aşağıdaki ekonometrik model oluşturulmuştur:

$$ige_{it} = \beta_0 + \beta_1 hue_{it} + \beta_2 dke_{it} + \beta_3 X + \varepsilon_{it}$$

Modelde i alt indisi birimleri, yani ülkeleri ($i = 1, \dots, 6$) ve t alt indisi zamanı ($t = 2002, \dots, 2021$) temsil etmektedir. ige insani gelişmişlik endeksini, hue hukukun üstünlüğü endeksini ve dke düzenleyicilik kalitesi endeksini ifade etmektedir. X , kontrol değişkenlerini içermektedir; bunun içinde yer alan ekb ekonomik büyümeyi, kbs kamu borç stokunu, dyy doğrudan yabancı yatırımları ve tia ticari açıklığı göstermektedir. ε_{it} ise hata terimidir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin varlığına dair ilk gözlemleri yapabilmek için tanımlayıcı istatistikler kullanılmaktadır. Tablo 6,

modelde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler ile kontrol değişkenlerine dair bilgileri sunmaktadır. Çalışmada 120 gözlem kullanılmaktadır. Standart sapmalar incelendiğinde, ortalamadan sapmaların en fazla olduğu değişkenler olarak hukukun üstünlüğü endeksi, düzenleyicilik kalitesi endeksi ve kamu borç stoku dikkat çekmektedir. Bu durum, ilgili değişkenler bakımından ülkelerin heterojen bir yapı sergilediği şeklinde yorumlanabilmektedir.

Tablo 6
Tanımlayıcı İstatistikler

	Gözlem Sayısı	Ort.	Std. Sapma	Min.	Max.
ige	120	.494	.118	.31	.71
hue	120	-1.162	.343	-1.84	-.25
dke	120	-1.095	.356	-1.71	-.06
ekb	120	.029	.075	-.364	.336
kbs	120	.46	.319	.005	1.853
dyy	120	.055	.088	-.189	.463
tia	120	.817	.346	.315	1.893

Tablo 7, korelasyon matrisini göstermektedir. Tabloda, panel veri setindeki değerler arasındaki ilişkilerin yönü gözlemlenebilmektedir. Tablo, beklentinin aksine, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar ile insani gelişmişlik endeksi arasında negatif bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, insani gelişmişlik endeksi ile hukukun üstünlüğü arasında kuvvetli bir pozitif ilişki bulunmaktadır. Olası çoklu doğrusallık bağlantı sorununun tespit için varyans büyütme faktörü (variance inflation factor [VIF]) kontrolü yapılmış, her değişken için değerler 3'ten küçük ve ortalamada da 1,87 olduğu belirlenmiştir. Değerlerin 5'ten küçük olması, çoklu doğrusallık sorununun bulunmadığı anlamına gelmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021: 275).

Tablo 7
Korelasyon Matrisi

	ige	hue	dke	ekb	kbs	dyy	tia
ige	1.000						
hue	0.794	1.000					
dke	0.363	0.669	1.000				
ekb	-0.074	0.062	0.057	1.000			
kbs	-0.247	-0.071	0.023	-0.286	1.000		
dyy	-0.023	0.079	-0.107	0.133	0.122	1.000	
tia	0.147	0.161	-0.299	0.185	0.117	0.418	1.000

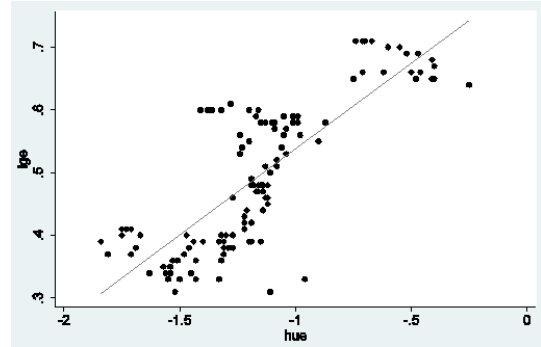
Modele yerleştirilmek üzere 6 ülkeden (N=6) ve 20 yıldan (T=20) oluşan bir panel veri seti kullanılmaktadır. Bu şekilde, birim ve zaman boyutu 25'ten küçük olan panellerde yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testleri ile durağanlık analizleri yapılmadan, modelin havuzlanmış en küçük kareler (pooled OLS) yöntemiyle, sabit etkiler veya rassal etkiler tahmincilerinden biri kullanılarak tahmin edilmesi önerilmektedir (İşcanoğlu Çekiç ve Gültekin, 2019; Sohag vd., 2018; Topcu, 2022). Bu nedenle, ekonometrik strateji olarak; sabit etkiler veya rassal etkiler tahmincilerinden hangisinin kullanılması gerektiği Hausman testi ile belirlenmektedir. Testin sonucuna göre model tahmin edilecektir.

5.2. Bulgular

Grafik 1, modelin analizi yapılırken kullanılan STATA 16 paket programında üretilmiştir. Grafik, panel veri seti için insani gelişmişlik ve hukukun üstünlüğü arasındaki ilişkiyi, kestirilmiş değerlerin doğrusal gösterimi ile bir arada vermektedir. Grafikte de görüldüğü

üzere veriler kestirilmiş modelin etrafında, pozitif ilişkili bir şekilde kümelenmektedir.

Grafik 1
İnsani Gelişmişlik ve Hukukun Üstünlüğü İlişkisi

Model tahmini için havuzlanmış en küçük kareler yöntemi, sabit etkiler ve rassal etkiler tahmincileri ile uygulanmıştır. Hausman test istatistiği sonucunun olasılık değeri %5'ten küçük çıkmış, bu nedenle model tahmininde sabit etkiler yöntemi kullanılmıştır. Modellerin sağlamlığının da test edilebilmesi için *dyy* ve *tia* kontrol değişkenleri modele sırayla eklenmiş ve 3 farklı spesifikasyon elde edilmiştir.

Tablo 8
Bulgular

Değişkenler	ige	ige	ige
hue	0.0268*** (0.00543)	0.0267*** (0.00547)	0.0266*** (0.00564)
dke	0.0249*** (0.00708)	0.0250*** (0.00718)	0.0250*** (0.00722)
ekb	0.0361*** (0.0128)	0.0360*** (0.0129)	0.0364*** (0.0135)
kbs	-0.00477 (0.00387)	-0.00471 (0.00407)	-0.00469 (0.00410)
dyy		0.000656 (0.00933)	0.000829 (0.00948)
tia			-0.000693 (0.00610)
Sabit	0.370*** (0.00851)	0.370*** (0.00865)	0.371*** (0.00902)
Tahminci	Sabit Etkiler	Sabit Etkiler	Sabit Etkiler

*** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1.

Sağlam standart hatalar parantez içinde verilmiştir. Modellere zaman ve ülke sabit etkileri dahil edilmiştir.

Model tahmini sonucunda elde edilen bulgular, her 3 spesifikasyonda da hukukun üstünlüğü endeksinin, düzenleyicilik kalitesi endeksinin ve ekonomik büyümenin, beklentiler doğrultusunda, insani gelişmişlik endeksi üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar; hukukun üstünlüğü için Aloui (2019), Keser ve Gökmen (2018), Tsegaw (2020) ve Van (2022) ile, düzenleyicilik kalitesi endeksi için Keser ve Gökmen (2018) ve Tsegaw (2020) ile, ekonomik büyüme için Chikalipah ve Makine (2019) ile uyumludur. Kamu borç stoku ve doğrudan yabancı yatırımlara dair beklentiler de parametrelerin işaretleri bakımından sağlanmıştır, yani kamu borç stoku ile insani gelişmişlik arasında negatif, doğrudan yabancı yatırımlar ile insani gelişmişlik arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir ancak sonuçlar istatistiki olarak anlamlı değildir. Ticari açıklık içinse anlamlı bir ilişki tespit

edilememiştir. Bu sonuçlara göre, çalışmanın hipotezleri kabul edilmiştir.

6. Sonuç

Hukuk sistemi, hukuki altyapı veya hukukun üstünlüğü, bir ülkenin ekonomik gelişimini etkileyen önemli unsurlardandır. Bu ilişkinin iktisat bilimi tarafından daha fazla araştırılmaya başlanması, kurumsal yaklaşımın geçirdiği evrim ile ilgilidir. Serbest piyasa bakışı, kaliteli kurumları, ekonomik özgürlükleri, adil ve öngörülebilir kuralları herkes için temin eden, şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin önemsendiği, yani kısacası iyi yönetişimin sağlandığı ortamların geliştirilmesini gerekli görmektedir. İlişkinin bu bakış açısı ile kurulması, öncelikle, hukuk sisteminin hangi geleneğe dayandığı sorusunun sorulmasını gerektirmektedir. Çünkü literatürde yer aldığı gibi, Anglo-Sakson hukuk sistemi, Avrupa hukuk sistemine göre daha etkin çıktılarının üretilmesine olanak vermektedir. Bunun temel nedeni, ilk sistemin birey haklarını korumayı amaçlamışken ikinci sistemin devletin devamlılığı için bireyin hak ve yükümlülüklerini tanımlamaya çalışmasıdır.

Çalışma, bu kapsamda, Avrupa hukuk sistemine bağlı kalarak kendi hukuki yapılarını oluşturan ve aynı ekonomik topluluk içinde yer alan 6 Afrika ülkesinde, hukukun üstünlüğü ve insani gelişmişlik arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu ülkeler, diğer birçok Afrika ülkesi gibi, bağımsızlıklarını elde etmiş olsalar da sömürgeci devletin, yani Fransa'nın etki alanından çıkamamışlardır. Dolayısıyla ekonomik gelişimlerine katkı sunacak şekilde; doğal kaynaklarını kendi özgür iradeleriyle çıkarmaları, işlemleri ve yurtdışı piyasalara satmaları; ekonomik çeşitlilik sağlayarak doğal kaynak bağımlılıklarını azaltmaları; serbest piyasa dinamiklerini destekleyecek iyi yönetim unsurlarına sahip olmaları tam anlamıyla gerçekleşememiştir.

Farklı araştırma sonuçları olsa da ilgili literatür, baskın bir şekilde, iyi yönetişimin tüm unsurları ile birlikte temin edildiği durumda, ekonomik kalkınmanın sağlanacağını göstermektedir. Tabii bu noktada göz ardı edilmemesi gereken mesele, her ülkenin farklı bir kalkınma seviyesi ve patikası elde edeceği gerçeğidir. Bunların nedenlerinin ülke bazında araştırılması ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Bu çalışmada, CEMAC ülkeleri için hukukun üstünlüğü ve insani gelişmişlik ilişkisi incelenmiştir. 2002-2021 dönemini kapsayan çalışmada, birim ve zaman kesiti sayılarının 25'ten küçük olması nedeniyle havuzlanmış en küçük kareler yöntemi tercih edilmiş, oluşturulan model sabit etkiler tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Sonuçlara göre, hukukun üstünlüğü endeksi, düzenleyicilik kalitesi endeksi ve ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Kamu borç stoku ve doğrudan yabancı yatırımlar için beklenen katsayı işaretleri elde edilmiş ancak sonuç istatistik olarak anlamlı bulunmamıştır. Ticari açıklık değişkeni ise anlamlı değildir. Bu sonuçlar, literatürü destekler niteliktedir. Yani hukuk kurallarının etkin olması, bu kuralların herkese adil şekilde uygulanması, hukukun herkes için erişilebilir olması, bu ülkelerde insani gelişmişliği olumlu etkileyen unsurlardır. Aynı zamanda devletin, serbest piyasayı destekler biçimde düzenleyici kuralları oluşturması, iktisadi faaliyetlere ve girişimcilere mümkün olduğunca serbestlik tanıması yine insani gelişmeyi pozitif etkilemektedir.

Kamu borç stokunun artıyor olması, bu ülkelerin altyapı ve iktisadi faaliyetlerini dış borçlarla karşılamalarının bir sonucudur. Özellikle doğal kaynakların yer altından çıkartılarak işlenmeye hazır hale getirilmesi sürecinde hem devletin aldığı aktif rol hem de özel şirketlere verilen sübvansiyonlar borç stokunu arttırmaktadır. Bu da mali kırılganlığa neden olmaktadır.

Beklenti, doğrudan yabancı yatırımların ülkelere gelmesi ile piyasa dinamiklerinin daha iyi çalışması, yönetişimin iyileşmesi; bunlara

istinaden de istihdam yaratılması ve ekonomik kalkınmanın artması yönündedir. Ancak devlet eliyle yabancı yatırımcılara sağlanan imtiyazların ve ülkeler üzerinde hâlâ etkin olan bir sömürgecinin varlığı, yabancı firmaların lehine, CEMAC ülkelerinin ise aleyhine olacak şekilde bölüşümün gerçekleştirilmesini neden olmaktadır. Bu durum, bölgedeki insani gelişmişliğin kaderinin petrol fiyatlarına, emtia fiyatlarına, silahlı terör örgütlerine veya sel ve kuraklık gibi doğa olaylarına kalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla model sonuçları ile uyumlu şekilde, bu ülkelerde, diğer her şey sabitken, hukukunun üstünlüğünün ve düzenleyicilik kalitesinin geliştirilmesini öneren bir politika söylemi, gerekli olmakla beraber tek başına yeterli değildir.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, daha geniş bir örneklem kümesini dikkate alarak ve ülkelerin yasal orijinlerini de modellere dahil ederek literatürün gelişmesine katkı sunabilirler. Birim ve zaman boyutunun artırılması ile farklı ekonometrik yöntemlerin uygulanabileceği modeller türetilir. Her durumda, Afrika'da hukuk ve kalkınma ilişkisi araştırılırken bu ülkelerin sömürge geçmişleri göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Acemoglu, D., and Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity*. New York: Crown Publishers.
- Alam, M. R., Kitenge, E., and Bedane, B. (2017). Government Effectiveness and Economic Growth. *Economics Bulletin*, 37(1), 222-227.
- Aloui, Z. (2019). The impact of Foreign Direct Investment and the Institutional Quality on Welfare in Latin America and Sub-Saharan Africa. MPR: <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/95484/>. Erişim tarihi (20.03.2023)
- Altınbaş, D. (2011). İnsanlığa Karşı Suçlar ve Yeni-Sömürgecilik. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*(11/12), 33-76.
- Anand, S., and Sen, A. (1994). *Human Development Index: Methodology and Measurement*. United Nations Development Programme. <https://hdr.undp.org/content/human-development-index-methodology-and-measurement>. Erişim tarihi (28.01.2023)
- Asamoah, M. E., Adjasi, C., and Alhassan, A. L. (2016). Macroeconomic Uncertainty, Foreign Direct Investment and Institutional Quality: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Economic Systems*, 40(4), 612-621.
- Asongu, S., Akpan, U. S., and Isihak, S. R. (2018). Determinants of Foreign Direct Investment in Fast-Growing Economies: Evidence from the BRICS and MINT Countries. *Financial Innovation*, 4(26), 1-17.
- Asoni, A. (2008). Protection of Property Rights and Growth as Political Equilibria. *The Journal of Economic Surveys*, 22(5), 953-987.
- Assadzadeh, A., and Pourqoly, J. (2013). The Relationship between Foreign Direct Investment, Institutional Quality and Poverty: Case of MENA Countries. *Journal of Economics, Business and Management*, 1(2), 161-165.
- Bénassy-Quéré, A., Coupet, M., and Mayer, T. (2007). Institutional Determinants of Foreign Direct Investment. *The World Economy*, 30(5), 764-782.
- Bongyu, M. G. (2009). The Economic and Monetary Community of Central Africa (CEMAC) and the Decline of Sovereignty. *Journal of Asian and African Studies*, 44(4), 389-406.
- Buchanan, B., Le, Q. V., and Rishi, M. (2012). Foreign direct investment and institutional quality: Some empirical evidence. *International Review of Financial Analysis*, 21(C), 81-89.
- CAHF. (2019). *Housing Finance in Africa - 10th Anniversary Edition*. Güney Afrika: Centre for Affordable Housing Finance Africa. <https://housingfinanceafrica.org/documents/2019-housing-finance-in-africa-yearbook-10th-anniversary-edition/>. Erişim tarihi (25.03.2023)
- Chikalipah, S., and Makina, D. (2019). Economic Growth and Human Development: Evidence from Zambia. *Sustainable Development*, 27(6), 1023-1033.
- Dam, K. W. (2006). *The Law-Growth Nexus: The Rule of Law and Economic Development*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Dima, B., Barna, F., and Nachescu, M.-L. (2018). Does Rule of Law Support the Capital Market? *Economic Research*, 31(1), 461-479.
- Dunning, J. H. (1998). Location and the Multinational Enterprise: A Neglected Factor? *Journal of International Business Studies*, 29(1), 45-66.

- Eren, M., Çelik, A. K., and Kubat, A. (2014). Determinants of the Levels of Development Based on the Human Development Index: A Comparison of Regression Models for Limited Dependent Variables. *Review of European Studies*, 6(1), 10-22.
- IMF. (2022). Central African Economic and Monetary Community (CEMAC). Country Report No. 22/208. <https://doi.org/https://doi.org/10.5089/9798400211942.002>. Erişim Tarihi (01.03.2023)
- İşcanoğlu Çekiç, A., ve Gültekin, H. (2019). R Uygulamalı Panel Veri Analizi ve Ampirik Bir Uygulama. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Joireman, S. F. (2001). Inherited Legal Systems and Effective Rule of Law: Africa and the Colonial Legacy. *The Journal of Modern African Studies*, 39(4), 571-596.
- Jurčić, L., Franc, S., and Barišić, A. (2020). Impact of Institutional Quality on Foreign Direct Investment Inflow: Evidence from Croatia. *Business Systems Research Journal*, 11(1), 44-58.
- Keser, A., and Gökmen, Y. (2018). Governance and Human Development: The Impacts of Governance Indicators on Human Development. *Journal of Public Administration and Governance*, 8(1), s. 26-39.
- Kwon, H.-j., and Kim, E. (2014). Poverty Reduction and Good Governance: Examining the Rationale of the Millennium Development Goals. *Development and Change*, 45(2), 353-375.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., and Shleifer, A. (2008). The Economic Consequences of Legal Origins. *Journal of Economic Literature*, 46(2), 285-332.
- Malby, S. (2017). The Rule of Law and Sustainable Development. *Commonwealth Law Bulletin*, 43(3-4), 521-532.
- Masron, T. A., and Nor, E. (2013). FDI in ASEAN-8: Does Institutional Quality Matter? *Applied Economics Letters*, 20(2), 186-189.
- Mengistu, A. A., and Adhikary, B. K. (2012). Does Good Governance Matter for FDI Inflows? Evidence from Asian Economies. *Asia Pacific Business Review*, 17(3), 281-299.
- Mombeul, C., and Diunugala, H. P. (2021). UN Sustainable Development Goals, Good Governance, and Corruption: The Paradox of the World's Poorest Economies. *Business and Society Review*, 126(3), 311-338.
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Nyström, K. (2008). The Institutions of Economic Freedom and Entrepreneurship: Evidence from Panel Data. *Public Choice*, 136, 269-282.
- Paul, J., and Jadhav, P. (2019). Institutional Determinants of Foreign Direct Investment Inflows: Evidence from Emerging Markets. *International Journal of Emerging Markets*, 15(2), 245-261.
- Posner, R. A. (1998). Creating a Legal Framework for Economic Development. *The World Bank Research Observer*, 13(1), 1-11.
- Prado, M. M. (2010). What is Law and Development? *Revista Argentina de Teoria Juridica*, 11(1), 1-20.
- Reynolds, P. D., Hay, M., and Camp, S. M. (1999). Global entrepreneurship monitor. *Global Entrepreneurship Monitor*. <https://www.gemconsortium.org/report>. Erişim tarihi (25.03.2023)
- Sabir, S., Rafique, A., and Abbas, K. (2019). Institutions and FDI: Evidence from Developed and Developing Countries. *Financial Innovation*, 5(8). <https://doi.org/https://doi.org/10.1186/s40854-019-0123-7>
- Saha, S., Sadekin, M. N., and Saha, S. K. (2022). Effects of Institutional Quality on Foreign Direct Investment Inflow in Lower-Middle Income Countries. *Heliyon*, 8(10). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e10828>
- Sohag, K., Bamanga, U., and Alam, M. (2018). Stata Command for Panel Data Analysis. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.13812.45444/1>
- Theberge, L. J. (1980). Law and Economic Development. *Denver Journal of International Law ve Policy*, 9(2), 231-238.
- Topcu, Y. E. (2022). The Comparative Advantages in the Wooden Furniture Industry: Does the Export Price Matter? *Competitiveness Review*. <https://doi.org/10.1108/CR-03-2022-0045>
- Tsegaw, P. C. (2020). The Nexus Between Good Governance Indicators And Human Development Index In Africa : An Econometric Analysis. *Journal of Public Administration and Governance*, 10(2), 1-19.
- Ulucak, R., Danish, and Li, N. (2020). The Nexus between Economic Globalization and Human Development in Asian Countries: An Empirical Investigation. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 2622-2629.
- UNCTAD. (2023). UNCTAD Data Center. https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en. Erişim tarihi (29.03.2023)
- UNDP. (2023). Human Development Index (HDI). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>. Erişim tarihi (20.01.2023)
- Van Stel, A., Storey, D. J., and Thurik, A. R. (2007). The Effect of Business Regulations on Nascent and Young Business Entrepreneurship. *Small Business Economics*, 28(2-3), 171-186.
- Van, G. (2022). The Impact of Political Institutions on Human Development: An Empirical Analysis. MPRA: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/113103/>. Erişim tarihi (15.03.2023)
- WB. (2021a). World Development Indicators. Surface area (sq. km), Surface Area (sq. km). <https://data.worldbank.org/indicator/AG.SRF.TOTL.K2>. Erişim tarihi (04.01.2023)
- WB. (2021b). World Development Indicators. GNI, Atlas Method (current US\$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.ATLS.CD>. Erişim tarihi (04.01.2023)
- Wennekers, S., and Thurik, R. (1999). Linking Entrepreneurship and Economic Growth. *Small Business Economics*, 13(1), 27-55.
- WGI Aggregation Methodology. (2023). <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Documents#wgiAggMethodology>. Erişim tarihi (10.02.2023)
- WTO. (2013). Countries of the Central African Economic and Monetary Community (CEMAC). Trade Policy Review. https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s285_e.pdf. Erişim tarihi (23.03.2023)
- Yatbaz, A. ve Çatıkkaş, Ö. (2021). Murabaha Finansmanı Yönteminin Türkiye Muhasebe Standartları ve Faizsiz Finans Muhasebe Standartları Kapsamında Katılım Bankaları Açısından Muhasebeleştirilmesi: Karşılaştırmalı Bir Örnek Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (89), 1-26.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2021). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta.
- Yılmaz, M. ve Başış, B. (2021). Katılım Finans Sisteminin Türkiye'deki Mevcut Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25 (2), 303-318.
- Yılmaz, R. ve Bölükbaşı, R. (2020). Faizsiz Finansman Bonusu Sükut Uygulaması ve Muhasebeleştirilmesi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 8(1), 167-194.
- Zaim, S. (2010). İslâm Ekonomisi ve İslâm Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 50 Yıldaki Gelişmeler. *İş Ahlakı Dergisi*, 3(5), 125-143.
- Zaric, S., and Babic, V. (2021). Is the Rule of Law Essential for Economic Growth? Evidence from European Countries. *Journal Transition Studies Review*, 28(2), 3-18.

Döviz Kuru ile Ekonomik Politika Belirsizlik Endeksi Arasındaki İlişkinin Fourier Yaklaşımı ile Analizi: BRIC Ülkeleri Örneği *

Analysis of the Relationship between Exchange Rate and Economic Policy Uncertainty Index by Fourier Approach: The Case of BRIC Countries

Mehmet SONGUR¹ Burak SERTKAYA²

¹Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Diyarbakır/Türkiye, mehmet.songur@dicle.edu.tr

²Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Çorum/Türkiye, buraksertkaya@hitit.edu.tr

ÖZET

Ekonomik belirsizlikler üretimden tüketime, tasarruftan yatırıma, ulusal politikalardan uluslararası düzenlemelere kadar çok sayıda alanda değişim yaratmakta ve kendini anında hissettirmektedir. Ekonomi politikalarının açıklığı ve kararlığı finansal piyasalar üzerinde doğrudan etkilidir. Nitekim küresel düzeyde belirsizliklerin büyümesi, özellikle kırılgan olan ülkelerin risk primlerini yükseltmekte ve ekonomik birimlerin harcamalarını ve tasarruflarını şekillendirmektedir. Öyle ki ekonomi politika belirsizliğindeki bir artış, özellikle ticaret partneri olan ülkelerin ulusal para birimlerini doğrudan etkilemektedir. Döviz kurlarındaki dalgalanmaların genellikle risk derecesini yansıttığı düşünülürse, ekonomik politikalar ile ilgili belirsizliğin arttığı dönemlerde döviz kurları daha istikrarsız hale gelmektedir. Bu bakımdan, kurlardaki oynaklıkların anlaşılması politika yapımcıların risk ve belirsizlikleri kontrol etmesini ve buna yönelik politikalar geliştirmesini kolaylaştıracaktır. Bu çalışmada, BRIC ülkeleri için ekonomik politika belirsizlik endeksinin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisi 1997:1-2022:8 dönemi için aylık veriler kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmada kullanılan ekonomik politika belirsizlik endeksi, Economic Policy Uncertainty Index (EPU Index)' den derlenmiştir. Ampirik analizler Fourier temelli zaman serisi analiz tekniklerinden faydalanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda öncelikle serilerin birim kök özellikleri Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen Fourier ADF birim kök testi ile araştırılmıştır. Seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Tsong vd. (2016) tarafından geliştirilen Fourier Shin Eşbütünleşme testi aracılığıyla incelenmiştir. Uzun dönem eşbütünleşme katsayıların tahmini için Fourier fonksiyonlarını içeren DOLS, FMOLS ve CCR tahmincilerinden yararlanılmıştır. Bulgular, ele alınan ülkelerde döviz kuru ile ekonomik politika belirsizliği arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Eşbütünleşme katsayılarına baktığımızda, Brezilya ve Rusya'da ekonomik politika belirsizliği döviz kurunu pozitif etkilerden Çin'de negatif etkilemektedir. Hindistanda ise ekonomik politika belirsizliği katsayısı istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, Ekonomi Politika Belirsizliği, BRIC Ülkeleri, Fourier Yaklaşımları

ABSTRACT

Economic uncertainties create changes in many areas from production to consumption, from savings to investment, from national policies to international regulations and make themselves felt immediately. The clarity and decisiveness of economic policies have a direct impact on financial markets. As a matter of fact, the increase in global uncertainties raises the risk premiums of fragile countries and shapes the spending and savings of economic agents. In fact, an increase in economic policy uncertainty directly affects the national currencies of countries, especially trading partners. Considering that exchange rate fluctuations generally reflect the degree of risk, exchange rates become more volatile during periods of increased uncertainty about economic policies. In this respect, understanding the volatility of exchange rates will make it easier for policymakers to control risks and uncertainties and develop policies accordingly. In this study, the effect of economic policy uncertainty index on exchange rate volatility for BRIC countries is investigated using monthly data for the period 1997:1-2022:8. The economic policy uncertainty index used in the study is compiled from the Economic Policy Uncertainty Index (EPU Index). Empirical analyses are conducted using Fourier-based time series analysis techniques. In this context, first of all, the unit root properties of the series were investigated with the Fourier ADF unit root test developed by Enders and Lee (2012). The cointegration relationship between the series was examined through the Fourier Shin cointegration test developed by Tsong et al (2016). For the estimation of long-term cointegration coefficients, DOLS, FMOLS and CCR estimators including Fourier functions were used. The findings show that there is a long-run cointegration relationship between the exchange rate and economic policy uncertainty in the countries studied. When we look at the cointegration coefficients, economic policy uncertainty affects the exchange rate positively in Brazil and Russia, but negatively in China. In India, the economic policy uncertainty coefficient was found to be statistically insignificant.

Keywords: Exchange Rate, Economic Policy Uncertainty, BRIC Countries, Fourier Approaches

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçnişi

Başvuru Tarihi: 16 Mayıs 2023

Kabul Tarihi: 7 Haziran 2023

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: May 16, 2023

Accepted: June 7, 2023

Article Type

Research Article

* Bu çalışma I. Uluslararası Sosyal, Siyasal ve Mali Araştırmalar Kongresi'nde (USSMAK-2023)) sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

1. Giriş

Döviz kurlarındaki dalgalanmaların genellikle risk derecesini yansıttığı düşünülürse, ekonomik politikalar ile ilgili belirsizliğin arttığı dönemlerde döviz kurları daha istikrarsız hale gelmektedir. Aynı zamanda, kurlardaki oynaklıkların anlaşılması politika yapıcıların risk ve belirsizlikleri kontrol etmesini ve buna yönelik politikalar geliştirmesini kolaylaştıracaktır.

Bu çalışmada döviz kuru ve oynaklığını tahmin etmek için nispeten yeni bir belirleyiciyi, küresel ekonomik performansın önemli bir göstergesi haline gelen EPU endeksini ele alıyoruz. Gelişmekte olan ülkeler için döviz kurlarındaki oynaklıkların yarattığı tahribatlar göz önüne alındığında kurlara istikrar kazandırmayı hedefleyen politikalar oluşturulması çalışmamıza bu açıdan önem kazandırmaktadır. EPU'nun, BRIC ülkeleri bağlamında döviz kuru ve oynaklığını tahmin etmede nasıl bir performans sergilediği hakkında ise pek bir şey bilinmemektedir. Diğer bir ifadeyle ampirik yazında BRIC ülkeleri özelinde ekonomik politika belirsizlik endeksinin döviz kurları üzerindeki etkisini ele alan ve bunu Fourier yaklaşımlarıyla sıyanan bir araştırma yer almamaktadır. Bu nedenle, çalışma söz konusu yöntemle bu alana yeni bir perspektif kazandırmak ve bu şekilde yazındaki boşluğu tamamlama amacı taşımaktadır.

EPU endeksi verileri için Baker, Bloom & Davis (2016) ölçütünü kullanıyoruz. Her bir BRIC ülkesi için ayrı ayrı Fourier Yaklaşımı'na dayanan zaman serisi analiz tekniklerinin kullanıldığı çalışma, bu şekilde benzer ülkelerin ve göstergelerin belirsizlik endeksi göstergesi altında toplanarak daha gerçekçi ve daha doğru yorumlar yapılmasına olanak sağlayacaktır. Bu kapsamda çalışmanın giriş bölümünü kuramsal ve ampirik yazın izlemektedir. Daha sonra çalışmaya ait veri seti ve ekonometrik metodoloji tanımlanmıştır. Sonrasında ise ekonometrik analize ilişkin bulgular raporlanmış ve yorumlanmıştır. Son olarak çalışma sonuç ve değerlendirme başlığı ile neticelendirilmiştir.

2. Kuramsal ve Ampirik Yazın

Döviz piyasası en likit ve geniş bir finansal piyasa olarak kabul edilmektedir. Döviz kuru istikrarı, sağlam bir ekonomi oluşturmak ve sürdürmek için önemlidir. Bu yüzden ekonomi politikalarının açıklığı ve kararlılığı finansal piyasalar üzerinde doğrudan etkilidir. Küresel düzeyde belirsizliklerin büyümesi, özellikle kırılgan olan ülkelerin risk primlerini yükseltmekte ve ekonomik birimlerin harcamalarını ve tasarruflarını şekillendirmektedir. Finansal piyasaların temel bileşenlerinden biri olan döviz kuru oynaklıkları tasarruf sahiplerini, yatırımcıları, dış ticareti, tüketiciler gibi çok sayıda ekonomik birimin kararları üzerinde doğrudan etkilidir ve bu unsurlar ulusal para biriminin değerine ve oynaklığına göre pozisyon almaktadırlar. Politika yapıcılar ise döviz hareketlerinin yurtiçi ekonomik büyüklüklerine olan etkisini dikkate alarak politika oluştururlar.

EPU'nun döviz kuru üzerindeki etkisine yönelik oluşan yaygın kuramsal kanaat; belirli bir dönemde ülke içindeki belirsizliğin yurt dışı ekonomilerindeki belirsizlikten daha yüksek olması durumunda ülke içinde ekonomik birimlerin yabancı para cinsinden varlıklara yatırım yapmayı tercih edeceğine dayanmaktadır. Böylesi bir durumda yerli paranın değeri yabancı paralara göre düşeceğinden ulusal paranın getirileri ve oynaklığı etkilenecektir. Diğer yandan finansal varlıkların getirileri ekonomik kararların bir fonksiyonu olduğu ve bunun da diğer faktörlerin yanı sıra belirsizlikten kaynaklanan dalgalanmalara tabi olduğu göz önüne alındığında, belirsizliğin döviz kuru oynaklığını etkileyebileceği dolaylı bir kanal ortaya çıkmaktadır (Balcılar vd., 2016: 232). Bu bakımdan EPU'nun yüksek olması döviz kuruna etki eden iktisadi unsurlara ilişkin beklentilerde değişim yaratmakta ve bu durum ise döviz kurlarında dalgalanmalara neden olmaktadır (Güney, 2020). Örneğin artan döviz kuru oynaklığının

ekonomiler üzerinde çok sayıda olumsuz etkisi bulunmaktadır. Gelecekteki tüketim üzerinde daha fazla belirsizlik döviz kurları oynaklığını doğrudan etkileyebilir. Bu durum işletme karlılığının ve net değerinin daha volatil olmasına neden olarak firmaların yatırımlarını zorlaştırıp GSYİH büyümesini düşürecektir. Aynı şekilde; doğrudan yabancı yatırımlar için artan risk, azalan yatırım ve tüketimle birlikte yükselen enflasyon, daha yüksek faiz oranları, üretim maliyetindeki değişiklikler ve büyüyen uluslararası riskler göz önüne alındığında döviz kurunu ve oynaklığını neyin ortaya çıkardığını anlamak daha çok önem kazanmaktadır (Braun & Larrain, 2005; Krol, 2014; Juhro & Phan, 2018).

Son dönemde EPU ile döviz kuru oynaklığı arasında bir ilişkinin varlığını ortaya koyan pek çok çalışma mevcuttur. Yapılan çalışmalar farklı ülkeler, farklı dönemler ve farklı yöntemlerle ele alınmıştır (Chortareas vd., 2011; Benigno vd., 2012; Colombo, 2013; Kido, 2016; Chen vd., 2020). Daha özelden Krol (2014), 1990 yılından bu yana 10 sanayi ve gelişmekte olan ekonomi için ekonomi politikası belirsizliğinin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Elde edilen bulgular incelenen bazı para birimleri için ABD ekonomi politikası belirsizliğinin döviz kuru oynaklığını doğrudan artırdığını göstermiştir. Sin (2015) yapısal VAR yöntemini kullanarak Çin'deki belirsizliğin Yuan ile Taiwan ve Hong Kong döviz kurları üzerine olan etkisini incelemiştir. Kısa vadede, Çin'in ekonomi politikası endeksindeki yapısal bir şokun Tayvan çıktısı ve reel döviz kuru üzerindeki etkisi önemsizdir. Ancak etki Tayvan faiz oranı üzerinde pozitif, fiyat seviyesi üzerinde ise negatiftir. Balcılar vd. (2016) ise 16 ülkede EPU'nun döviz kurunu tahmin edip etmediğini test etmiş ve Brezilya Reali dışında tahmin edilebilirliğe dair bir kanıt bulamamıştır. Dai vd. (2016) ise Çin piyasasını incelemiş ve EPU yüksek olduğunda Çin'de EPU'dan döviz kuruna doğru nedensel bir ilişki bulmuşlardır. Juhro & Phan (2018) ise Ekonomik Politika Belirsizliğinin (EPU) 10 Asya ülkesindeki döviz kurlarını ve bunların oynaklığını öngörüp öngörmediğini Ocak 1997'den Aralık 2017'ye kadar olan aylık verileri kullanarak incelemiştir. Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (FGLS) uygulanan çalışmada, EPU'nun on para biriminden altısının döviz kurlarını pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde öngördüğü saptanmıştır. Bartsch (2019), ABD ve İngiltere'deki EPU'nun ABD Doları ile Pound kuru üzerindeki etkisini GARCH yöntemi çerçevesinde günlük veriler çerçevesinde sınamıştır. Elde edilen bulgular EPU'nun döviz kuru oynaklığına aylık verilerin tespit edebileceğinden çok daha hızlı bir şekilde katkıda bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Güney (2020) uzun dönemde ABD'deki ekonomik politika belirsizliğinin Dolar/TL kurundaki oynaklığı artırdığı saptamıştır. EURO/TL kurundaki oynaklık ise Avrupa'daki ekonomik politika belirsizliğinden etkilenmemektedir. Yazar bu şekilde Dolar/TL kuruna istikrar kazandırmakta ekonomik politika belirsizliğinin önemi tespit etmiştir. Türkiye üzerine bir başka çalışma ise Gürsoy (2021) tarafından ortaya koyulmuştur. Yazar, GEPU (Global Economic Policy Uncertainty) endeksi ile Dolar/TL, Euro/TL, enflasyon ve BİST100 endeksi değişkenleri arasındaki ilişkiyi Hatemi-J Asimetrik Nedensellik testi çerçevesine sınamıştır. Elde edilen bulgular GEPU endeksinden dolar ve Euro döviz kurları üzerinde pozitif bir nedensellik etkisini göstermiştir. Öte yandan diğer değişkenler üzerinde herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı bulgusuna varılmıştır.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Metodoloji

Çalışmada, BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) ülkelerinin ekonomik politika belirsizliğinin, döviz kuru üzerine etkisi 1997:1-2022:8 dönemine ait aylık veriler kullanılarak araştırılmıştır. BRIC Ülkeleri ekonomik politika belirsizliği (EPU) endeksi verileri Baker vd. (2016) tarafından geliştirilen Ekonomik Politika Belirsizliği Endeksi (Economic Policy Uncertainty Index - EPU Index)'nden, döviz kuru verileri ise, investing.com adresinden alınmıştır. Tüm değişkenler

doğal logaritmaları alınarak analize dâhil edilmiştir. Çalışmada, ekonomik politika belirsizliğinin ($\ln EPU_t$) döviz kuru ($\ln ER_t$) üzerine etkisini analiz etmek için (1) numaralı model kurulmuştur:

$$\ln ER_t = \alpha_0 + \alpha_1 \ln EPU_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

İki değişken arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla, her ülke için ayrı ayrı Fourier temelli zaman serisi analiz tekniklerinden yararlanılmıştır. Fourier temelli çalışmaların en önemli avantajı yapısal kırılmaların kırılma sayısı ve kırılma tarihlerinden bağımsız olmasıdır. Böylelikle keskin yapısal kırılmaların yanı sıra yumuşak geçişli yapısal kırılmalar da dikkate alınmaktadır.

Bu kapsamda öncelikle serilerin durağanlık derecelerini tespit edebilmek için Enders & Lee (2012) tarafından geliştirilen ve Fourier fonksiyonlarını içeren Dickey-Fuller (DF) testinden yararlanılmıştır. Fourier ADF testinde serideki kırılmaların tarihleri ve kırılma sayısı dikkate alınmamaktadır. Bu kapsamda Fourier denklemi aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \quad (2)$$

Eşitlikte π , 3.14 değerini alan pi sayısını; k , frekans sayısını; t , trendi; T ise gözlem sayısını ifade etmektedir. Burada optimum frekans sayısı (k) Enders & Lee (2012)'ye göre, minimum kalıntı kareler toplamı ile elde edilmektedir. Testte yokluk hipotezi serilerin birim kök içerdiğini, alternatif hipotez ise serilerin durağanlığını sağlamaktadır.

Çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak için Tsong vd. (2016) tarafından sunulan FSHIN eşbütünleşme testi kullanılmıştır. FSHIN eşbütünleşme testinde aşağıdaki model dikkate alınır.

$$y_t = d_t + x_t' \beta + \eta_t \quad (3)$$

Burada $x_t = x_{t-1} + v_{1t}$ ve $\gamma_0 = 0$ ile birlikte $\eta_t = \gamma_t + v_{1t}$, $\gamma_t = \gamma_{t-1} + u_t$ 'dir. Hata terimleri u_t sabit varyans ve sıfır ortalamaya sahiptir. Bu nedenle γ_t sıfır ortalama ile rassal bir yürüyüş sürecine sahiptir. d_t deterministik trendi (4) numaralı eşitlikteki gibi gösterilebilir.

$$d_t = \sum_{i=0}^m \delta_i t^i + f_t \quad (4)$$

$m = 0$ ya da $m = 1$ olduğunda f_t aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$f_t = \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (5)$$

Eşbütünleşme ilişkisinde yer alan değişkenler birinci dereceden fark alındıktan sonra durağan olmalıdır. Bu çerçevede eşbütünleşme denklemi aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + x_t' \beta + v_{1t} \quad (6)$$

Burada k , t , T ve π daha önce tanımlanmıştır. FSHIN eşbütünleşme test istatistiği şu şekilde elde edilebilir: $CI_f^m = T^{-2} \hat{\omega}_1^{-2} \sum_{t=1}^T S_t^2$. Burada $S_t = \sum_{t=1}^T \hat{v}_{1t}$ (6) numaralı eşitlikten elde edilen EKK hata terimlerinin kısmi toplamını ifade etmektedir ve $\hat{\omega}_1^2$, v_{1t} 'nin uzun dönem varyansı için tutarlı tahminlerini temsil etmektedir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra, uzun dönem katsayıların tahmini Fourier fonksiyonlarını içeren dinamik en küçük kareler (Dynamic Ordinary Least Squares - DOLS), tamamen modifiye edilmiş en küçük kareler (Fully Modified Ordinary Least Squares - FMOLS) ve kanonik koentegrasyon regresyonu (Canonical Cointegrating Regression - CCR) ile gerçekleştirilmiştir.

4. Bulgular

BRIC ülkelerinde ekonomik politika belirsizliğinin döviz kuru üzerine etkisini araştırmak için öncelikle serilerin durağanlık özellikleri araştırılmıştır. Tablo 1'de Fourier ADF birim kök testi sonuçları verilmiştir. Bulgular ele alınan dört ülkede de hem ekonomik politika belirsizliği hem de döviz kurlarına ait serilerin birinci dereceden fark alındığında durağan hale geldiğini göstermektedir. Bu kapsamda, tüm ülkelerde iki değişken arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılabilmektedir.

Tablo 1

Fourier ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzey			1. Fark		
	k	Gecikme	FADF	k	Gecikme	FADF
$\ln EPU_{\text{Brezilya}_t}$	1	15	-3.277	3	12	-6.454***
$\ln ER_{\text{Brezilya}_t}$	1	0	-2.314	2	0	-18.089***
$\ln EPU_{\text{Rusya}_t}$	3	15	-1.021	5	15	-7.180***
$\ln ER_{\text{Rusya}_t}$	1	4	-3.223	5	0	-12.817***
$\ln EPU_{\text{Hindistan}_t}$	2	14	-3.193	2	14	-5.534***
$\ln ER_{\text{Hindistan}_t}$	1	15	-2.729	2	14	-4.944***
$\ln EPU_{\text{Çin}_t}$	1	14	-2.657	5	15	-4.935***
$\ln ER_{\text{Çin}_t}$	2	14	-1.496	1	13	-4.625***

Not. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak alınmıştır. Akaike Bilgi Kriteri kullanılmıştır. Kritik değerler %10, %5 ve %1 için sırasıyla k=1 iken -4.02, -4.31 ve -4.87; k=2 iken -4.62, -4.01 ve -3.69; k=3 iken -4.38, -3.77 ve -3.43; k=5 iken -4.18, -3.56 ve -3.24'dür. k, Fourier frekansını göstermektedir.

Tablo 2'de Tsong vd. (2016) tarafından sunulan FSHIN eşbütünleşme testi bulguları yer almaktadır. Buna göre ele aldığımız BRIC ülkelerinin hepsinde ekonomik politika belirsizliği ile döviz kuru arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin olduğu %5 anlamlılık

düzeyinde tespit edilmiştir. Ayrıca trigonometrik terimlerin anlamlılığını gösteren F testlerinin de en az %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Buna göre ele

aldığımız BRIC ülkelerinde ekonomik politika belirsizliği ile döviz kurları arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusudur.

Tablo 2
Fourier SHIN Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Ülke	Frekans	En Düşük Hata Kareler Toplamı	FSHIN-testi CI_f^m	F_t
Brezilya	3	13.745	0.303**	3.756*
Rusya	2	20.239	0.105**	5.941***
Hindistan	2	0.110	0.124**	3.434*
Çin	1	0.018	0.044**	3.826*

Not. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak alınmıştır. Akaike Bilgi Kriteri kullanılmıştır. k, Fourier frekansını göstermektedir. İstatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde kritik değerler, k=1 için 0.124; k=2 için 0.276; k=3 için 0.304'dür. F testi için kritik değerler %10, %5 ve %1 için sırasıyla 3.352, 4.066 ve 5.774'dür.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespitinden sonra eşbütünlüşme katsayıları her bir ülke için ayrı ayrı Fourier terimleri içeren DOLS, FMOLS ve CCR tahmincileri ile araştırılmıştır. Tablo 3'de Brezilya için eşbütünlüşme katsayı tahmin sonuçları sunulmuştur. Elde edilen bulgulara göre ekonomik politika belirsizliğinde meydana gelen bir artış döviz kurlarında artışa neden olmaktadır.

Tablo 3
Brezilya İçin DOLS, FMOLS ve CCR Testi Sonuçları

	DOLS	FMOLS	CCR
$\ln EPU_{Brezilya_t}$	0.590 (0.074)***	0.580 (0.066)***	0.591 (0.068)***
C	-1.957 (0.358)***	-1.907 (0.323)***	-1.961 (0.333)***
$\sin(2\pi kt/T)$	-0.209 (0.048)***	-0.211 (0.053)***	-0.211 (0.053)***
$\cos(2\pi kt/T)$	0.027 (0.049)	0.027 (0.053)	0.029 (0.053)
R^2	0.59	0.39	0.38
\bar{R}^2	0.58	0.39	0.38
Standart Hata	0.265	0.324	0.326
Uzun Dönem	0.257	0.426	0.426
Varyans			
Hata Kareler	20.896	31.889	32.275
Toplamı			

Not. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir. Fourier frekans sayısı (k) 3 olarak alınmıştır.

Tablo 4'de Rusya için ekonomik politika belirsizliğinin döviz kurları üzerine etkisi DOLS, FMOLS ve CCR tahmincileri aracılığıyla araştırılmıştır. Bulgular Rusya'da da ekonomik politika belirsizliğinde meydana gelen bir artışın döviz kurlarını artırdığını göstermektedir.

Tablo 4
Rusya İçin DOLS, FMOLS ve CCR Testi Sonuçları

	DOLS	FMOLS	CCR
$\ln EPU_{Rusya_t}$	0.578 (0.073)***	0.562 (0.067)***	0.585 (0.072)***
C	0.764 (0.347)**	0.835 (0.322)***	0.725 (0.345)**
$\sin(2\pi kt/T)$	-0.081 (0.071)	-0.086 (0.076)	-0.078 (0.077)
$\cos(2\pi kt/T)$	-0.297 (0.066)***	-0.302 (0.072)	-0.303 (0.072)
R^2	0.62	0.47	0.46
\bar{R}^2	0.61	0.47	0.46
Standart Hata	0.366	0.435	0.440
Uzun Dönem	0.660	0.797	0.797
Varyans			
Hata Kareler	39.886	57.342	58.619
Toplamı			

Not. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir. Fourier frekans sayısı (k) 2 olarak alınmıştır.

Tablo 5'de ise Hindistan için ekonomik politika belirsizliğinin döviz kurları üzerine etkisini inceleyen DOLS, FMOLS ve CCR tahmin sonuçları sunulmuştur. Bulgular ekonomik politika belirsizliğinin Hindistan'da döviz kurları üzerinde etkili olmadığını göstermektedir. Çünkü üç tahminci sonuçlarında da elde edilen katsayı tahmini istatistiksel olarak anlamsız olarak elde edilmiştir.

Tablo 5
Hindistan İçin DOLS, FMOLS ve CCR Testi Sonuçları

	DOLS	FMOLS	CCR
$\ln EPU_{Hindistan_t}$	0.084 (0.092)	0.067 (0.072)	0.072 (0.080)
C	3.586 (0.409)***	3.659 (0.319)***	3.636 (0.356)** *
$\sin(2\pi kt/T)$	-0.104 (0.049)**	-0.098 (0.045)**	-0.100 (0.047)**
$\cos(2\pi kt/T)$	-0.081 (0.044)*	-0.078 (0.042)*	-0.079 (0.043)*
R^2	0.13	0.11	0.11
\bar{R}^2	0.11	0.10	0.10
Standart Hata	0.202	0.204	0.204
Uzun Dönem	0.235	0.238	0.238
Varyans			
Hata Kareler	12.157	12.635	12.646
Toplamı			

Not. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir. Fourier frekans sayısı (k) 2 olarak alınmıştır.

Tablo 6'da ise Çin için ekonomik politika belirsizliğinin döviz kurları üzerine etkisini gösteren DOLS, FMOLS ve CCR tahmin sonuçları sunulmuştur. Bulgular ekonomik politika belirsizliğinin döviz kurlarını az da olsa negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Yani ekonomik politika belirsizliğinde meydana gelen bir artış döviz kurlarının azalmasına neden olmaktadır.

Tablo 6

Çin İçin DOLS, FMOLS ve CCR Testi Sonuçları

	DOLS	FMOLS	CCR
$\ln EPU_Çin_t$	-0.026 (0.012)**	-0.028 (0.011)***	-0.029 (0.012)**
C	2.100 (0.059)***	2.109 (0.051)***	2.114 (0.054)***
$\sin(2\pi kt/T)$	0.126 (0.011)***	0.124 (0.010)***	0.124 (0.011)***
$\cos(2\pi kt/T)$	0.257 (0.010)***	0.057 (0.009)***	0.058 (0.009)***
R^2	0.87	0.86	0.86
\bar{R}^2	0.86	0.86	0.86
Standart Hata	0.042	0.043	0.043
Uzun Dönem	0.010	0.009	0.009
Varyans			
Hata Kareler	0.528	0.564	0.566
Toplamı			

Not. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir. Fourier frekans sayısı (k) 1 olarak alınmıştır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Küresel piyasaların değişime karşı ortaya koydukları duyarlılık günümüzde her daim hız kazanmakta ve değişmektedir. Nitekim küresel finansal piyasalar ekonomik belirsizliklere anında tepki vermekte ve ortaya çıkan belirsizlikler farklı ekonomik unsurlara doğrudan yansımaktadır. Bu çalışmada BRIC ülkelerinde ekonomik politika belirsizlik endeksinin döviz kurları üzerine etkisi incelenmiştir. Çalışma kapsamında öncelikle serilerin birim kök özelliklerine bakılmış ve genel olarak serilerin fark alındığında durağan hale geldikleri görülmüştür. Her bir ülke için Fourier SHIN eşbütünlük testi yapılmış olup, tüm ülkelerde ekonomik politika belirsizliği ile döviz kurları arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu gösteren eşbütünlük ilişkisi tespit edilmiştir. Daha sonra ülkeler için tek tek eşbütünlük katsayı tahminleri DOLS, FMOLS ve CCR tahmincileri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Buna göre Brezilya ve Rusya'da ekonomik politika belirsizliği arttığında döviz kuru artmaktadır. Ekonomik politika belirsizliğindeki artışların döviz kurunu arttırması başta dış ticaret olmak üzere, dolaylı olarak büyüme, istihdam, fiyat istikrarı ve finansal istikrar gibi makro iktisadi göstergeleri de etkileyebilir. Bu bağlamda, söz konusu makro iktisadi değişkenlere ait politika belirlenirken ekonomik politika belirsizliğinin dikkate alınması önemlidir. Diğer taraftan dış ticaret yapan ve bu faaliyetlerini yabancı para ile gerçekleştiren veya yabancı para ile borçlanan firmalar için bulgularımız önemlidir. Döviz riskinden kaçınmak isteyen firmalar, döviz kurlarını takip ederken ekonomik politika belirsizliği endeksini de takip etmeleri gerekmektedir. Hindistan'da ise ekonomik politika belirsizliği döviz kurunu etkilemezken, Çin'de ekonomik politika belirsizliği döviz kurlarında azalmaya neden olmaktadır. Söz konusu ülkelerin uluslararası piyasalardaki konumu ve ağırlığı göz önüne alındığında çalışmaya dâhil edilen her bir ülkenin para politikası döviz riskinden bağımsız düşünülemez. Bu bakımdan risk ve belirsizliklerin doğrudan ulusal paralar üzerine sirayet edebileceği düşünüldüğünde, bu ülkelerin ulusal paralarının küresel belirsizliklerden etkilenmesinin hem kendi aralarında hem de küresel düzeyde de etkileri olacaktır.

Kaynakça

- Baker, S. R., Bloom, N. & Davis, S. J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 131, 1593-1636.
- Bartsch, Z. (2019). Economic Policy Uncertainty and Dollar-Pound Exchange Rate Return Volatility. *Journal of International Money and Finance*, 98, 102067.

- Balcilar, M., Gupta, R., Kyei, C. & Wohar, M. E. (2016). Does Economic Policy Uncertainty Predict Exchange Rate Returns and Volatility? Evidence from a Nonparametric Causality in Quantiles Test. *Open Economies Review*, 27(2), 229-250.
- Benigno, G., Benigno, P. & Nisticò, S. (2012). Risk, Monetary Policy, and the Exchange Rate. *NBER Macroeconomics Annual*, 26(1), 247-309.
- Braun, M., & B. Larrain (2005). Finance and the Business Cycle: International Inter-Industry Evidence. *Journal of Finance*, 60(3), 1097-128.
- Chen, L., Du, Z., & Hu, Z. (2020). Impact of Economic Policy Uncertainty on Exchange Rate Volatility of China. *Finance Research Letters*, 32, 101266.
- Chortareas, G., Jiang, Y. & Nankervis, J. C. (2011). The random-walk behavior of the euro exchange rate. *Finance Research Letters*. 8 (3), 158-162.
- Colombo, V. (2013). Economic policy uncertainty in the US: Does it matter for the Euro area?. *Economics Letters*, 121(1), 39-42.
- Dai, Y., Zhang, J. W., Yu, X. Z. & Li, X. (2017). Causality between economic policy uncertainty and exchange rate in China with considering quantile differences. *Theoretical and Applied Economics*, 24(3), 29-38.
- Enders, W. & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey-Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199.
- Güney, P. Ö. (2020). Ekonomik Politika Belirsizliği ve Döviz Kuru Oynaklığı. *Bankaclar Dergisi*, 114, 3-17.
- Gürsoy, S. (2021). Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin (GEPÜ) Döviz Kuru, Enflasyon ve Borsa Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar. *Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey*, 3(5), 120-131.
- Juhro, S. M. & Phan, D. H. B. (2018). Can Economic Policy Uncertainty Predict Exchange Rate And Its Volatility? Evidence From Asean Countries. *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 21(2), 251-268.
- Kido, Y. (2016). On the Link between the US Economic Policy Uncertainty and Exchange Rates. *Economics Letters*, 144, 49-52.
- Krol, R. (2014). Economic policy uncertainty and exchange rate volatility. *International Finance*, 17, 241-256.
- Sin, C. Y. C. (2015). The Economic Fundamental and Economic Policy Uncertainty of Mainland China and Their Impacts on Taiwan and Hong Kong. *International Review of Economics & Finance*, 40, 298-311.
- Tsong, C. C., Lee, C. F., Tsai, L. J. & Hu, T. C. (2016). The fourier approximation and testing for the null of cointegration. *Empirical Economics*, 51(3): 1085-1113.

Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeline Bayesci Yaklaşım*

Bayesian Approach to the Nonlinear Structural Equation Model

Murat YILDIRIM¹ Mahmut KARTAL²

¹Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Tokat/Türkiye, murat.myildirim@gop.edu.tr

²Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Sivas/Türkiye, mkartal@cumhuriyet.edu.tr

ÖZET

Son zamanlarda yapılan çalışmalar daha iyi bir nedensellik için modele gizli değişkenlerin doğrusal olmayan ilişkilerinin eklenmesinin oldukça yararlı olduğunu saptamıştır. Doğrusal olmayan ilişkiler, sosyal ve davranış bilimlerindeki birçok hipotezin sorgulanmasına izin vermekle birlikte bu alanda sağlam teorilerin kazanılmasını da sağlamaktadır. Doğrusal olmayan model türleri ve bunların tahmin teknikleri için yapılan çalışmalar Bayesci yaklaşımın kullanılmasına odaklanmaktadır. Fakat yaygın kullanılan programlar vasıtasıyla bu yaklaşım kullanılmamaktadır. Bu sebep ile bu alanda oldukça az pratik uygulama söz konusudur. Bu çalışmanın amacı, doğrusal olmayan modeller için Bayesci yaklaşımın kullanımını yaygınlaştırmaktır. Bu amacı giderebilmek için üç ana temel başlık oluşturulmuştur. İlk başlıkta doğrusal olmayan model türleri ve bunların tahmin tekniklerine yer verilmiştir. İkinci başlıkta Bayesci yaklaşımın kullanım nedenini öneren literatür tespitleri ile birlikte yaklaşım için motivasyon kaynaklarına değinilmiştir. Üçüncü başlıkta ise Bayesci yaklaşımın nasıl bir prensip ile çalıştığı yer almaktadır. Sonuç bölümünde ise uygulamacı araştırmacılar için bazı önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bayesci Yaklaşım, Gibbs Örnekleyicisi, Yapısal Eşitlik Modeli*

ABSTRACT

Recent studies have found that adding nonlinear relationships of latent variables to the model is very useful for better causality. Nonlinear relationships allow the questioning of many hypotheses in the social and behavioral sciences, as well as providing solid theories in this field. Studies for nonlinear model types and their estimation techniques focus on the use of the Bayesian approach. However, this approach cannot be used through commonly used programs. For this reason, there is very little practical application in this field. The aim of this study is to popularize the use of the Bayesian approach for nonlinear models. In order to achieve this aim, three main headings have been established. In the first title, nonlinear model types and their estimation techniques are given. In the second title, the sources of motivation for the approach are mentioned together with the literature findings suggesting the reason for using the Bayesian approach. In the third title, there is how the Bayesian approach works with a principle.

Keywords: *Bayesian Approach, Gibbs Sampler, Structural Equation Model.*

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 17 Mayıs 2023

Kabul Tarihi: 9 Haziran 2023

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: May 17, 2023

Accepted: June 9, 2023

Article Type

Research Article

1. Giriş

Yapısal eşitlik modeli (YEM) gizli ve gözlenen değişkenler arasındaki doğrusal ilişkileri (Jöreskog 1973, Bentler 1980, Bollen 1989) ele alan tarihsel bir gelişime sahiptir. Doğrusallık varsayımı YEM'in sıkça kullanıldığı birçok bilgisayar yazılımında da (EQS Bentler 1992, LISREL Jöreskog, Sörbom 1996) yer almaktadır. Ancak çoğu durumda bu doğrusallık sınırlaması, ilgilenilen kavramları açıklamak için yeterince esnek ve elverişli değildir (Lee ve Zhu, 2000: 209; Wall ve Amemiya, 2007: 321; Wall, 2009: 540).

Psikometri, eğitim ve pazarlama alanlarındaki araştırmacı bilim adamları, genellikle gizli değişkenlerde ikinci dereceden ve/veya etkileşim terimleri içeren modelleri dikkate almak isterler (Arminger ve Muthen, 1998: 271).

Uygulamada ise doğrusal olmayan ilişkiler, değişkenlerin etkileşim ve kuadratik terimleri olarak ele alınması ile birçok alanda sağlam teorinin kurulmasını sağlamıştır. Örneğin, sosyal psikolojideki gerekçeli eylem teorisi, beklenti-değer tutumu teorisi (Ajzen ve Fishbein, 1980) veya planlı davranış teorisinin bir uzantısı (Ajzen, 1991) etkileşimleri içerir. Planlı davranış teorisinin bir uzantısının örneği için Elliott, Armitage ve Baughan (2003)'e bakılabilir. Eğitim psikolojisinde çok sayıda teori, bir öğretim yönteminin belirli takviye türlerinin farklı başarı seviyeleri ürettiğini göstermek için önerilmiştir. Örneğin Ganzach (1997), çocukların eğitimden beklenti düzeylerinin anne ve babanın eğitim düzeylerinin etkileşim ve kuadratik değişkenleri ile tutarlı olarak ilişkide olduğunu saptamıştır (Lee ve Zhu, 2000: 209- 210; Moosbrugger vd., 2009: 103).

Sosyal ve davranış bilimlerindeki çok sayıda teori, etkileşim ve/veya kuadratik etkileri (Örneğin, Ajzen, 1987; Cronbach & Snow,

* Bu çalışma, Prof. Dr. Mahmut Kartal danışmanlığında Murat YILDIRIM tarafından tamamlanan "Bayesci doğrusal olmayan ortak değişkenli yapısal eşitlik modeli: fomo sosyal medya bağımlılığı ve akademik motivasyon arasındaki ilişki" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

1977; Karasek, 1979; Lusch & Brown, 1996; Snyder & Tanke, 1976) ele alan hipotezlere sahiptir (Kelava ve Brandt, 2009: 123). Bu sebeple doğrusallık sınırlamasını genişleterek genel YEM yaklaşımına gizli değişkenlerin doğrusal olmayan ilişkilerini (literatürde sıkça kullanılanlar etkileşim ve ikinci dereceden etkiler) modele dâhil edilerek tahmin edilmesi mevcut YEM’i daha da iyi bir yöntem yapacaktır (Wall ve Amemiya, 2007: 321).

Son zamanlarda yapılan çalışmalarda, bağımsız gizli değişkenlerin doğrusal olmayan terimlerinin, bağımlı gizli değişkenleri değerlendirmek için daha doğru ve anlamlı bir yapısal denklem geliştirmede yararlı olduğu anlaşılmıştır. Örneğin; Busemeyer ve Jones (1983), Kenny ve Judd (1984), Bagozzi, Baumgartner ve Yi (1992), Ping (1996), Schumacker ve Marcoulides (1998), Bollen ve Paxton (1998), Jonsson (1998) vb. çalışmalarda görülebilir (Lee ve Song, 2003: 27).

Farklı türde doğrusal olmayan YEM türlerinin tanımlanması ve bunların tahmini için geliştirilen birçok yöntemle birlikte bu alanda büyüyen büyük bir literatür vardır (Wall ve Amemiya, 2007: 321).

Doğrusal olmayan YEM için ilk çalışma 1984 yılında Kenny ve Judd tarafından geliştirilmiş olup ilerleyen dönemde tahmin tekniği çalışmaları üç ana başlık altında toplanmıştır. Geliştirilen tahmin teknikleri için yapılan simülasyon (Lee, Song ve Poon 2004) ve karşılaştırmalı çalışmalar ışığında (Kelava, Nagengast 2012) birçok bilim insanı (Arminger ve Muthen 1998, Zhu ve Lee 1999, Lee ve Zhu 2000, Lee ve Song 2003b) Bayesci yaklaşımı önermişlerdir (Kelava ve Nagengast, 2012: 717- 742; Lee vd., 2004: 37- 67; Ma, 2006: 15; Song ve Lee, 2006: 338).

Fakat YEM uygulamaları için yaygın bir biçimde kullanılan paket programlarda (ör. LISREL, AMOS) doğrusal olmayan modellere yönelik Bayesci çıkarımlar üretilememektedir. Daha iyi bir tahminleme ya da daha iyi bir nedenselliği ortaya çıkarmak adına doğrusal olmayan terimlerin varlığı YEM’in sıkça kullanıldığı sosyal ve davranış bilimleri için kabul görmüş bir gerçeklik olmasına rağmen bu model yapılarına sahip çok az pratik uygulama vardır (Moosbrugger vd. 2009: 103). Bu durumun temel nedeni, Rigdon, Schumacker ve Wothke’nin de belirttiği gibi, yaygın olarak kullanılan YEM paket programlarının, doğrusal olmayan etkilerin analizinde doğru çözümler üretmemesinden kaynaklanmaktadır (Lee vd., 2007: 405- 406).

Bu çalışmanın amacı, doğrusal olmayan YEM için Bayesci yaklaşımın kullanımını yaygınlaştırmaktır. Bu amacı açıklığa kavuşturabilmek için çalışmanın ilk bölümünde doğrusal olmayan model türleri ve tahmin yaklaşımlarına yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde geliştirilen tahmin yöntemleri hakkında kısa bir değerlendirme ile birlikte Bayesci yaklaşım için motivasyon kaynaklarına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise doğrusal olmayan model için Bayesci yaklaşımın nasıl çalıştığı, notasyonlara fazla bağımlı kalınmadan ve mananın anlaşılabilir olabilmesi için bazı alt başlıklarla verilmeye çalışmıştır. Sonuç bölümünde ise uygulamalı araştırmacılar için değerlendirmeler ve öneriler yer almaktadır.

2. Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeli ve Tahmin Yaklaşımları

Bu bölüm iki alt bölüme ayrılmakta olup ilk konu başlığı doğrusal olmayan YEM için geliştirilen tahmin yaklaşımları hakkındadır. Bu alt bölümde geliştirilen ilk tahmin tekniğinden günümüze kadar olan gelişmeler kısa bir biçimde özetlenmeye çalışılmıştır. Diğer alt bölümde ise doğrusallık sınırlamasını genişletilerek doğrusal olmayan model yapısının YEM’in form yapısında nasıl bir yer bulduğu ve bu yapının nasıl bir çeşitlenmeye sahip olabileceği verilmeye çalışılmıştır.

2.1. Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeli İçin Tahmin Yaklaşımları

Doğrusal olmayan YEM için literatürde geliştirilen yaklaşımlar belirli bir çatı altında toplanmaktadır. Aşağıda üç temel çatı altında toplanan tahmin yöntemleri hakkında bazı bilgilere değinilmiştir (Codd, 2011: 4).

İndikatör Üretme Yaklaşımları: Doğrusal olmayan YEM için literatürdeki ilk çalışma 1984 yılından Kenny ve Judd tarafından ortaya konmuştur. Doğrusal olmayan ilişkilere ilk bakış açısını getiren bu çalışmada, ikinci dereceden ve etkileşimli etkilerin tahmini için gözlenen değişkenler vasıtasıyla bu terimlerin “indikatörleri/göstergeleri” oluşturulmuştur. Bu yüzden de geliştirilen bu yaklaşım “Kenny-Judd” ya da “Basit Kısıtlı İndikatör Üretme (PI)” olarak isimlendirilmiştir. Ortaya çıkarılan bu yaklaşım birçok araştırmacının ortaya çıkmasını ve aynı zamanda da yöntemin derinlemesine incelenerek yeni yöntemlerin doğmasını (Hayduk 1987; Jöreskog, Yang 1996, 1997; Schumacker ve Marcoulides 1998; Moulder ve Algina 2002; Wall ve Amemiya, 2001) sağlamıştır (Altındağ, 2015: 96- 97; Codd, 2011: 5- 6; Marsh vd., 2012: 439; Wall, 2009: 540- 541).

Yöntemin görsel açısından ifadesi için Ganzach’ın ebeveyn ve çocukların eğitimden beklenti düzeyi modelindeki açık değişkenleri gizli değişken olarak örnek verilebilir. Ganzach modeli aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Kelava vd., 2011: 466- 467):

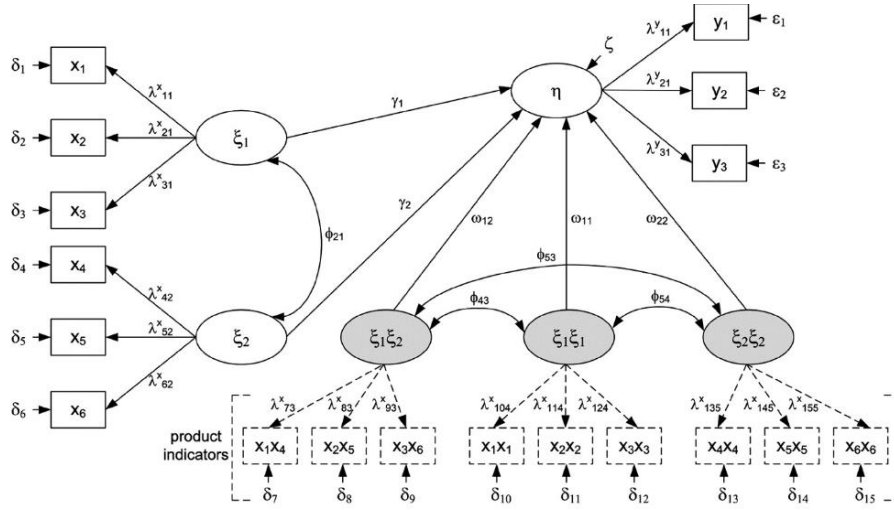
$$\zeta EB = \beta_0 + \beta_1 AED + \beta_2 BED + \omega_{12} AED \cdot BED + \omega_{11} AED^2 + \omega_{22} BED^2 + \epsilon \quad (1)$$

Eşitlik 1’ de ÇEB çocuğun eğitim beklentisi, AED annenin eğitim düzeyi, BED babanın eğitim düzeyi, β_s doğrusal katsayılar, ω_s ise doğrusal olmayan katsayılardır. Burada bahsi geçen değişkenler gizli değişkenler olarak aktarılır ise;

$$\eta = \alpha + \gamma_1 \xi_1 + \gamma_2 \xi_2 + \omega_{12} \xi_1 \cdot \xi_2 + \omega_{11} \xi_1^2 + \omega_{22} \xi_2^2 + \zeta \quad (2)$$

elde edilebilir.

Şekil 1
İndikatör Üretme Yaklaşımı

Şekil 1, bir gizli etkileşim etkisi ile iki gizli kuadratik etkiye sahip doğrusal olmayan modeli ifade eder. Burada gizli (η, ξ_1, ξ_2) değişkenler üçer gözlenen değişken ($y_1, \dots, y_3; x_1, \dots, x_3; x_4, \dots, x_6$) ile ölçümlenmiş olup doğrusal olmayan etkilere sahip gizli değişkenler ise ($\xi_1, \xi_2, \xi_1^2, \xi_2^2$) indikatörler $x_1x_4, x_2x_5, \dots, x_6x_6$ ile ölçümlenmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. O da doğrusal olmayan modeller için diğer dağılım analitik yaklaşımların, gizli değişkenlerin doğrusal olmayan terimleri için ölçüm modeline ihtiyaç duymamasıdır. Yani Şekil 1’de kesikli çizgilerle ifade edilen yapının diğer tahmin yöntemleri için gerekli olmadığıdır.

Geliştirilen ilk yaklaşımdan sonra Hayduk (1987) LISREL ile bu yaklaşımın kullanılmasını sağlamaya çalışmış fakat elverişsiz olduğu kanaatini ortaya çıkarmıştır. İlerleyen dönemde yaklaşım düzenlenerek “Kısıtlı İndikatör Üretme (Kısıtlı PI)” (Algina ve Moulder, 2001; Jöreskog ve Yang, 1996) olarak ele alınmıştır. Yaklaşım için farklı bir düzenleme Wall, Amemiya (2001) tarafından gözlenen değişkenlerin dağılımlarının normallik varsayımını sağlamadığı durumlar için geliştirilmiştir. Çünkü geliştirilen ilk yaklaşım normalliğin olmadığı durumlarda yanlış sonuçlar üretmektedir. Bu sebeple ilk yaklaşım yeniden düzenlenerek “Genelleştirilmiş Etkili İndikatör Üretme-Generalized Appended Product Indicator GAPI” ismi ile literatüre kazandırılmıştır. Chin vd. (2003) “Kısmi En Küçük Kareler Yöntemi-Partial Least Square- PLS” yaklaşımı kullanılarak “Kısmi En Küçük Kareler İndikatör Üretme” yöntemini geliştirmişlerdir. Yalnız PLS birçok çalışmada da (ör. Rönkkö ve Evermann, 2013) görüleceği üzere yanlış sonuçlar üretmektedir. Marsh vd. (2004) GAPI yaklaşımı üzerine “Kısmen Kısıtlı İndikatör Üretme” yaklaşımını, Kelava (2008) ise “Genişletilmiş Kısıtlı İndikatör Üretme” ve “Genişletilmiş Kısıtsız İndikatör Üretme” yeni yaklaşımları geliştirerek önermişlerdir. İndikatör üretme yaklaşımına dayalı olarak geliştirilen bu yaklaşımların özet çizelgesi aşağıda ifade edildiği gibidir (Altındağ, 2015: 96- 97; Codd, 2011: 6- 7; Cham vd., 2012: 841- 843; Marsh vd., 2004: 276- 277; Şen-Doğan, 2017: 6- 7):

Tablo 1
İndikatör Üretme Yaklaşımları

Basit Kısıtlı İndikatör Üretme- Kenny Judd (Product Indicator- PI)	Kenny, Judd 1984
Kısıtlı İndikatör Üretme (Constrained Product Indicator - CPI)	Algina, Moulder 2001 Jöreskog, Yang 1996
Genelleştirilmiş Etkili İndikatör Üretme (Generalized Appended Product Indicator- GAPI)	Wall, Amemiya 2001
Kısmi En Küçük Kareler İndikatör Üretme (PLS- PI)	Chin vd. 2003
Kısmen Kısıtlı İndikatör Üretme (Partially Constrained Product Indicator)	Marsh vd. 2004
Genişletilmiş Kısıtlı İndikatör Üretme (Extended Constrained Product Indicator)	Kelava 2008
Genişletilmiş Kısıtsız İndikatör Üretme (Extended Unconstrained Product Indicator)	Kelava 2008

Doğrusal olmayan ilişkilerin tahmini için geliştirilen indikatör üretme yaklaşımları, aslında basit etkileşimli ve ikinci dereceden etkilerin tahmini için uygulanabilir bir yöntem olup doğrusal YEM programlarında da uygulanabilir. Yalnız bu tekniklerin çok daha genel doğrusal olmayan YEM için kullanılabilir olduğu söylenemez (Wall, 2009: 541). Çünkü bu yaklaşımlar birçok noktada pratik ve teorik eksikliklere sahiptirler. Bu eksiklikler üç noktada açıklanabilmektedir. Birincisi doğrusal olmayan gizli değişkenler için göstergelerin/indikatörlerin anlık olarak oluşturulması dolambaçlıdır ve kavramsal olarak çekici değildir. İkincisi, modeli tahmin etmek için gereken kısıtlamaları türetmek yorucudur. Özellikle de model her değiştirildiğinde kısıtların sayısı ve biçimi değiştiğinden bu durum oldukça zor bir hal almaya başlamaktadır. Sonucusu ise indikatör üretme yöntemleri, doğrusal olmamayı etkileşim ve ikinci dereceden terimlerle sınırlar. Bu durum doğrusal modellere göre bir gelişme olsa da aslında bu tip doğrusal olmama biçimleri karmaşık temel sorunları açıklayacak kadar geniş değildir (Codd, 2011: 7- 8; Marsh vd., 2012: 440- 441). Bu yüzden genel doğrusal olmayan YEM çalışmalarını yapabilmek için farklı yaklaşımlara sahip yöntemler de geliştirilmiştir. Bunlar “İki Aşamalı Yöntemler” ile “Olabilirliğe Dayalı Yöntemler”dir.

İki Aşamalı Yöntemler: Kavramsal bakış açısına göre bu yöntemler indikatör üretme yöntemlerinden daha çekicidir. Yalnız bu durum iki

aşamalı yöntemlerin tüm parametreleri aynı anda tahmin edilebilmesi ile ideal bir noktaya varacaktır. Genel olarak bu yöntemlerin amacı, ölçüm ve yapısal modelleri ayrı ayrı tahmin etmektir. Çoğunlukla, oldukça esnekler ve pratikte uygulanması nispeten kolaydır. Bu iki aşamalı yöntemlere ait bazı bilgiler aşağıdaki çizelge ile verilmiştir (Codd, 2011: 8- 10; Holst ve Jorgensen, 2020: 677; Marsh vd., 2004: 277; Schumacker, 2002: 40- 54):

Tablo 2
İndikatör Üretme Yaklaşımları

Gizli Değişken Skorları (Latent Variable Scores- LVS)	Schumacker 2002
İki Aşamalı En Küçük Kareler (2-Stage Least Square- 2SLS)	Bollen 1995, Bollen, Paxton 1998
İki Aşamalı Momentler (2-Stage Moments Methods- 2SMM)	Wall, Amemiya 2000

Olabilirliğe Dayalı Yöntemler: Bu yöntemler indikatör üretme yaklaşımından sonra yakın tarihte geliştirilmiş olup doğrusal olmayan yapı için indikatör üretmek yerine modele ait bir olabilirlik fonksiyonunun yazılmasına dayanmaktadır. Doğrusal modeller için en çok kullanılan yöntem ML (Maximum Likelihood) olup bu yöntemin kullanıldığı programlar “çok değişkenli normallik varsayımına” sahiptir. Veriler normallik varsayımını sağlasa da doğrusal olmayan ilişkilerin varlığı ile normallik varsayımı ihlal edilmiş olacaktır. Bu yüzden bu başlık altındaki yöntemlerin amacı, doğrusal olmayan ilişkilere sahip modellerin parametrik formu için gizli değişkenlerin ve hataların dağılım varsayımları verildiğinde, teorik olarak bir olabilirlik fonksiyonu yazmak ve bu fonksiyonu yakınsayabilmektir. Olabilirliğe dayalı olarak geliştirilmiş olan yöntemler hakkındaki bazı bilgiler aşağıda verilmiştir (Codd, 2011: 10; Cham vd., 2012: 843- 844; Marsh vd., 2004: 277; Şen-Doğan, 2017: 8, 33; Wall, 2009: 541):

Tablo 3
Olabilirliğe Dayalı Yöntemler

Yarı En Çok Olabilirlik (Quasi Maximum Likelihood- QML)	Yang, Jonsson 1997 Klein, Muthen 2007
Gizli Moderatör Yapısal (Latent Moderated Structural- LMS)	Schermelleh, Engel vd. 1998 Klein, Moosbrugger 2000
Etkili Momentler (Efficient Method of Moments- EMM)	Gallant, Tauchen 1996
Marjinal En Çok Olabilirlik (Marginal Maximum Likelihood- MML)	
Bayesci (Bayesian)	Arminger, Muthen 1998

Olasılığa dayalı yöntemler arasında çok az karşılaştırma yapılmıştır. Umut verici istatistiksel özelliklerine rağmen olabilirliğe dayalı yöntemlerin pratik biçimde kullanılması kolay değildir. Yalnız bu yöntemlerin indikatör üretme ve iki aşamalı yöntemlerden genellikle daha iyi performans gösterdiğini varsaymak mantıklıdır (Codd, 2011: 12).

Olabilirliğe dayalı yöntemler için sıkıntı hesaplama zorluğu. Burada bahsedilen hesaplama zorluğu, modeldeki doğrusal olmayan formun kapalı analitik biçime sahip olmayan olasılık üretmesi idi. Ancak son yirmi yılda zorlayıcı sonsal dağılımlardan sonuç çıkarmak, istatistiksel hesaplama yöntemleri sayesinde yapılabilir bir hal almıştır. Bu hesaplama yöntemlerine dayanarak özellikle doğrusal olmayan yapısal denklem modellerinin farklı formlarının tahmini için “Tam en çok olabilirlik (Full/Exactly Maximum Likelihood)” ve “Bayesci yöntemleri” kullanmaya odaklanan ve giderek büyüyen büyük bir literatür vardır (Wall, 2009: 541).

2.2. Genel Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeli

Birçok bilimsel teoriyi deneysel/ampirik olarak değerlendirmenin doğal bir yolu, popülasyondan belirli bir örneklemin elde edilmesiyle değişkenleri ölçümlemek ve ardından bu değişkenler arasındaki bazı olası ilişkileri incelemektir. Bu düşünce YEM’in ölçüm modeli ile yapısal modeline uymaktadır. Ölçüm modeli ile değişkenler ölçümlenirken yapısal model ile de değişkenlerin bazı olası ilişkileri incelenmektedir. Bu noktada basit bir genişletme düşüncesi, değişkenlerin ölçüm modeli ile ölçülmesini makul karşılamakta; ancak değişkenler arasında doğrusal ilişkilerin dışında daha karmaşık ilişkiler olabilmektedir. Doğrusal olmayan karmaşık ilişkiler yapısal model ile ele alınacağından genel doğrusal olmayan YEM’i doğrusal YEM’in genişletilmiş bir uzantısı olarak ele alınabilir. Bu sebepten ötürü, tanıtılacak olan genel doğrusal olmayan yapısal eşitlik modeli, doğrusal ölçüm modelini korurken doğrusal olmayan yapısal ilişkileri ele almaktadır. Burada LISREL notasyonları ile sadece genişletme işlemlerinin geçişi anlatılmaya çalışılmıştır. Bu genişletme işlemlerinde doğrusal YEM için kullanılan varsayımlar doğrusal olmayan YEM’in de elde edilmesinde kullanılmaktadır. Çalışmada çok fazla yer kaplamaması adına bu varsayımların bilindiği varsayılmaktadır (Wall ve Amemiya, 2007: 323- 326):

Doğrusal YEM’in içsel ve dışsal gizli değişkenlerinin eşanlı denklem formu yani yapısal denklem formu (sıkça kullanım şekli) aşağıdaki gibidir.

$$\eta = b + B\eta + \Gamma\xi + \zeta \quad (3)$$

Eşitlik (3) “kapalı formda” olup çözümleme işlemi $(I - B)$ ’nin tersi olmasına bağlıdır. Bu durum doğrusal YEM için varsayım olarak da geçmektedir. Eşitliğin her iki tarafı bu varsayımın sağlanması ile $(I - B)$ ile çarpılarak indirgenmiş form aşağıdaki gibi elde edilmektedir.

$$\eta = b^* + \Gamma^*\xi + \zeta^* \quad (4)$$

Eşitlik (4)’de geçen $b^* = (I - B)^{-1}b$, $\Gamma^* = (I - B)^{-1}\Gamma$ ve $Var(\zeta^*) = (I - B)^{-1}\psi(I - B)^{-1}$ ’dir. Burada bahsedilecek birçok varsayım, doğrusal YEM’in temel varsayımları olduğundan burada bahsedilmemiştir.

Doğrusal olmayan yapısal modeli yukarıda forma benzer biçimde aşağıdaki gibi yazabilir.

$$\eta = H(\eta, \xi; B) + \zeta \quad (5)$$

Eşitlik (5) şu bilgileri içermektedir:

$H:(dx_1)$ boyutlu bilinmeyen parametrelere sahip vektör fonksiyonu.

ζ, ξ ’den bağımsız rassal eşitlik hatası olup $E(\zeta) = 0, Var(\zeta) = \Psi$. Ψ ise (dx_1) boyutlu sabit ya da bilinmeyen değerlerden oluşan matristir.

H fonksiyonu hem içsel hem de dışsal gizli değişkenleri içeren eş zamanlı bir fonksiyon olup kapalı formdadır. Bu durumda çözümlemenin sağlanabilmesi için indirgenmiş formun elde edilmesi tek yoldur. Yalnız buradaki indirgeme işlemi doğrusal yapısal denklemdeki gibi kolay değildir. Bu durum için H fonksiyonun içsel gizli değişkenleri içermeyen bir yapıya sahip olduğu varsayımı ile ilerleme kaydedilebilir. Bu varsayımın sağlandığı düşünülürse Eşitlik (5)’in indirgenmiş formu,

$$\eta = h(\xi, \zeta; B^*) \quad (6)$$

olacaktır. Buradaki h fonksiyonu (dx_1) boyutlu bilinmeyen parametrelere sahip vektör fonksiyonudur.

Doğrusal olmayan YEM’ in kullanım nedenleri ya da amaçları düşünüldüğünde sıkça kullanılan doğrusal olmayan yapısal modeli aşağıdaki gibi tasvir edilebilir.

$$\eta = b + Bf(\eta) + \Gamma g(\xi) + \zeta \quad (7)$$

Eşitlik (7)’e dikkat edilir ise hem η ’ların hem de ξ ’lerin doğrusal olmayan yapılarını içerebilecek olan $f(\eta)$ ve $g(\xi)$ gibi vektör fonksiyonlarına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum doğrusal olmayan yapıları genişleterek birçok ilişki türünün de tahmin edilmesini sağlamaktadır. Örneğin “ikinci dereceden etkiler, etkileşim

etkileri, özyinemeli etkiler” gibi. Yalnız birçok doğrusal olmayan ilişki türlerine sahip modelleri tahmin etme işlemi için belirgin bir kısıtlama, anlaşılacağı üzere η 'ların ξ 'lerin bir fonksiyonu olarak yazılması yani indirgeme işleminin sağlanmasıdır (Codd, 2011: 17).

Yukarıda doğrusal yapısal denklemin indirgeme işlemi ile çözümlenmesini, doğrusal olmayan yapısal denklem için indirgeme işlemi sağlayabilecek varsayım ile indirgemenin sağlanabileceği ve böylelikle de öğrenilmek istenen ilişkilerin tahminin yapılabilineceğinden bahsedilmiştir. Burada ayrıca değinilmesi gereken nokta doğrusal olmayan yapının (Eşitlik 6) birçok türe sahip olabileceğidir. Aşağıda, indirgeme işlemi her biri için yapılabilen ve böylelikle genel doğrusal olmayan YEM'in alt türleri olan birkaç doğrusal olmayan yapısal model yer almaktadır (Wall ve Amemiya, 2007: 324- 326):

1. η 'ların doğrusal ξ 'lerin doğrusal olmadığı modeller:

$$\eta = B\eta + g(\xi, \gamma) + \zeta \quad (8)$$

Eşitlikte 8'de g fonksiyonu, γ bilinmeyen parametrelili ξ 'lerin doğrusal olmayan vektör fonksiyonunu temsil etmektedir. Ve ayrıca $(I - B)$ tersinirdir. Böylelikle kapalı form indirgenebilir. Ayrıca eşitlikle verilen model özyinelemesiz modelleri kapsayan bir yapıya sahiptir.

2. Hem η 'ların hem de ξ 'lerin doğrusal olmadığı modeller-Doğrusal olmayan yinelemeli modeller:

Bu modellerde her iki gizli değişken türü de doğrusal değildir. Ancak denklem sistemi yinelemelidir. Yani bir denklem diğerine ikame edilebilir. Bu durumda eşanlı yapısal denklem sistemi aşağıdaki gibidir.

$$\begin{aligned} \eta_1 &= g_1(\xi, B_1) + \zeta_1 \\ \eta_2 &= g_2(\eta_1, \xi, B_2) + \zeta_2 \\ &\vdots \\ \eta_d &= g_d(\eta_1, \dots, \eta_{(d-1)}, \xi, B_d) + \zeta_d \end{aligned} \quad (9)$$

Burada g_1, g_2, \dots, g_d , gizli değişkenlere ve bilinmeyen parametrelere B_1, B_2, \dots, B_d karşılık gelen doğrusal olmayan fonksiyonudur. Üçgen özyinelemeli formun bir sonucu olarak, modelin ikame ile indirgenmiş biçimde yazılabileceğini görmek basittir. Ancak denklem hatası ζ 'ların indirgenmiş formda mutlak ayırımının olmayacağı söylenebilir.

3. η 'ların doğrusal ξ 'lerin ise eklemeli olarak doğrusal olmadığı modeller:

Bu model sınıfında parametreler doğrusal, dışsal gizli değişkenler ise doğrusal olmayan yapıda tasvir edilmektedir. Böylelikle bu model sınıfı Eşitlik (8)'in kısıtlanmış halidir. Eşitlik (8)'de geçen $g(\xi, \gamma)$ fonksiyonu bu model sınıfında doğrusal olmayan yapısı sadece ξ 'lerle sınırlıdır. Aşağıda bu model sınıfı tasvir edilmiştir.

$$\eta = B\eta + \Gamma g(\xi) + \zeta \quad (10)$$

Eşitlik (10)'da Γ (dxr) boyutlu sabit ya da bilinmeyen değerlerden oluşan matristir. r ekleme sayısını göstermek üzere $g(\xi)$ eklemeli fonksiyon şu durumu belirtmektedir: $g(\xi) = (g_1(\xi), g_2(\xi), \dots, g_r(\xi))'$ (rx1) boyutlu vektör fonksiyonu, dışsal gizli değişkenlerin bilinmeyen fonksiyonudur.

Literatürde bu model sınıfı ve özellikle polinomlar için alt sınıflar ve ayrıca ikinci dereceden modeller bu zamana kadar tam anlamıyla incelenmiştir. Çalışmalar ξ 'lerin normallik varsayımı ve ölçüm modelinin doğrusal olma durumu altında Arminger ve Muthen (1998) ve Zhu ve Lee (1999) Eşitlik (10) için Bayesci yöntemi tanımlar iken Lee ve Zhu (2002) tam en çok olasılık yöntemini tanıtmışlardır. Eşitlik (10) diğer birçok araştırmada da incelenmiştir. Örneğin Lee ve Zhu (2000); Lee ve Song (2003); Song ve Lee (2002); Lee ve Lu (2003) gibi çalışmalar literatürde mevcuttur.

4. Genel polinom sınıf modelleri:

Bu sınıf, Eşitlik (10)'da geçen $g(\xi)$ 'nin “tüm kuvvetleri” ve “tüm elemanlarının çoklu etkileşimlerini” kapsayacak şekilde kısıtlanmasıyla oluşmaktadır. Bu sınıf “genel sıralı polinom yapısal

eşitlik modeli” olarak adlandırılırken tahmin yöntemi Wall ve Amemiya (2000, 2003) tarafından tanımlanmıştır.

5. Kuadratik ve etkileşimli model sınıfı:

Bu sınıf da diğer sınıf modellerinin elde edilmesi gibi bir önceki model sınıfı olan genel polinom modellerinin kısıtlanmasıyla oluşmaktadır. Genel polinom modelleri için basit bir kısıtlama, ikinci dereceden modelle sınırlanmış ise ikinci dereceden ve/veya etkileşimli yapısal denklem modeline sahip olduğunu belirtmektedir. Bu tür modeller, kuadratik (ikinci dereceden) ve etkileşimli model sınıfını tasvir etmektedir. Aşağıda bu sınıf için üç farklı tür verilmiştir.

$$\eta = \gamma_0 + \gamma_1\xi + \gamma_2\xi^2 + \zeta \quad (11)$$

$$\eta = \gamma_0 + \gamma_1\xi_1 + \gamma_2\xi_2 + \gamma_3\xi_1\xi_2 + \zeta \quad (12)$$

$$\eta = \gamma_0 + \gamma_1\xi_1 + \gamma_2\xi_2 + \gamma_3\xi_1\xi_2 + \gamma_4\xi_1^2 + \gamma_5\xi_2^2 + \zeta \quad (13)$$

Yukarıdaki ilk eşitlik “ikinci dereceden etkiye sahip yapısal modeli”, ikinci eşitlik “etkileşim etkisine sahip yapısal modeli” ve üçüncü eşitlik “hem etkileşimli hem de ikinci dereceden bir etkiye sahip yapısal modeli” belirtmektedir. Bu sınıf, doğrusal olmayan YEM için sıkça kullanılan sınıftır.

3. Tahmin Yaklaşımları için Değerlendirmeler ve Bayesci Yaklaşım için Motivasyon Kaynakları

Bu bölüme kadar tahmin yaklaşımları ve genel doğrusal olmayan model türleri hakkındaki bilgilere kısaca değinilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ise geliştirilen tekniklerin literatürdeki karşılaştırılması/değerlendirilmesi ile birlikte araştırmacıları Bayesci yaklaşıma yönelten motivasyon kaynakları öz bir biçimde verilmiştir. İlk olarak literatürdeki tahmin teknikleri hakkındaki değerlendirmeler şu şekildedir:

Gizli değişkenlerin doğrusal olmayan ilişkilerinin tahmini, Kenny ve Judd (1984) ilk/öncü çalışmalarından bu yana literatürde oldukça dikkat çeken (Hayduck 1987, Ping 1996, Jaccard ve Wan 1995, Jöreskog ve Yang 1996- 1997, Schumacker ve Marcoulides 1998, Li vd. 1998 ve büyüme eğrisi modellemesi için de Li vd. 2000, Wen vd., 2002) bir konu olmuştur. Kenny ve Judd tarafından önerilen tahmin yaklaşımı, ölçüm modelinde gösterge değişkenleri yapay olarak çoğaltma işlemi yaparak etkileşim ve kuadratik değişkenlerin gözlenen değişkenlerini üretmeyi içermekte, fakat bu durum model kovaryans matrisinde oldukça ciddi kısıtlamalara neden olmaktadır ama yine de çözüm için LISREL 8 (Jöreskog & Sörbom, 1996) ile ML yaklaşımı kullanılabilirliydi. Yaklaşım ξ_i 'ler için normallik varsayımına dayanmakta, gözlenenler indikatörler normal dağılımında tutarsız tahmin ediciler ürettiği tespit edilmiştir (Wall ve Amemiya, 2001: 1- 29; Wall ve Amemiya, 2007: 326).

Literatür, bu yaklaşımda sorun teşkil eden konuları şu şekilde özetlemiştir: Yaklaşımın indikatör üretmek için sağlam teorik bir temelini olmayışı, farklı indikatörler kullanılarak elde edilen sonuçların farklı olması ve ML'nin çok değişkenli normallik varsayımının ihlaline karşın sağlamlılığı konularıdır (Lee vd., 2007: 405).

Literatürde etkileşim etkilerini analiz etmek için ilgi çeken diğer birçok yaklaşım ise şunlar olmuştur: Bunlar, Moment temelli yaklaşımlar (Marsh, Wen ve Hau, 2004; Wall ve Amemiya, 2003) ve karışım dağılımlarını kullanan (Klein ve Moosbrugger, 2000 LMS) dolaylı ML'dir (Song ve Lee, 2006: 338).

Doğrusal olmayan YEM için geliştirilen yöntemlerin çoğunluğu gizli değişkenler ile ölçüm hatası üstündeki normallik varsayımını gevşetme eğilimindedir. Aynı zamanda bu gevşetme ile geliştirilen yöntemler yanlış parametre tahminine ve böylelikle de tahmin gücünün azalmasına sebebiyet vermektedir (Qin, 2018: 13).

Türevlenebilir fonksiyonlar (etkileşimi ve ikinci dereceden terimleri özel durum olarak ele alan) tarafından formüle edilen gizli değişkenlerin daha genel doğrusal olmayan yapıları için tam ML (Full/Exact ML Approach) yaklaşımı (Lee ve Zhu, 2002) ve Bayesci

yaklaşımlar (Arminger ve Muthén, 1998; Lee ve Song, 2003; Song ve Lee, 2007) geliştirilmiştir (Lee vd., 2007: 405; Song ve Lee, 2006: 338).

Literatürde geliştirilen yaklaşımlar, birçok noktada eksikliklere, zayıflıklara sahipken bazı konularda ise güçlü yönleri sahiptirler. Hangi yaklaşımın daha iyi bir tahminleme yaptığı bulmak adına çok fazla olmasa da birçok karşılaştırmalı çalışma yapılmıştır. Geliştirilen birçok yöntem bu çalışmalar sayesinde kullanılabilirliği test edilmiş olup uygulamalı araştırmacılar için kaynak niteliğindedir. Bu çalışmalar hakkında bazı kısa bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

Lee, Song ve Poon (2004), etkileşimli ve kuadratik etkilere sahip doğrusal olmayan YEM için geliştirilen dört farklı yöntemin deneysel çalışmalardaki performansını değerlendirmek adına simülasyon çalışması yürütmüşlerdir. Çalışmada kullanılan yöntemler çoklu indikatör ML yaklaşımı (Jaccard ve Wan, 1995), tek indikatör ML yaklaşımı (Jöreskog ve Yang, 1996), Bayesci yaklaşım (Zellner 1971; Arminger ve Muthen, 1998) ve tam ML (Lee ve Zhu, 2002) yaklaşımıdır. Bu dört yaklaşım etkileşim modeli, kuadratik model ve bu iki modelin birleşimi olan üç farklı model üzerinde örnek hacmi 150 ve 300 olmak üzere değerlendirilmiş olup bilinmeyen parametreler için iki farklı veri girişi sağlanmışlardır. Elde edilen bulgular, tam ML ve Bayesci yaklaşımın tüm incelenen detaylarda güvenilir sonuçlar üretirken indikatör ML yaklaşımları sadece büyük örnekleme sahip basit modellerde makul sonuçlar ürettiği yönünde olmuştur. Önerileri; çalışmada gerçekleştirilmeyen hipotez testleri, model karşılaştırmaları ve model seçimi konularında bu yaklaşımların değerlendirilmesi şeklindedir (Lee vd., 2004: 37- 67).

Wall (2009), doğrusal olmayan YEM için ML ve Bayesci yaklaşımı ele almıştır. Uygulamada SAS Proc NLMIXED, WinBUGS ve Mplus programları kullanılmış olup bu iki yaklaşım sunulan modellerde benzer sonuçlar üretmiştir. Önerisi ise kullanılan programlar vasıtasıyla doğrusal olmayan YEM'in gerçek teorilerle uygulanabileceğidir (Wall, 2009: 540- 591).

Kelava ve Nagengast (2012), gizli değişkenlerin normal dağılım göstermediği durumlarda doğrusal olmayan etkilerin tahmini için Bayesci yaklaşımı diğer yaklaşımlarla birlikte ele almışlardır. Çalışmada Bayesci yaklaşımın, parametre tahminlerinin tarafsızlığı, Tip I hata oranları ve gizli tahmin değişkenleri normal olmayan bir dağılım izlediğinde güç açısından doğrusal olmayan YEM'e yönelik geleneksel yaklaşımlardan daha iyi performans gösterdiğini belirleyebilmek için LMS, QML ve ExUC yaklaşımları ile birlikte bir simülasyon çalışması yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar (normal olmama durumu altında), LMS ve QML ikinci dereceden etkilerin yanlış tahminlerini verirken ikinci dereceden etkiler yaklaşık olarak %19-20 oranında fazla tahmin edilmiştir. Her iki yaklaşımda etkileşim etkisi ve standart hatalar için yanlışlık bulunmamış olup ExUC yaklaşımında ise etkileşim etkisi biraz fazla tahmin edilirken kuadratik ve etkileşim etkilerinin standart hataları daha az tanımlanmıştır. Önerilen Bayesci yaklaşımda doğrusal olmayan etkilerde veya bunların standart hata tahminlerinde herhangi bir yanlışlık görülmemiştir. Ayrıca tarafsız doğrusal olmayan etkileri tespit etmek için de en yüksek gücü göstermiştir. Önerilen Bayesci yaklaşım için simülasyon çalışmasından sonra deneysel çalışma iş ve stres araştırmasından yararlanarak (Diestel ve Schmidt 2009, tarafından analiz edilen bir veri setine N= 574) diğer yaklaşımlarla karşılaştırılarak yapılmıştır. Önerileri, Bayesci yaklaşımın analiz edilen bir model için gizli tahmin edicilerin (McLachlan & Peel, 2000) normal olmayan dağılımına yaklaşmak için gizli karışım dağılımlarından varsayma olarak ele alınması ve ayrıca bilgilendirici önselleri elde etmek için ise ExUC yaklaşımının (Kelava & Brandt, 2009) kullanılması yönünde olmuştur (Kelava ve Nagengast, 2012: 717- 742).

Bu karşılaştırma çalışmalarına ek olarak, iki aşamalı en küçük kareler- 2SLS (Bollen ve Paxton, 1998), kısıtlı ve kısıtsız ürün

göstergesi yaklaşımları/indikatör üretme yaklaşımları (Jöreskog ve Yang, 1996; Marsh vd., 2004), moment temelli yaklaşım (Wall ve Amemiya, 2003) ve LMS yöntemi (Klein ve Moosbrugger, 2000) ortak değişkenler içermeyen bir model bağlamında geliştirilmiştir. Bu nedenle daha karmaşık doğrusal olmayan YEM'i yukarıda bahsedilen yöntemler ile gerçekleştirmek mümkün değildir (Lee vd., 2007: 409).

Karşılaştırma çalışmalarının sonuçları doğrusal olmayan YEM için Bayesci yaklaşımın diğer yaklaşımlardan daha güvenilir olduğuna işaret eder iken birçok araştırmacı da (Arminger ve Muthen, 1998; Zhu ve Lee, 1999; Lee ve Zhu, 2000; Lee ve Song, 2003) Bayesci yaklaşımın kullanılmasını ayrıca önermişlerdir (Ma, 2006: 15; Song ve Lee, 2006: 338). Bunda Bayesci yaklaşımın temel bazı özelliklerinin büyük katkı sağladığı söylenebilir.

Bayesci yaklaşım, bilimsel düşünce biçiminden dolayı metodolojik olarak farklılık göstermektedir. Bilindiği üzere istatistik biliminin gelişimi sürecinde iki farklı düşünce vardır. Bunlar Klasik (Sıklıkçı) yaklaşım ile Bayesci yaklaşımdır. İstatistik biliminde Klasik yaklaşım hızlı bir ilerleme kaydetmiş olup alanda hâkimiyeti daha fazladır. Bu durumun nedeni, Bayesci yaklaşımın ortaya çıkmasını sağlayan ilgili makalenin (*An Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances*) Klasik yaklaşımın öncülleri tarafından oldukça ağır biçimde uzun bir süre eleştirilmesidir. Eleştiriler YEM'in birinci kuşak çalışmalarına gelmeden önce Bayesci yaklaşımın aslında makul ve kullanılabilir olduğu seviyesindedir. Birinci ve ikinci nesil YEM çalışmalarına paralel olarak karmaşık istatistiksel modellere Bayesci yöntemler eklenmiştir (Ekici, 2005: 2- 4; Kaplan ve Depaoli, 2012: 650).

Bayesci yaklaşımı Klasik yaklaşımdan farklı kılan belirsizliğe karşı olan tutumdur. Klasik yaklaşımda parametreler sabit karakterli olup veriler bir olasılık dağılımı ile ifade edilmekte ve bu nedenle tahminleme işlemi sadece gözlemlenen veriler ile sağlanmaktadır. Bayesci yaklaşımda parametreler olasılık dağılımlarına sahip rassal değişkenlerdir. Bu nedenle Bayesci yaklaşımda parametre tahmini yapmak için öncelikle ilgili parametre hakkında önsel bilgi yani önsel olasılık dağılımı belirlenmelidir. Gözlem verileri ve önsel bilginin birleşimi ile sonsal dağılımdan parametre hakkında sonuçta ulaşılmaktadır (Gill, 2015: 6; Lynch, 2007: 50).

Bayesci düşünce biçiminin temel farklılıkları böyle iken araştırmacıları Bayesci yaklaşıma yönelten dört temel motivasyon kaynağı mevcuttur. Bu motivasyon kaynakları ise şunlardır (Muthen ve Asparouhov, 2012: 314):

1. Parametre tahminleri ve model uyumu hakkında daha fazla bilgi edinebilir.
2. Büyük örneklem teorisine ihtiyaç duymadan küçük hacimli örneklerde daha iyi performans elde edilir.
3. Uygulamalarda daha az talebin/şartın olması.
4. Yeni tür modellerin analizinin yapılabilir olması.

Birinci motivasyon kaynağı, parametre tahminlerinin normal dağılıma sahip olmaması ile ilgilidir. Örneğin aracılık analizinde dolaylı etki (axb) gibi. Klasik istatistikte sıkça kullanılan ML, parametre tahminleri ve onların standart hatasını vermektedir. Varsayımı ise asimptotik teori çerçevesinde parametre tahmininin dağılımının normal olduğudur. Bu durumun aksine Bayes, büyük örneklem teorisine dayanmaz ve normal olduğunu varsaymadan sonsal dağılım olarak adlandırılan tüm dağılımları sağlamaktadır. ML güven aralığı tahminini $\mp 1,96 \times SE$ simetrik dağılım varsayar, Bayes'de ise güven aralığı yerine güvenilirlik aralığı (credibility interval) kullanımı söz konusu olup güçlü bir biçimde çarpık dağılıma izin veren sonsalların yüzdeliklerine dayanır. Model uyumunda Bayesci istatistik DIC, Bayes Faktörü ve ppp (Posterior Predictive p Value) gibi oldukça önemli araçları ile oldukça esnek bir biçimde kullanılabilir.

Yalnız burada kısa ama öz bir bilgi Bayesci yaklaşımın hipotez testlerini, hipotezlere karşılık gelen modeller olarak ele almasıyla her

bir modelin diğeri üzerinde kanıtına dayanan (Bayes Faktörü) bir yaklaşım yürüttüğü belirtilmelidir. Bu durum klasik yaklaşımda sıfır hipotezinin reddi ile diğer hipotezin doğrudan, elde kanıt olmadan, kabul edilmesi gibi bir yanılgıdan kaçınılmasını sağlamaktadır (Lee, 2007: 111-112).

İkinci motivasyon kaynağı, Bayesci yaklaşımın küçük örneklem hacimlerinde iyi performans göstermesi ile ilgilidir. Bu duruma örnek, Heywood vakalarına yatkın faktör analizi yapıldığında ya da çok düzeyli modellerden az sayıda küme analiz edildiğinde iyi bir önsel seçimi ile gözlemlenir.

Üçüncü motivasyon kaynağı, ML yaklaşımı yerine Bayesci yaklaşımı kullanmada tereddüt eden uygulamalı araştırmacılar ile ilgilidir. Birçok modelin ML ile analizi oldukça külfetli ya da imkânsızdır. Bu konuyla ilgili kısa bir açıklama şu şekilde verebilir: Küçük örnek hacmine sahip modellerde asimptotik tahmin yöntemlerinin kullanılması uygun değildir. Çünkü parametre (standartlaştırılmış) tahminlerinin dağılımı bilinmemekte ve bu yüzden asimptotik teoriye dayalı formüller kullanılarak iyi tahminler elde edilememektedir. Ayrıca küçük örnek boyutlu modellerde ML ile yapılan tahminlemede yakınsamanın olmaması, uygun olmayan çözümler (örn. negatif varyans tahmini) ve yanlış model uyum indeksleri gibi problemlerle karşılaşılabilir. Bu durum için iyi bir strateji ML tahmincisinin asimptotik örnekleme dağılımı yerine parametreler üzerinden sonsal dağılımın kullanılmasıdır (Oezchowski, 2014: 854; Scheines vd., 1999: 39). Lee ve Song (2004), normal dağılımlı küçük örneklemlerde Bayesci yaklaşımın kullanılabilir olduğunu fakat ML'nin ise kullanılamaz olduğu sonucunu elde etmişlerdir (Lee ve Song, 2004: 653).

Dördüncü motivasyon kaynağı için ise çok sayıda parametreye sahip ya da ML'nin doğal bir yaklaşım sergileyemediği modeller örnek olarak verilebilir. Bayesci yaklaşımda tahminleme daha iyi sonuç elde edilmesini sağlayan önsel bilgilerin kullanımına dayanmaktadır. Bu sayede kovaryans tabanlı YEM ile çözülmesi zor olan az tanımlanmış modeller için parametreler hakkındaki önsel bilgiler sayesinde çözüm sağlanmaktadır. Ek olarak kovaryans tabanlı YEM kullanılarak çözümü mümkün olmayan Heywood vakalarına (örn. negatif varyans tahmini) karşı da çözüm elde edilmektedir (Harindranath ve Jacob, 2018: 1255).

Yukarıda belirtilen motivasyon kaynaklarına ek olarak Bayesci yaklaşım özetle küçük örneklem büyüklüğüne (Ansari ve Jedidi 2000; Ansari, Jedidi ve Dube 2002; Ansari, Jedidi ve Jagpal 2000; Dunson 2000; Scheines, Hoijtink ve Boomsma 1999; Lee ve Song 2004) sahip model tahminleri, tanımlanamayan modeller, kategorik çıktılı olan modeller ve karmaşık modellerin analizi gibi özel durumlarda kullanılabilir. Ayrıca, farklı veri yapılarına sahip modeller, çok düzeyli veriler (Ansari ve Jedidi 2000), doğrusal olmayan modeller (Arminger ve Muthén 1998), eksik verilere sahip modeller (Song ve Lee 2002), boylamsal veriler (Dunson 2003), yarı parametrik modeller (Guo vd. 2012), sürekli ve ikili verilere sahip çok düzeyli modeller (Depaoli ve Clifton 2015), ortak değişkenli modeller (Lee vd. 2007; Song ve Lee 2006) ve aracı model (Yuan ve MacKinnon 2009; Chen vd. 2014) analizlerinde de faydalı olmuştur (Lee, 2007: 68- 69; Harindranath ve Jacob, 2018: 1255).

4. Bayesci Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeli

Bu bölümde Bayesci yaklaşımın daha iyi anlaşılır olması için yaklaşımın nasıl çalıştığı, sonsal dağılımda tahminleme, θ 'daki elemanların önsel dağılımları ve MCMC yöntemi ile sonsal dağılım analizine yer verilmiştir. İlk olarak yaklaşımın nasıl çalıştığı verilmeye çalışılmıştır.

4.1 Bayesci Tahminde Temel Kavramlar

Bayesci yaklaşım, istatistik literatüründe çok çeşitli modelleri analiz etmek için çekici bir yaklaşım olarak bilinmektedir (Berger, 1985; Congdon, 2003). Doğrusal olmayan YEM için bu yaklaşım şu şekilde tasvir edebilir: Örneğin önerilen doğrusal olmayan model M , Y gözlenen veri seti (y_1, \dots, y_n) , M modeli altında bilinmeyen bağımsız parametreleri içeren vektör θ iken, Bayesci olmayan yaklaşımda, örneğin ML yaklaşımında θ rassal değildir. Bayesci bir yaklaşımda θ , önsel dağılım olarak adlandırılan bir dağılımla rassal olarak kabul edilmektedir. Ve ayrıca önsel yoğunluk fonksiyonu $p(\theta)$ ile ilişkilidir. Bayesci çıkarım, gözlenen veri seti Y ile θ 'nın önsel dağılımına dayanmaktadır. Model M 'deki θ parametre vektörü rastgele olduğundan, gözlemlenen Y verileri ile ortak bir dağılıma sahiptir. M modeli altında bu ortak dağılımın yoğunluk fonksiyonunun olasılığı $p(Y, \theta)$ iken, gözlenen veri seti Y altında θ 'nın davranışı tam olarak Y verildiğinde θ 'nın koşullu dağılımı tarafından tanımlanmaktadır. Bu koşullu dağılım θ 'nın "sonsal dağılımı" olarak adlandırılmaktadır. Sonsal yoğunluk fonksiyonu olarak da adlandırılan sonsal dağılımın yoğunluk fonksiyonu $p(\theta|Y)$ iken, modelin Bayesci analizinde, sonsal dağılım ya da sonsal yoğunluk önemli bir rol oynamaktadır. Olasılıkta iyi bilinen tanımlama üzerine herhangi bir A ve B olayı için $p(A \text{ ve } B) = p(A)p(B|A) = p(B)p(A|B)$; bu duruma benzer biçimde de aşağıdaki oransallık yazılabilmektedir:

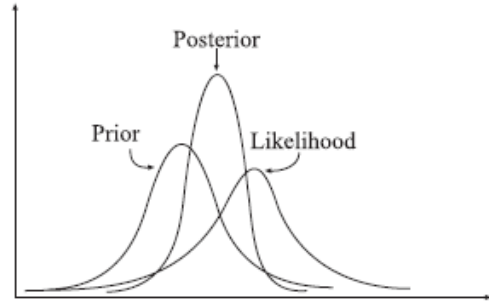
$$p(\theta|Y) \propto p(Y|\theta).p(\theta) \quad (14)$$

$$p(\theta|Y) \propto L(\theta).p(\theta) \quad (15)$$

$$\text{Sonsal Dağılım} \propto \text{Benzerlik (Olabilirlik)}. \text{Önsel Dağılım} \\ \log p(\theta|Y) \propto \log p(Y|\theta) + \log p(\theta) \quad (16)$$

Şekil 2

Önsel, Olabilirlik ve Sonsal Dağılım Gösterimi

Eşitlik (16)'da geçen $\log p(Y|\theta)$ olabilirlik fonksiyonudur. Çünkü θ parametre vektörünün koşullu dağılımı altında y_1, \dots, y_n 'nin olasılık yoğunluğudur. Eşitlikten görülebilecek önemli bir husus şudur: Sonsal yoğunluk fonksiyonunun, sırasıyla log- olabilirlik fonksiyonu ve önsel yoğunluk fonksiyonunu logaritmaları ile örnek bilgi ile önsel bilgiyi birleştiriyor olmasıdır. Ayrıca görüleceği üzere $\log p(Y|\theta)$ örnek hacmine bağlıdır fakat $\log p(\theta)$ ise değildir. Örnekleme hacmi keyfi olarak büyütüldüğünde $\log p(Y|\theta)$ 'de aynı zamanda büyüyecektir bu durumda $\log p(\theta)$ baskılanacaktır. Böylelikle θ 'nın önsel dağılımı tahmin işleminde daha az rol oynayacaktır. Ve ayrıca log- sonsal yoğunluk fonksiyonu $\log p(\theta|Y)$, log-olabilirlik fonksiyonu $\log p(Y|\theta)$ 'ya yaklaşacaktır. Bu nedenle, "Bayesci yaklaşım ile ML yaklaşımları asimptotik olarak eşdeğerdir ve Bayesci tahminler ML tahminlerinde olduğu gibi aynı optimal özelliklere sahiptir. Örnek büyüklükleri küçük veya orta büyüklükte olduğunda, θ 'nın önsel dağılımı Bayesci yaklaşımda önemli bir rol oynar". Bu nedenle, örnek boyutlarının sonlu olduğu önemli araştırma problemlerinde, model veya parametre vektörü θ hakkındaki önsel bilgiler, θ 'nın önsel dağılımı yoluyla daha iyi sonuçlar elde etmek için Bayes analizine dâhil edilmektedir. Bu sonuç neticesinde önsel yoğunluğun seçimi, Bayes

analizinde önemli bir konu olarak yer almaktadır (Kaplan ve Depaoli, 2012: 651; Lee vd., 2007: 409- 410).

4.2 Sonsal Dağılımın Analizi

θ 'nın bir tahmini olarak sonsal dağılımdan mod ya da ortalama kullanmak mantıklıdır. Genellikle θ 'nın Bayesci tahmini, θ 'nın sonsal dağılımının ortalaması olarak düşünülmektedir. Basit bir YEM için sonsal ortalama direkt integralleme ile elde edilebilir. Fakat doğrusal olmayan terimleri barındıran modellerin karmaşıklığından dolayı ilgili integralin kapalı formu yoktur. Bu sorunu çözmek için sonsal dağılımdan yeterince büyük sayıda gözlemin simülasyonunu öneren ve istatistikte yaygın olarak kullanılan bir stratejinin benimsenmesi uygundur. $\{\theta^{(t)}, t = 1, \dots, T\}$ ile çeşitli Bayesci istatistik bu simüle edilmiş örnekten elde edilebilir. Örneğin θ 'nın Bayesci tahminini (ortalamasını ve standart hatasını) sırasıyla simüle edilen gözlemlerin örnek ortalamasından ve örnek kovaryans matrisinden elde edilebilir. Burada, asıl sorun, bilinmeyen parametrelerin sonsal dağılımından gözlemleri simüle etmek için uygulanabilir ve verimli yöntemler geliştirmektir. Yöntemler açısından çözülmesi gereken iki ana konu vardır (Lee vd., 2007: 411).

İlk konu, bilinmeyen parametrelerin sonsal dağılımı ile ilgilidir. Bunun sebebi θ 'nın Bayesci tahminini, θ 'nın sonsal dağılımının ortalaması olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bağımsız gizli değişkenlerin (ξ_i) doğrusal olmayan terimlerinin dağılımları normal olmadığından, bağımlı gizli değişken η 'nın da dağılımı normal değildir. Dolayısıyla y_i 'deki gözlenen değişkenlerin dağılımı da normal değildir. Sonuç olarak olabilirlik fonksiyonu ve sonsal dağılım karmaşık olabilir. Sorun, gizli değişkenlerin doğrusal olmayan terimleri tarafından tesir edilmiş/uyarılmış normal olmayan dağılımdan kaynaklanmaktadır. Eğer $\omega_i = (\eta_i, \xi_i)'$ rassal gizli değişkenleri gözlenen değişkenler olarak ele alırsa bu sorun ortadan kalkar. Bu düşünce (Tanner ve Wong 1987) ile $\Omega = \{\omega_i, i = 1, \dots, n\}$ 'daki gizli değişkenlere "farazi rassal kayıp veri" olarak davranılabilir. Eğer ki belirtilen durum söz konusu olursa şimdiki sorun da Y gözlenen verileri verildiğinde θ ve Ω 'nın ortak sonsal dağılımından ortalamayı elde etmek olur. Halen $p(\theta, \Omega|Y)$ karmaşık olduğundan, ortalaması da analitik forma sahip değildir. İstatistiksel hesaplamanın son gelişmelerindeki fikirlerden esinlenerek, büyük bir gözlem örneğini simüle ederek bu sorun çözülebilir; $p(\theta, \Omega|Y)$ 'den $\{(\theta^t, \Omega^t), t = 1, \dots, T\}$. Sonrasında ise θ ve Ω 'nın Bayesci tahminini, karşılık gelen örneklem ortalamasından elde edilir. Bahsedilen bu görüş, $p(\theta|Y, \Omega)$ ve $p(\Omega|Y, \theta)$ tam koşullu dağılımlarından yinelemeli olarak gözlemler çeken Gibbs örnekleyicisi (Geman ve Geman, 1984) adı ile iyi bilinen bir MCMC yöntemi ile tamamlanır. Y ve θ verildiğinde Ω 'nın koşullu dağılımı $p(\Omega|Y, \theta)$, modelin tanımlarına ve gizli değişkenlerin dağılımsal varsayımına dayanarak türetilir (Lee ve Song, 2003: 27- 47). Bu nedenle Y ve Ω verildiğinde koşullu dağılım $p(\theta|Y, \Omega)$, $p(\Omega|Y)$ 'den daha kolay olup aynı zamanda türetilir. Eşitlik (16)'ya benzer bir ilgili sonuçtan, koşullu dağılımın $p(\theta|Y, \Omega)$, önsel dağılım ile önsel yoğunluk $p(\theta)$ 'ya bağlı olduğu görülebilir. Bu nedenle θ için uygun önsel dağılım seçimi, Bayesci yaklaşımda diğer önemli konudur (Lee vd., 2007: 411; Song ve Lee, 2012: 138).

4.3 θ 'daki Parametrelerin Önsel Dağılımları

Bayesci çıkarımın ayırt edici özelliği, model parametreleri için önsel dağılımın belirlenmesidir. Buradaki zorluk model parametreleri hakkında önsel dağılımları seçmek istendiğinde ortaya çıkmaktadır. Veriler elde edilmeden önce ne kadar bilgiye sahip olduğuna ve bu bilginin ne kadar doğru olduğuna bağlı olarak iki tür önsel ayrımı yapılmaktadır (Kaplan ve Depaoli, 2012: 652). Bunlar bilgilendirici ve bilgilendirici olmayan önsel dağılımlardır.

Bilgilendirici Olmayan Önsel Dağılımlar: Parametre hakkında yeterli bilgiye sahip olunmadığı ya da çok az bilginin olduğu

durumlarda kullanılan bu önsel dağılımlar bilgilendirici olmayan önsel dağılımlar olarak adlandırılır. Bilgilendirici olmayan bir önsel bilgi makul bir değer aralığına sahip tek bir dağılım veya büyük bir varyansa sahip bir dağılım olabilir. Bu dağılımlar sonsal tahmin üzerinde daha az etkiye sahip olma eğiliminde olup Bayesci çıkarım daha çok gözlemlenen verilerden etkilenirler (Jia, 2016: 24).

Bilgilendirici Önsel Dağılımlar: Bu dağılımlar bir model parametresinin dağılımının şekli ve ölçeği hakkında daha önceden yapılan çalışmalar, uzman görüşleri gibi benzer önsel bilgilerden oluşan dağılımlardır. İlgili parametre hakkında bilgi sahibi olunması olabilirlik fonksiyonu tarafından baskılanmamayı sağlarken istatistiksel çıkarımda önemli bir rol almaktadır. Bu yüzden yapılan çalışmalarda bilgilendirici önsel dağılımların seçimi oldukça önemlidir. Aksi takdirde sonuçlar yanlış olabilir (Ando, 2010: 27- 28).

θ için bilgilendirici bir önsel dağılımın seçiminde önemli hususlar vardır. Bunlar, $p(\theta|Y, \Omega)$ koşullu dağılımının çok karmaşık olmaması ve gözlemleri simüle etmek için uygun biçime sahip olmasıdır. Bu hususlar arzu edilen hususlardır. Lindley ve Smith'in (1972) önerisine ve çoğu Bayesci YEM (Arminger ve Muthén 1998; Fox ve Glas 2001; Lee ve Song 2003b; Song vd. 2007; Lee 2007) analizine dayanarak kullanılmak istenen önseller, eşlenik önsellerdir. Eşlenik önsel dağılımların esnek oldukları ve çok çeşitli durumlara uygulanabildikleri çoğu araştırmada görülmektedir. Eşlenik önsel dağılımlar kullanıldığında sonsal dağılım önsel dağılımla aynı parametrik formu takip eder. Bu nedenle koşullu dağılımların türetilmesi için uygundur (Lee vd., 2007: 412- 413; Song ve Lee, 2012: 37- 38):

Çoğu Bayesci YEM analizlerinin önerilerine dayanarak, ölçüm modelindeki parametreler için aşağıdaki eşlenik önsel dağılımların seçimi uygundur. $k = 1, \dots, p$ için Λ_k, Λ 'nın k . satırı ve Ψ_{ek}, Ψ_e 'nin k . diyagonal/köşegen elemanı olmak üzere; Ψ_{ek} 'nin önsel dağılımı $\alpha_{0ek}, \beta_{0ek}$ parametreleri ile ters gamma dağılımı Λ_k ve α' 'nin önsel dağılımları ise normal dağılım seçilirse, eşlenik önsel dağılımlar aşağıdaki gibidir:

$$\Psi_{ek} \sim \text{Ters Gamma}(\alpha_{0ek}, \beta_{0ek}) \text{ veya eşdeğer olarak, } \Psi_{ek}^{-1} \sim \text{Gamma}(\alpha_{0ek}^*, \beta_{0ek}^*) \quad (17)$$

$$\alpha \sim N[a_0, \Sigma_0], \quad \Lambda_k | \Psi_{ek} \sim N[\Lambda_{0k}, \Psi_{ek} H_{0ek}]$$

Eşitlik (17)'de $\alpha_0, \Sigma_0, \alpha_{0ek}(\alpha_{0ek}^*), \beta_{0ek}(\beta_{0ek}^*), \Lambda_{0k}$ ve H_{0ek} parametreleri, önsel dağılımın parametreleridir. Ve hiper parametreler olarak adlandırılırlar. Burada not edilmesi gereken bir husus vardır. O da ölçüm modelinde kullanılan sabit α ile ters gamma dağılımındaki α_{0ek} 'nin hiçbir ilişkisinin olmamasıdır. Dahası $k \neq h$ olmak üzere (Ψ_{ek}, Λ_k) ve (Ψ_{eh}, Λ_h) 'nin önsel dağılımları doğal olarak birbirinden bağımsızdır. $\Pi = (\beta, \Gamma)$ olduğu varsayılırsa, yapısal modeldeki parametreler için benzer eşlenik önsel dağılımları aşağıdaki gibi seçebilir:

$$\Psi_{\zeta} \sim \text{Ters Gamma}(\alpha_{0\zeta}, \beta_{0\zeta}) \text{ veya eşdeğer olarak,}$$

$$\Psi_{\zeta}^{-1} \sim \text{Gamma}(\alpha_{0\zeta}^*, \beta_{0\zeta}^*),$$

$$\Pi \sim N[\Pi_0, \Psi_{\zeta} H_{0\zeta}], \quad \Phi^{-1} \sim W_{q-1}(R_0, \rho_0) \text{ eşdeğer olarak} \quad (18)$$

$$\Phi \sim \text{Ters } W_{q-1}(R_0^*, \rho_0^*)$$

Buradaki $\alpha_{0\zeta}(\alpha_{0\zeta}^*), \beta_{0\zeta}(\beta_{0\zeta}^*), \Pi_0, H_{0\zeta}, R_0(R_0^*)$ ve $\rho_0(\rho_0^*)$ parametreler hiper parametrelerdir. W_{q-1} ise $(q-1)$ boyutlu Wishart dağılımıdır. Bu dağılım, pozitif tanımlı matris R_0 ve serbestlik derecesi ρ_0 ile ilişkilidir. Ayrıca $\text{Ters } W_{q-1}(R_0^*, \rho_0^*)$ dağılımı ters Wishart dağılımına karşılık gelmektedir. Ψ_{ζ}^{-1} 'nin önsel dağılımının çok değişkenli bir uzantısı olarak $\Phi^{-1} \sim W_{q-1}(R_0, \rho_0)$ yorumlanabilir.

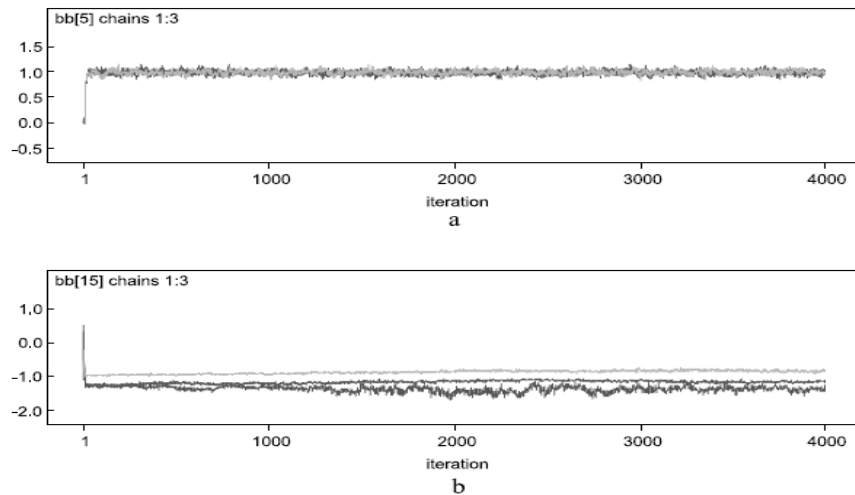
Uygulamada, eşlenik önsel dağılımların hiper parametreleri genellikle önceden atanmış değerlere sabitlenmektedir. Bu önceden atanmış değerler elde edilebilen önsel bilgileri temsil etmektedir. Genellikle parametre hakkında iyi önsel bilgi var ise, karşılık gelen önsel dağılımda küçük varyansı almak arzu edilir; aksi takdirde büyük varyans tercih edilmektedir. Örneğin, ölçüm modelindeki

$\alpha \sim N[a_0, \Sigma_0]$ 'yı ele alalım. Eğer ki α 'nın önceden atanmış hiper parametre değeri a_0 'a yakın olduğuna güvenilir ise bu durumda Σ_0 , küçük bir matris olarak ele alınabilir. α_{0ek} ve β_{0ek} 'nin seçimi ölçüm modelindeki Ψ_{ek} parametresinin aynı genel mantığına ve niteliğine dayanmaktadır. İlk önce şu durum ele alınmalıdır: Ölçüm hatalarının dağılımı $\epsilon_{ik} \sim N[0, \Psi_{ek}]$. Ortalama değer α_{0ek} 'nin varyansının küçük olduğuna inanılıyor ise (yani eğer y_{ik} için $\alpha_k + \Lambda_k \omega_i$ 'nin iyi bir tahmini ise), o zaman küçük bir ortalama değere ve küçük bir varyansa sahip olan Ψ_{ek} 'nin önsel dağılımını seçmek daha iyidir. Bu ters gamma dağılımındaki α_{0ek} ve β_{0ek} hiper parametrelerin seçimi için bazı gerekçeler vermektedir. Ters gamma dağılımı için ortalamanın $\beta_{0ek}/(\alpha_{0ek} - 1)$ 'e eşit olduğu ve varyansın da $\beta_{0ek}^2/\{(\alpha_{0ek} - 1)^2(\alpha_{0ek} - 2)\}$ 'ye eşit olduğu not edilmelidir. Dolayısıyla ölçüm eşitliğinde güvenilen bir durum için $\alpha_{0ek} = 9$ ve $\beta_{0ek} = 4$ olarak alınabilir. Bu seçim altında, $\Psi_{ek} \sim \text{Ters Gamma}(\alpha_{0ek}, \beta_{0ek})$ olduğu hatırlanırsa Ψ_{ek} 'nin ortalaması $4/8 = 0.5$, varyans ise $4^2/(9 - 1)^2(9 - 2) = 1/28$ olur. Φ^{-1} 'in önsel dağılımında R_0, ρ_0 parametrelerin seçimine sıra geldiğinden Muirhead (1982: 97): Φ 'nin ortalaması $R_0^{-1}/\{\rho_0 - (q - 1) - 1\}$ 'dir. Φ 'nin R_0^{-1} 'e yakın olduğuna güvenilir ise ρ_0 'ın seçimi ise şu şekilde olmaktadır: $\rho_0 = (q - 1) + 2$. İyi olmayan önsel bilgilerin olduğu durumlar için ρ_0 'ın diğer başka değerleri düşünülebilir.

Eğer doğru önsel bilgiler mevcut değilse ve örnek hacmi küçük ise bilgilendirici olmayan önseller kullanılabilir. Örnek hacmi büyükse bazı verilere bağlı önsel bilgi girişlerinin kullanımı da düşünülebilir. Örneğin, verilerin bir kısmı bilgilendirici olmayan önsel dağılımlar ile Bayesci analizde kullanılır. Burada bahsedilen verilerin üçte biri ya da daha azının kullanılmasıdır. Verinin diğer kalan kısmı için önsel bilgi elde edilmiş olup diğer kalan kısımda yapılacak analiz için bilgilendirici önseller kullanılır. Genel olarak Bayesci analiz sonuçları elde edildikten sonra bir duyarlılık analizi yapılması arzu edilir. Bu duyarlılık analizi aslında önsel bilgi duyarlılığıdır. Bu yüzden çalışma tekrar farklı ve bir kısmı değiştirilmiş önsel bilgiler ile yeniden analiz edilebilir.

Şekil 3

Zincirlerin Örnek İz Grafikleri: (a): Yakınsamanın Makul Görüldüğü; (b): Yakınsamanın Sağlanmadığı

Daha az ilişkili/korelasyonlu örnek elde etmek için, gözlemler bazı k aralığı için yineleme indeksi $t = J + k, J + 2k, \dots, J + Tk$ olan döngülerde toplanabilir. Ancak çoğu pratik uygulamada $k = 1$ parametre tahminleri ve standart hata tahminleri elde etmek ve güvenilirlik aralıklarının (credibility interval) oluşturulması gibi birçok istatistiksel analiz için yeterlidir. Örneğin WinBUGS yazılımında, k 'nin varsayılan değeri 1'dir.

Model için istatistiksel çıkarım, j ilk yakma yinelemelerinden sonra toplanan simüle edilmiş bir gözlem örneği temelinde

4.4 MCMC Yöntemi ile Sonsal Dağılımın Analizi

Mevcut Bayesci analizler için problem, Gibbs örnekleyicisi ile $p(\theta|Y, \Omega)$ ve $p(\Omega|Y, \theta)$ 'den gözlemlerin simülasyonudur. θ 'daki elemanların eşlenik önsel dağılımları altında, $p(\theta|Y, \Omega)$ 'daki θ 'nın bileşenlerine (örn. $\alpha, \Lambda_k, \Psi_{ek}$ vb.) karşılık gelen koşullu dağılımların yaygın bir biçimde Wishart, gamma ve normal dağılıma sahip oldukları (Lee ve Song, 2003) gösterilebilir. Gözlemler bu dağılımlardan oldukça hızlı bir biçimde simüle edilebilirler. $p(\theta|Y, \Omega)$ 'ya karşılık gelen koşullu dağılımlar standart değildir ve Ω 'nın etkili simülasyonu için Metropolis-Hasting (MH) algoritmasını uygulamak gerekmektedir. Temelde Gibbs örnekleyicisi bir başlangıç değeri (θ^0, Ω^0) ile başlar ve simüle eder $(\theta^1, \Omega^1), \dots, (\theta^j, \Omega^j)$. Hafif düzenli şartlar altında, yeterince büyük sayıda ilk yinelemeden (örneğin j) sonra simüle edilen bir gözlemin Y verildiğinde (θ, Ω) 'nin ortak sonsal dağılımının bir gözlemi olarak kabul edildiği (Geman, Geman 1984) gösterilmiştir (Lee vd., 2007: 414- 417):

Algoritmanın yakınsaması veya j sayısının seçimi, farklı başlangıç değerlerine sahip simüle edilmiş gözlem dizilerinin (genellikle üç) çizimlerinin incelenmesiyle belirlenebilir. Yakınsamada, bu gözlem dizileri birbirine iyice karıştırılmalıdır. Yakınsamayı izlemek için, çok uzun bir gözlem dizisi yerine birkaç gözlem dizisi kullanmak uygun olabilir. Algoritmanın j . yinelemeden sonra yakınsamaya ulaştığını varsayılır ise, daha sonra erken yinelemelerde elde edilen gözlemler (yanma yinelemeleri/yakma periyodu olarak adlandırılır) genellikle atılır, çünkü bunlar ortak sonsal dağılıma ait değildir. Yeterince büyük sayıda simüle edilmiş gözlem, örneğin, j . yinelemeden sonra istatistiksel çıkarım yapmak için toplanır. Yinelemeli simülasyon çizimleriyle ilgili küçük bir sorun, bunların dizi içi korelasyon içermesidir. Aşağıda yakınsamanın makul görüldüğü dizi ile yakınsamaya ulaşmamış dizi için zincirlerin örnek iz grafikleri verilmiştir.

gerçekleştirilebilir, yani Y verildiğinde (θ, Ω) 'nin ortak sonsal dağılımından Gibbs örnekleyicisi ile $\{(\theta^{(t)}, \Omega^{(t)}): t = 1, \dots, T\}$ simüle edilir. θ 'nın Bayesci tahmini simüle edilen gözlemlerin aşağıdaki örnek ortalamasından elde edilir:

$$\hat{\theta} = T^{-1} \sum_{t=1}^T \theta^{(t)} \quad (19)$$

$\hat{\theta}$ 'nin kovaryans matrisi için analitik form türetmek zordur. YEM için neredeyse tüm Bayesci analizlerde θ 'nin sonsal dağılımındaki kovaryans matrisinin aşağıdaki tahmini (yani θ 'nin sonsal kovaryans matrisi) $\hat{\theta}$ 'nin kovaryans matrisini tahmin etmek için kullanılır:

$$\widehat{Var}(\theta|Y) = (T-1)^{-1} \sum_{t=1}^T (\theta^{(t)} - \hat{\theta}) (\theta^{(t)} - \hat{\theta})' \quad (20)$$

Bayesci YEM analizinde, önceki birçok çalışmada olduğu gibi, Bayes tahmincisi $\hat{\theta}$ 'nin "Tahmini Standart Hatası-Estimated Standard Error (EST-SD)"nı $\widehat{Var}(\theta|Y)$ 'nin köşegen elemanlarının karekökünden elde eder. Bayes tahminlerinin değişkenliğini, tahmin edilen standart hata yansıtabilir. Gerekli olan toplam simüle gözlem sayısı T, istatistiksel analiz için sonsal dağılımın şekline bağlıdır. Büyük bir T verildiğinde, $\hat{\theta}$ dağılımı, nispeten küçük bir n ile normal bir dağılıma yakındır. Bu nedenle Bayes yaklaşımı, daha küçük örneklem boyutlarında bile güvenilir sonuçlar verebilir.

Bayes tahminlerine ve bu tahminlerin standart hatalarına ek olarak $\hat{\omega}_i$ 'nin Bayes tahmini, $\{(\Omega^{(t)}), t = 1, \dots, T\}$ 'den aşağıdaki gibi elde edilir:

$$\hat{\omega}_i = T^{-1} \sum_{t=1}^T \omega_i^{(t)} \quad (21)$$

Burada $\hat{\omega}_i, \Omega^{(t)}$ 'nin i. sütunudur. Bu yöntem regresyon yöntemi ve Bartlett metodunun aksine gizli değişkenlerin doğrudan tahminini verir. Büyük örneklerde $\hat{\omega}_i$ 'nin dağılımı $N[\omega_i, Var(\hat{\omega}_i)]$ dir. Gizli değişkenlerin tahminlerinin örnekleri $\{\hat{\omega}_i, i = 1, 2, \dots, n\}$, kullanılarak daha fazla istatistiksel çıkarım yapmak mümkündür. Örneğin kalıntıların/artıkların tahminleri elde edilebilir. Bu durum neticesinde model uyumu kalıntılar ve gizli değişkenlerin grafikleri ile yorumlanabilir.

5. Sonuç ve Öneriler

YEM, gizli değişkenler arasındaki doğrusal ilişkileri modelleyen bir metot olarak bu temel üzerine ortaya çıkmıştır. YEM adı için iyi bilinen LISREL programı da "doğrusal yapısal ilişkiler" anlamına gelmektedir. Ancak çoğu durumda bu doğrusallık sınırlaması, ilgilenilen kavramları açıklamak için yeterince esnek ve elverişli değildir. YEM'in sıkça kullanıldığı bilim dallarında gizli değişken kavramı, ilişkilerin türü ve boyutu oldukça önemlidir. Bununla birlikte uygulamalı problemlerde ilgili araştırma soruları doğrusal olmayan ilişkiler ile ilgilidir. Bu sebeple doğrusallık sınırlamasını genişleterek genel YEM yaklaşımına gizli değişkenlerin doğrusal olmayan ilişkilerini modele dâhil edilerek tahmin edilmesi mevcut YEM'i daha da iyi bir yöntem yapacaktır (Wall ve Amemiya, 2007: 321).

Tam bir ML (Lee ve Zhu, 2002) ve Bayesci (Arminger ve Muthén, 1998; Lee ve Song, 2003; Song ve Lee, 2007) gibi bazı sağlam istatistiksel yaklaşımlar doğrusal olmayan YEM'in çözümü için önerilmiştir. Bu iki yöntem en uygun istatistiksel özelliklere sahip olmanın yanı sıra simülasyon çalışmaları sonuçları da (Lee, Song ve Poon, 2004) diğer doğrusal olmayan YEM çözümleme tekniklerinden daha iyi sonuçlar verdiğini belirtmektedir (Lee vd., 2007: 405-406).

Bayesci yaklaşım YEM'in ikinci kuşak çalışmalarının döneminde kabul edilebilir ve kullanılabilir seviyede olmuştur. Yaklaşımın kullanılabilirliği için geliştirilen ilk paket program WinBUGS'tır. BUGS "Bayesian Inference Using Gibbs Sampling" Gibbs örnekleme kullanılarak Bayesci çıkarım için kullanılan bir yazılım paketidir. Yazılım hem akademik hem de ticari topluluklar için Bayesci modelleme bilincini artırmada etkili olmuştur. BUGS projesi 1989'da David Spiegelhalter'in araştırma grubu tarafından Cambridge'deki Tıbbi Araştırma Konseyi Biyoistatistik Birimi'nde başlamıştır. Simülasyon temelli yöntemlerin yaygın olarak tanıtılmasından önce Bayesci fikirlerin çözümleri, eşlenik analizler olarak adlandırılan analizlerden kapalı form ile elde edilen durumlarda uygulanabiliyordu. Bu nedenle BUGS birçok alanda karmaşık istatistiksel problemlerin analizini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Yazılımın çok sayıdaki alanda sayısal uygulamaları mevcuttur. Örneğin genetik, çevre bilim, davranışsal çalışmalar, sağlık ekonomisi, eğitim performansı, ekonometri ve benzeri alanlarda uygulamaları mevcuttur (Lunn vd., 2009: 3049-3050).

BUGS paket programı başlarda özel algoritmalarla sınırlı olup DOS ve Linux işletim sistemlerinde kullanılmaktaydı. 1997 yılına gelindiğinde ilk Windows sürümü olan WinBUGS programı tanıtılmıştır. Sonraki yıllarda WinBUGS daha karmaşık model yapıları göz önüne alınarak geliştirilmiştir. Takip eden bazı gelişmiş özelliklerin eklenmesiyle OpenBUGS üretilmiştir (Lykou ve Ntzoufras, 2011: 385). Bu iki program birbirinden çok farklı programlar değildir. Birinde bulunan gelişmiş bazı özellikler diğerinde bulunmayabilir. Böylelikle iki farklı önemli özelliğe sahip BUGS programları üretilmiştir.

Bu iki programın yanı sıra günümüzde yaklaşımın kullanılmasına izin veren bazı programlar ise şunlardır: Mplus, R (blavaan), Jags (Just Another Gibbs Sampler), Sas/Stat. Bu programlar vasıtasıyla uygulamacı araştırmacılar çalışmalarını gerçekleştirebilir fakat burada bazı zorlukların olduğu görmezden gelinemez. Bunlardan ilki ve en temeli, uygulamacı araştırmacıların çoğunluğunun Klasik istatistik yaklaşımları kullanmalarıdır. Bu sebeple ilk olarak Bayesci yaklaşımın çalışma prensibinin anlaşılması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü araştırmacılar temel olarak parametreleri sabit, verileri ise rassal olduklarını varsaymaları gerektiği bilincinde olacaktırlar. Bu durum ise Bayesci yaklaşımın geliştiği bilinmemesiyle ilgilidir. Bayesci yaklaşım bilinmeyen parametreler için önsel bilgileri, analiz safhasına geçmeden önce elde edilmesi ister. Böylelikle veri ile önsel bilginin birleşiminde "bilginin güncellenmesi" olarak adlandırdığı bilimsel sonuçlara ulaşmaktadır (Gill, 2015: 97). Klasik yaklaşımda parametre tahminleme işlemi verilerin elde edilmesi ve bazı varsayımların (asimptotik teori çerçevesinde) sağlanması sonucunda gerçekleştirilmektedir. Sonuç olarak da kabul ya da ret gibi sonuçlar üretilmektedir. Bu duruma Bayesci yaklaşım, bilgi ve karar üretmesinin gerçekleştirilmediğini iddia ederek karşı çıkmaktadır. Kendi bakış açısıyla bilinmeyenler/belirsizlikler yani model parametreleri olasılıklar vasıtasıyla aydınlatılarak veri ile birleşiminden bilgi ve karar üretmesini sağladıklarını düşünmektedirler (Ekici, 2005: 5-6). Yani yaklaşım veri verildiğinde parametrenin alabileceği değerler arasında bilinmeyen yani bir olasılık olduğunu düşünmektedir. Örneğin gelir arttığında özel tüketim alışkanlıklarında bir artış olup olmayacağı bir olasılıktır. Bu yüzden bu durum hakkında bilgi ve karar üretmek için öncelikle bu olasılığın aydınlatılmasından hareket etmektedir. Klasik yaklaşımda ise, model kurulur ve veri toplanır bu durumun analizi için bazı gerekliliklerin sağlanmasıyla sonuçlara varılmaktadır. Varılacak sonuç ise ya kabuldür ya da rettir.

Uygulamacı araştırmacıların doğrusal olmayan YEM'i Bayesci yaklaşım ile değerlendirmelerinde bir diğer önemli zorluk ise yaklaşımı kullanmada ciddi istatistik bilgisinin yanı sıra notasyon/teknik bilginin de gerekli olmasıdır. Bu durum geliştirilen ilk programlarda (örn. WinBUGS, OpenBUGS) görülebilmektedir. Bu zorluk için öneri, mevcut literatürde sıkça kullanılan ve kabul değerliği oldukça yüksek olan Mplus ve R (blavaan) programlarının kullanılmasıdır. Bu iki programdan R ücretsiz bir erişime sahip olup aynı zamanda WinBUGS/ OpenBUGS ile de entegre bir çalışma yürütebilmektedir. Mplus ise ücretli bir erişime sahip olup demo sürümü ise oldukça kısıtlıdır.

Doğrusal olmayan model çalışmalarını gerçekleştirecek araştırmacıların çalışmalarında bazı noktaları aydınlatmaları gerekecektir. Doğrusal olmayan YEM'in tahmini için geliştirilen birçok yöntem olmasına rağmen, doğrusal olmayan yapının türü ve bu yapının gerekli olup olmadığı ile ilgilenilmesi gerekmektedir. Regresyon gibi açık değişken yöntemleriyle çalışırken, değişkenler arasındaki ilişkinin biçimini değerlendirmek için grafik yöntemleri kullanmak mümkündür. Ancak gizli değişken modellerinde, amaç gözlemlenemeyen yapıları modellemek olduğundan, uygun modeli

belirlemek o kadar da kolay değildir. Diğer birçok istatistiksel yöntemde de olduğu gibi, uygun modeli belirlemek için kusursuz tek adımlı bir yöntem yoktur. Ancak doğrusal olmayan yapının gerekli olup olmadığı konusunda birkaç yöntem uygulanabilir. Bu yöntemlerden ilki gözlenen değişkenler ile yapılan saçılım grafiğidir. İkincisi faktör skorları ile yapılan saçılım grafiğidir. Üçüncüsü ise model uyumu ve karşılaştırılmasıdır (Codd, 2011: 31). Model karşılaştırması ile kastedilen çalışmada daha iyi bir nedenselliğin doğrusal olmayan model ile sağlandığının istatistiksel olarak ispat edilmesidir. Yani çalışmalarda doğrusal olmayan modelin yanı sıra doğrusal modelin de kurularak analiz edilmesidir. Bu iki modelin karşılaştırma testleri yardımıyla (örn. DIC) değerlendirilmesi sonucunda hangi modelin daha iyi bir nedensellik çıkardığı tespit edilebilir. Böylelikle doğrusal olmayan model için iyi bir sonuç elde edilir ise daha iyi bir nedensellik bu model ile sağlandığının kanıtı olur. Model uyumu konusuna gelince kurulacak iki model için Bayesci yaklaşımın kullandığı Sonsal Tahmin Kontrolü-ppp (Posterior Predictive p Value) değerleri modeller için değerlendirilebilir. Bu test yardımıyla hangi modelin veri ile daha iyi bir uyum gösterdiği ortaya konulabilir. Bu husus da diğer önemli bir test olan Bayes faktörü eğer kullanılan paket program ile sağlanıyor ise model değerlendirme için oldukça önemli bir değerlendirmeyi verecektir.

Kaynakça

- Altındağ, İ. (2015). *Bayesci Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modeli*. Doktora Tezi. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Ando, T. (2010). *Bayesian Model Selection and Statistical Modeling*. CRC Press.
- Arminger, G., & Muthén, B. O. (1998). A Bayesian Approach to Nonlinear Latent Variable Models using the Gibbs Sampler and the Metropolis-Hastings Algorithm. *Psychometrika*, 63(3): 271-300.
- Berger, J. O. (1985). *Statistical Decision Theory and Bayesian Analysis*. New York: Springer-Verlag.
- Cham, H., West, S. G., Ma, Y., & Aiken, L. S. (2012). Estimating Latent Variable Interactions with Nonnormal Observed Data: A Comparison of Four Approaches. *Multivariate Behavioral Research*, 47(6), 840-876.
- Codd, C. L., (2011). *Nonlinear Structural Equation Models: Estimation and Applications*. Master Thesis. The Ohio State University Psychology.
- Congdon, P. (2003). *Applied Bayesian Modeling*. Hoboken, New York: John Wiley & Sons, Inc..
- Ekici, O., (2005). *Bayesyen Regresyon ve WinBUGS ile Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gill, J. (2015). *Bayesian Methods: A Social and Behavioral Sciences Approach, Third Edition (3rd ed.)*. Chapman and Hall/CRC.
- Harindranath, R.M., & Jacob J. (2018). Bayesian Structural Equation Modelling Tutorial for Novice Management Researchers. *Management Research Review*, 41(11), 1254-1270.
- Holst, K. K., & Budtz-Jørgensen, E. (2020). A Two-Stage Estimation Procedure for Non-linear Structural Equation Models. *Biostatistics*, 21(4), 676-691.
- Jia, F., (2016). *Methods for Handling Missing Non-Normal Data in Structural Equation Modeling*. Phdthesis. University of Kansas.
- Kaplan, D., & Depaoli, S. (2012). Bayesian Structural Equation Modeling. In R. H. Hoyle (Ed.), *Handbook of Structural Equation Modeling* (pp. 650-673). The Guilford Press.
- Kelava, A., & Brandt, H. (2009). Estimation of Nonlinear Latent Structural Equation Models using the Extended Unconstrained Approach. *Review of Psychology*, 16(2), 123-131.
- Kelava, A., & Nagengast, B. (2012). A Bayesian Model for the Estimation of Latent Interaction and Quadratic Effects when Latent Variables are Non-normally Distributed. *Multivariate Behavioral Research*, 47(5), 717-742.
- Kelava, A., Werner, C. S., Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., Zapf, D., Ma, Y., ... & West, S. G. (2011). Advanced Nonlinear Latent Variable Modeling: Distribution Analytic LMS and QML Estimators of Interaction and Quadratic Effects. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 18(3), 465-491.
- Lee, S. Y. & Zhu, H. T. (2000). Statistical Analysis of Nonlinear Structural Equation Models with Continuous and Polytomous Data. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 53, 209-232.
- Lee, S. Y. (2007). *Structural Equation Modeling: A Bayesian Approach*. John Wiley & Sons.
- Lee, S. Y., & Song, X. Y. (2003). Model Comparison of Nonlinear Structural Equation Models with Fixed Covariates. *Psychometrika*, 68(1): 27- 47.
- Lee, S. Y., & Song, X. Y. (2004). Evaluation of the Bayesian and Maximum Likelihood Approaches in Analyzing Structural Equation Models with Small Sample Sizes. *Multivariate Behavioral Research*, 39(4), 653-686.
- Lee, S. Y., Song, X. Y., & Tang, N. S. (2007). Bayesian Methods for Analyzing Structural Equation Models with Covariates, Interaction, and Quadratic Latent Variables. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 14(3), 404-434.
- Lee, S.Y., Song, X.Y., & Poon, W.Y. (2004). Comparison of Approaches in Estimating Interaction and Quadratic Effects of Latent Variables. *Multivariate Behavioral Research*, 39(1), 37-67.
- Lunn D., Spiegelhalter D., Thomas A. & Best N. (2009). The BUGS Project: Evolution, Critique and Future Directions. *Statistics in Medicine*, 28(25), 3049- 3067.
- Lykou, A. & Ntzoufras, I. (2011). WinBUGS: a Tutorial. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Statistics*, 3(5), 385-396.
- Lynch, S. M. (2007). *Introduction to Applied Bayesian Statistics and Estimation for Social Scientists* (Vol. 1). New York: Springer.
- Ma, B., (2006). *Bayesian Generalized Structural Equation Modeling*. Phdthesis. University of South Carolina Arnold School of Public Health.
- Marsh, H. W., Wen, Z., & Hau, K. T. (2004). Structural Equation Models of Latent Interactions: Evaluation of Alternative Estimation Strategies and Indicator Construction. *Psychological Methods*, 9(3), 275-300.
- Marsh, H. W., Wen, Z., Nagengast, B., & Hau, K.T. (2012). Structural Equation Models of Latent Interaction. In R. H. Hoyle (Ed.), *Handbook of Structural Equation Modeling* (pp. 436-458). The Guilford Press.
- Moosbrugger, H., Schermelleh-Engel, K., Kelava, A., & Klein, A. G. (2009). Testing Multiple Nonlinear Effects in Structural Equation Modeling: A Comparison of Alternative Estimation Approaches. In Teo & M. S. Khine (Eds.), *Structural Equation Modeling in Educational Research: Concepts and Applications* (pp. 103-136). Sense Publishers.
- Muirhead, R. J. (1982). *Aspects of Multivariate Statistical Theory*. New York: Wiley.
- Muthén, B., & Asparouhov, T. (2012). Bayesian Structural Equation Modeling: A More Flexible Representation of Substantive Theory. *Psychological Methods*, 17(3), 313-335.
- Ozechowski, T. J. (2014). Empirical Bayes MCMC Estimation for Modeling Treatment Processes, Mechanisms of Change, and Clinical Outcomes in Small Samples. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 82(5), 854-867.
- Qin, L., (2018). *Comparing Bayesian Parametric and Semiparametric Estimation of Nonlinear Relationships in Structural Equation Models with Ordinal Data*. Phdthesis. University of Kansas, Psychology & Research in Education.
- Scheines, R., Hoijtink, H., & Boomsma, A. (1999). Bayesian Estimation and Testing of Structural Equation Models. *Psychometrika*, 64, 37-52.
- Schumacker, R. E. (2002). Latent Variable Interaction Modeling. *Structural Equation Modeling*, 9(1), 40-54.
- Song, X. Y., & Lee, S. Y. (2006). Bayesian Analysis of Structural Equation Models with Nonlinear Covariates and Latent Variables. *Multivariate Behavioral Research*, 41(3), 337-365.
- Song, X. Y., & Lee, S. Y. (2012). A Tutorial on the Bayesian Approach for Analyzing Structural Equation Models. *Journal of Mathematical Psychology*, 56(3), 135-148.
- Şen-Doğan, R., (2017). *Doğrusal Olmayan Yapısal Eşitlik Modellemesi: Bir Simülasyon Çalışması*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Wall, M. M. & Amemiya, Y. (2007). *Nonlinear Structural Equation Modeling as a Statistical Method*. In Lee S.Y. (Ed.), *Handbook of Latent Variable and Related Models* (pp. 321-343). Sage Publications Ltd.
- Wall, M. M. (2009). Maximum Likelihood and Bayesian Estimation for Nonlinear Structural Equation Models. In R. E. Millsap & A. Maydeu-Olivares (Eds.), *The Sage Handbook of Quantitative Methods in Psychology* (pp. 540-567). Sage Publications Ltd.
- Wall, M. M., & Amemiya, Y. (2001). Generalized Appended Product Indicator Procedure for Nonlinear Structural Equation Analysis. *Journal of Educational and Behavioral Statistics*, 26(1), 1-29.

Emlak Vergisinin Bir Tamamlayıcısı Olarak Değerli Konut Vergisi*

Valuable Housing Tax as a Supplement to Property Tax

¹ Ecem ÇİVİLİDAĞ¹ ² Doğan BOZDOĞAN²

¹Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat/Türkiye, ecemargui@gmail.com

²Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Tokat/Türkiye, dogan.bozdogan@gop.edu.tr

ÖZET

Vergiler devletlerin egemenlik erklerinin nihai sonuçlarından birisidir. Özellikle kamu harcamalarının finansmanında önemli bir gelir kaynağı olarak değerlendirilebilecek olan vergilerin mükellefler üzerinde yük oluşturduğu da yadsınmaz bir gerçektir. Devletler sahip oldukları vergilendirme yetkisini kullanarak vergi oranlarında değişiklikler yapabilir; hatta yeni vergiler koyabilirler. Burada önemli olan mükelleflerin vergisel yüklerini gelirleri oranında artırmaktır. 7194 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan “Dijital Hizmet Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile bir takım yeni vergiler gündeme gelmiştir. Bu vergilerden birisi değerli konut vergisi (DKV)dir. DKV “Emlak Vergisi” Kanununun 42. ve 49. maddeleri arasında düzenlenmiştir. DKV, Türkiye sınırları içinde bulunan mesken nitelikli taşınmazlardan bina vergi değeri veya Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü’nce belirlenen değeri 5 milyon Türk lirası ve üzerinde olanların tabii olduğu bir vergidir. DKV’nin incelenmesi usul ve esaslarının ortaya konulması önem arz etmektedir. Çalışmada DKV’ye ilişkin usul ve esaslar irdelenmiş ve mevcut uygulamadaki birtakım sorunlar tespit edilmiştir. Nihayetinde tespit edilen sorunlara ilişkin çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Değerli Konut Vergisi, Emlak Vergisi, Vergi Yüklü

ABSTRACT

As it is known, taxes are one of the final results of the sovereign powers of the states. It is an undeniable fact that taxes, which can be considered as an important source of income in the financing of public expenditures, create a burden on taxpayers. States can make changes in tax rates by using their taxation authority; They may even impose new taxes. The important thing here is to increase the tax burden of taxpayers in proportion to their income. A number of new taxes have come to the fore with the “Digital Service Tax Law and the Law on Making Amendments to Some Laws and Decree Law No. 375” published in the Official Gazette No. 7194. One of these taxes is the valuable housing tax. Valuable housing tax is regulated between the 42nd and 49th articles of the “Property Tax” Law. Valuable housing tax (VHT) is a tax that is subject to residential properties within the borders of Turkey with a building tax value or the value determined by the General Directorate of Land Registry and Cadastre, with a value of 5 million Turkish lira or more. It is important to examine the VHT and to reveal the principles and procedures. In the study, the procedures and principles regarding VHT were examined and some problems in the current practice were identified. Finally, solutions were suggested for the identified problems.

Keywords: Valuable Housing Tax, Property Tax, Tax Burden.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmiş

Başvuru Tarihi: 23 Mart 2023

Kabul Tarihi: 14 Haziran 2023

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: March 23, 2023

Accepted: June 14, 2023

Article Type

Research Article

1. Giriş

Kamu harcamalarının finansmanında vergiler önemli bir rol oynamaktadır. Kimi zaman vergi oranlarının azaltılması veya artırılması kimi zaman da yeni vergiler ile devletler egemenlik güçlerini kullanmakta ve kendilerine gelir sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle yasama organı yeni vergiler koyarak, mevcut vergileri değiştirerek ve kaldırarak vergi rejimlerinde değişiklik yapabilirken, yürütme organı da yasama organının kendisine verdiği yetki ve sınırlar çerçevesinde değişiklik yapma yetkisine sahip olabilmektedir. Ancak uygulanan her yeni vergi mükellefler üzerinde yük

oluşturmakta ve bu da bir dirence sebebiyet vermekte ve mükelleflerin yatırım, üretim, tüketim ve tasarruf kararlarını etkileyebilmektedir.

Türkiye’de geçmişten bugüne kadar uygulanan vergilerin bütününe ilişkin hukuki rejim Türk vergi sistemi olarak adlandırılır. Nitekim Türkiye’de vergi sistemi bugüne kadar pek çok değişim ve yenilik yaşamıştır. Kimi zaman var olan vergilerde düzenlemeye gidilirken kimi zaman da yeni vergiler getirilmiştir.

Bu genel çerçevede çalışma temel olarak üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda servet vergilerinin bir türü olan emlak vergisi, ikinci kısımda ise emlak vergisinin bir tamamlayıcısı olarak ele alınan DKV detaylı bir şekilde incelenecektir.

* Bu makale Doç. Dr. Doğan BOZDOĞAN danışmanlığında Ecem ÇİVİLİDAĞ tarafından hazırlanan “Emlak Vergisinin Bir Tamamlayıcısı Olarak Değerli Konut Vergisi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Türkiye’de yeni uygulama alanı bulan DKV diğer bütün vergiler gibi mükellefler üzerinde yük oluşturan bir vergidir. DKV çıkarıldığı günden itibaren yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Söz konusu bu eleştiriler sebebiyle çıkartılan vergide bazı güncellemeler yapılsa da kesin bir çözüme varılamamıştır. Bu kapsamda üçüncü kısımda değerli konut vergisine yönelik eleştiriler irdelenecek ve sonuçta birtakım çözüm önerilerinde bulunulacaktır.

2. Türkiye’de Emlak Vergisi Uygulaması

1319 sayılı Emlak Vergisi Kanunu’na (EVK) göre emlak vergisi; *“Türkiye sınırları içinde bulunan bina ve arsa mülkleri için verilen bir vergi türüdür. Bina vergisi ve arazi vergisi olmak üzere ikiye ayrılan emlak vergisi, mülk sahipleri tarafından ödenir.”* Mülk sahibi yoksa arsa ya da binanın tahsis edildiği kişiler vergiyi ödemekle mükelleftir. Bu çerçevede emlak vergisinin daha iyi anlaşılması için konusunun, mükelleflerinin, matrah, oran vb. hususların bina ve arsa özelinde irdelenmesi gerekmektedir.

2.1.Emlak Vergisinin Konusu

Emlak Vergisinin konusu, üzerine vergi eklenen, dolaylı ya da doğrudan verginin kaynağı olma özelliğine sahip ekonomik değer ya da servet değeri bulunan unsurlardır. Vergi Usul Kanunu incelendiğinde verginin konusu, genel bütçe içerisinde yer alan vergi, harçlar ve resimler, il özel idarelerine ve belediyelerin sahip olduğu vergiler, harçlar ve tabii ki resimlerdir. Emlak Vergisinin konusu içerisinde bina, arazi, arsa vb. gayrimenkuller bulunur (Oğuz, 2019:38).

2.1.1.Bina Vergisinin Konusu

EVK’nın 1. maddesine göre, *“bina vergisinin konusu Türkiye sınırları dâhilinde olan binalardır”*. Dolayısıyla vergi mükellefleri, yalnızca Türkiye’deki binaları nedeniyle vergi ödeyeceklerdir. Bir başka ifadeyle mükelleflerin yurt dışında sahip oldukları binalar ve benzerleri bu verginin kapsamı içerisine alınmamıştır (Altıngöz,2011:9). Aynı zamanda yapımı devam eden inşaatlar bina özelliğine sahip değildir. Vergilendirme açısından yapılan binaların imar ile ilgili mevzuatlara uygunluğu da önem arz etmektedir. Tamamlanmış binalardan (işyeri ya da daire) oturma veya kullanma ruhsatı alınmış olanlar halihazırda oturulmasa ya da kullanılmasa bile bina olarak sayılırlar. Binanın yapımı esnasında kullanılan malzemelerin mahiyetinin önemi yoktur. Bina farklı malzemelerden (taş, ahşap, demir vb.) imal edilmiş olabilir. Yapı malzemelerinin farklı oluşu inşa edilen binanın vasfını etkilemez, sadece binanın matrahını yani değerini etkiler. VUK’un 309. maddesine göre kullanılış açısından konut ile işlev gören müteammim cüzler konuta dahil sayılmaktadır. *“Kat mülkiyeti yasasına göre kat mülkiyeti kurulmuş olan binaların bağımsız bölümleri birer bağımsız bina olarak değerlendirilir”* (Bolahatoğlu,2018: 45).

2.1.2.Arazi Vergisinin Konusu

Türkiye Cumhuriyeti hudutları içerisinde bulunan arazi ve arsalar arazi vergisinde konuyu oluşturan unsurlardır. Belediyece parsellenmiş araziler arsa sayılmakta ve belediye sınırları içinde bulunmamakla birlikte mücavir alan sınırları içerisinde değerlendirilen ve bulunan araziler de arazi vergisinin konusuna girmektedir (Altıngöz,2011: 22). Bina vergisi bakımından olduğu gibi arazi vergisi hususunda da Türkiye Cumhuriyeti hudutları içi deyiminden *“Türkiye Cumhuriyeti’nin egemenlik hakkını kullandığı alanlar”* anlaşılmalıdır. Bu doğrultuda, bu alanlar dışında kalan mücavir arazilerin, ülkemiz bakımından, arazi vergisinin konusu içinde yer bulması söz konusu değildir. Arazi, üretimde kullanılan toprağı ifade etmek için kullanılan duvar, yol, çit gibi doğal ve yapay işaretlerle çevrilmiş yeryüzü parçasıdır. Arsa ise, arazinin özel bir

durumu olup, imar planı ile iskân sahası olarak ayrılarak inşaat yapmaya uygun hale gelmiş ve belediye sınırları içinde belediye tarafından parsellenmiş araziye ifade etmektedir (Esener,2005: 112).

2.2.Emlak Vergisinde Mükellefiyet

Emlak vergisinde mükellefiyet bina ve arsa vergisi mükellefiyeti olarak ikiye ayrılır. Bina ve arsa gibi unsurlara sahip olanlar veya bunları kullanma hakkını ellerinde bulunduranlar için vergiyi doğuran olaydan söz edilebilir.

2.2.1.Bina Vergisinde Mükellefiyet

Bina vergisine ilişkin mükellefiyet EVK’nın birinci kısmında mükellef başlığı altında düzenlenmiştir. Bu vergiyi EVK 3. maddesine göre, *“...bina malikleri, eğer varsa intifa hakkı sahipleri her ikisi de bulunmuyorsa bina sahibi gibi bina üzerinde tasarrufla bulunanların ödemesi...”* kararlaştırılmıştır.

Mevcut bir binaya ortak olarak sahip bulunanların sahip oldukları hisseleri miktarında mükellefiyetlerinin olduğunu belirtmek gerekir. Mükellefiyetin iştirak çerçevesinde gerçekleşmesi durumunda ise bazı farklılıklar söz konusudur. Mülk sahipleri vergisel yükümlülükten zincirleme olarak yani müteselsil olarak sorumludurlar. Müşterek mülkiyette paylar belli olduğu için mükellefiyet bu paylara göre ortaya çıkmaktadır. İştirak halindeki mülkiyette ortakların hisseleri belirlenmiş değildir ve hepsi birlikte aynı oranda binanın üzerinde hak sahibidirler. Bu sebeple iştirak halinde mülkiyette müteselsil olarak sorumluluk söz konusudur. Emlak vergisi açısından vergiyi doğuran olay, emlak’a malik olma, emlak üzerinde intifa hakkının kurulması veya emlakı malik gibi tasarruf etmedir (Yıldırım, 2019:29).

2.2.2.Arazi Vergisinde Mükellefiyet

Arazi Vergisinin mükelleflerinin kimler olacağı EVK’nın 13. maddesine göre: *“Arazi veya arsanın sahibi, varsa kullanım hakkı sahibi, bunlardan ikisinin de var olmaması halinde arazi ve arsaya sahip olanların mükellef olduğu böylece vergiyi bunların ödemesi gerektiği belirtilmiştir”*.

Ortaklaşa mülkiyet durumlarında arazinin maliki olanlar, mevcut hisseleri oranında arazi vergisinin dolaylı vergi mükellefi konumundadırlar ve el birliği mülkiyette (iştirak halinde) ise mükellefler zincirleme (müteselsil) sorumluluğa sahiptirler. Ortaklaşa mükellefiyette kişiler kendi sahip oldukları payları oranında arazi vergisini ferdi olarak vereceklerdir ve her mükellefin vergi borcu da bu duruma göre tarh edilecektir. *“Mükellefiyetin başlaması, mükelleflerin genel beyana davet edildikleri, vergi değerini değiştiren olayların meydana geldiği tarihi ve muafiyetin sona erdiği tarihi takip eden bütçe yılından itibaren başlar”* (Altıngöz, 2011:22). Arazi vergisinde, vergiye tabiyken muaflik gardlarını kazanan arazi hasebiyle mükellefiyet, bu olayın cereyan ettiği tarihi takip eden taksitten itibaren sona erer (Can vd., 2019).

2.3.Emlak Vergisinde Matrah ve Oran

Emlak vergisinin tarhi emlak varlığının türüne göre oransal olarak tespit edilmektedir. Bina ve arazi vergisinin matrahı, verginin değeridir. EVK’nın 29. maddesine göre vergi değeri; *“mevcut bulunan gayrimenkulün rayiç bedeli olarak belirlenmiştir. Buna göre, mükellefler verecekleri emlak vergisi beyannamelerinde sahip oldukları bina, arazi ve arsaların normal alım-satım bedelini beyan edeceklerdir”* (EVK Teb. No: 23433).

2.3.1.Bina Vergisinde Matrah ve Oran

EVK 7. maddesi uyarınca: *“Bina vergisinde matrah vergi değeridir”*. EVK’nın 29. maddesinde: *“Binalar için vergi değeri, Maliye ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından müşterek olarak tespit ve ilan edilecek*

bina metrekare normal inşaat maliyetleri ile belli esaslara göre bulunacak olan arsa ya da arsa payı değeri esas alınarak hesaplanan bedeldir. Modern emlak vergilerinin matrahi, genellikle gayrisafi irat yerine bina ve arazinin değeridir.”

Bina vergisinin matrahi binanın EVK'nın 29. maddesine göre: “Tespit olunan vergi değeridir. Binalar için vergi değeri, Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından birlikte tespit edilip ilan edilecek binanın metrekare olağan inşaat maliyetleri ile binanın kendisine ait ya da buna isabet eden arsa kıymeti toplanarak bulunan değerdir”. Ancak söz konusu Kanunda belirlenen istisnaların ve muafiyetlerin düşülmesinden sonra mükellef vergi ödeyeceği için, matrah oluşturulurken, rayiç bedelden ilgili Kanunda belirlenen, muafiyet ve istisnalar düşüldükten sonra kalan tutar dikkate alınmaktadır (Bolahatoğlu, 2018: 61).

Binaların inşaat maliyeti tespit edilirken kalorifer ile ısıtma sistemine sahip binalarda olağan inşaat maliyetine %8, asansöre sahip binalarda %6 asansör karşılığı ilave edilir. Binaların tür ve sınıflarına göre elde edilecek maliyet bedelinden inşaat türüne ve binanın yaşına bağlı olarak önceden belirlenmiş oranda "aşınma payı" düşülür. “Vergi değerinin maliyet bedeli yoluyla bulunmasının mümkün olmadığı hallerde, normal alım satım bedeli, bir yılda getirebileceği kira miktarının 10 katı olarak bulunan “ortalama gelir bedeli” yolu ile belirlenmektedir (Yıldırım,2019: 34).

EVK 49 No'lu tebliğe göre bina vergisinin matrahının hesaplanmasına ilişkin takip edilecek yol şu şekilde özetlenebilir:

- “Binanın dıştan dışa yüz ölçümü ile bina metrekare olağan inşaat maliyet bedellerini gösteren daha önceden resmi olarak belirlenmiş cetvelde yer alan ortalama rakam çarpılacaktır.
- Bu çarpım neticesinde ortaya çıkacak rakama, binada varsa asansör, kalorifer ya da klima tesisatı farkı ek olarak ilave edilecektir. Bu ilave, söz konusu rakamın asansör için %6, klima ve kalorifer için de %8 oranında olacaktır.
- Bu şekilde bulunan toplam değerden inşaat cinsine ve yıllara göre belirtilen yıpranma payı düşülecektir.
- Yıpranma payı düşüldükten sonra kalan değere arsa veya arsa payının asgari ölçülere göre tespit edilen değeri ilave edilecektir”.

“Vergi değerinin maliyet bedeli vasıtasıyla bulunmasına, imkân olmadığı durumlarda, normal alım-satım bedeli, bir yılda getirebileceği gelirden yani kira miktarından hareketle (10 katı olarak) elde edilen ortalama gelir bedeli vasıtasıyla belirlenir” (EVK, md.25).

EVK'nın 29 ve VUK'un 49. maddelerine göre; “Birinci yıl için takdir işlemi yapılarak elde edilen vergi değeri, ikinci yıldan itibaren başlamak üzere her yıl bir önceki yılın birim değerinin yeniden değerlendirme oranının 1/2'si nispetinde arttırılır. Takdirler dört senede bir dikkate alındığından yeniden değerlendirme oranının yarısına göre her bir yıl itibarıyla otomatik arttırıma tabi tutulacak yıllar, takdirin yapıldığı yılı takip eden ikinci, üçüncü ve dördüncü yıl olacaktır. Sonraki yıl yeni bir dört yıllık döneme esas olacak şekilde tekrar takdir yoluna gidilir”.

Bina vergisinin oranı, “birbirinden farklı binaların kullanım gayelerine, mevcut buldukları yere ve aynı zamanda binaya sahip olanların birtakım özelliklerine göre birbirinden farklı normal, arttırımlı ve indirimli oranlar biçiminde belirlenmiştir” (EVK, md.8).

EVK Teb. No:38/1-3'e göre; “Bina vergisinde oranlar ev olarak kullanılan binalar için yani meskenler için binde bir, diğer binalarda ve iş merkezleri için ise binde iki olarak belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı söz konusu bu oranları yarıya kadar indirmeye ve üç katına kadar yükseltmeye yetkilidir. Büyükşehir belediye hudutları içindeki binalar için bu oranlar %100 oranında arttırılarak uygulanmakta, yani diğer bir ifadeyle meskenlerde (ikamet amaçlı kullanılanlarda) binde iki, diğer binalarda ise binde dört oranı uygulanmaktadır. Ev hanımları, emekliler, engelliler ve işsizler, mevcut brüt alanı 200 m²'yi geçmeyen bir konuta sahip olmaları şartıyla, geçmişten beri emlak vergisi

ödememektedirler. İndirimli oran, hisseli konutlarda vergi değerinin hisseye isabet eden kısmına uygulanacaktır. Konutta bizzat mükellefin oturması koşul değildir. Ancak birden fazla konutta hisseye sahip olanlar meskenlerde indirim uygulamasından faydalanamayacaklardır”.

2.3.2.Arazi Vergisinde Matrah ve Oran

Arazi vergisine ilişkin matrah esasları EVK. md.17’de belirtilmiştir. Söz konusu kanuna göre belirlenen arazinin değeri, ilgili arazinin matrahını oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle arazi vergisinde matrah, arazi ve arsanın tespiti yapılan vergisel değeridir. Tarım arazilerinde matrah tespiti yapılırken arazinin verim gücüne de dikkat edilmektedir (Altıngöz, 2011:25).

EVK'nın 18. maddesine göre; “oran arazi vergilerinde binde bir arsa vergilerinde ise binde üç olarak uygulanmaktadır. Bu oranlar büyükşehir belediyelerde yüzde yüz artırılarak uygulanmaktadır. Cumhurbaşkanı, vergi oranlarını yarısına kadar indirmeye, 3 katına kadar arttırmaya yetkilidir.”

Yine EVK'nın 29. maddesine göre; “Vergi Usul Kanunu’na göre arsa ve araziler için asgari ölçüde birim değer tespitine ilişkin hükümlerine göre takdir komisyonlarınca arsalar için her mahalle ve arsa sayılacak parsellenmemiş arazide her köy için cadde, sokak veya değer bakımından farklı bölgeler (turistik bölgedeki cadde, sokak veya değer bakımından farklı olanlar ilgili valilerce tespit edilecek pafta, ada veya parseller), arazide her il veya ilçe için arazinin cinsi (kırık, taban, sulak) itibarıyla takdir olunan birim değerlere göre hesaplanan bedeldir”.

Arsa ve araziler ile ilgili olarak vergi değerinin bulunması son derece basittir. Düzenlenecek rey takdir komisyonunca takdir edilen veya takdir edilen yıldan sonraki yıllar için bir önceki yıla göre yeniden değerlendirme oranının yarısına göre artırılan metrekare birim değeri ile arsa veya arazinin yüzölçümünün çarpılmasıdır (Çubukçu Özkök., 2014:145).

2.4.Emlak Vergisinde Muafiyet ve İstisna

Hiç geliri olmadığını resmi olarak belgeleyenler, gelirleri SGK’dan aldıkları aylıkla (dul, yetim, emekli, ölüm ve maluliyet aylığı gibi) kısıtlı olan kişiler, gaziler, şehitlerin geride bıraktıkları dul ve yetimleri ve aynı zamanda engelli vatandaşların tamamı Emlak Vergisi'nden muaf tutulur (Can vd., 2019:88)

2.4.1.Bina Vergisinde Muafiyet ve İstisna

Bina vergisi ile ilgili olarak; ekonomik, sosyal, mali ve idari nedenlerle ilgili çeşitli istisnalara yer verilmiş bulunmaktadır. Belirtilen amaçlarla, EVK’da, daimi ve geçici istisnalar, muafiyet terimi kullanılarak ele alınmaktadır. Bilindiği gibi, vergi konusunun vergiye tabi olup olmamasına ilişkin olarak yapılan sınırlandırmalar vergi istisnaları olarak adlandırılmaktadır. “Vergi yükümlüsünün, kişi olarak, vergiye tabi gelir elde etme nedeniyle vergi borcunu ödeme yükümlülüğünde bir sınırlandırma olduğu durumlarda ise, vergi muafılığı veya vergiden muaf olmak söz konusudur (Esener,2005: 105).

Bu çerçevede aşağıda, EVK'nın bina vergisine ilişkin daimi muafıklar başlıklı 4. ve geçici muafıklar başlıklı 5. maddelerinde ele alınan düzenlemeler “istisna” olarak belirtilmiştir (Çubukçu Özkök, 2014:151). Buna göre;

Daimi İstisnalar;

- Katma bütçeli idarelere (mazbut vakıflar dahil), İl Özel İdarelerine, belediyelere, köy tüzel kişiliğine, Kanunla kurulan üniversitelere ve Devlete ait binalar;
- İl Özel İdareleri, belediyeler ve köyler ile bunların teşkil ettikleri birlikler veya bunlara bağlı müesseselere ait binalar;
- Su, elektrik, hava gazı, mezbaha ve soğuk hava işletme binaları;

- Belediye sınırları içinde yolcu taşıma işletme binaları ve kapalı durak yerleri;
 - Köylere ve köy birliklerine ait tarım işletme binaları, soğuk hava depoları, içmeler ve kaplıcalar ile bunlar tarafından köylünün umumi ve müşterek ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla işletilen hamam, çamaşırhane, değirmenler ve köy odaları;
 - Ordu evleri, askeri gazino ve kantinler ile bunların müstemilatı (eklentileri);
 - Kamu menfaatlerine yararlı derneklere ait binalar (Kurumlar Vergisine tabi işletmelere ait olmamaları veya bunlara tahsis edilmiş bulunmamaları şartıyla);
 - Kazanç gayesi olmamak şartıyla işletilen hastane, dispanser, sağlık, rehabilitasyon, teşhis ve tedavi merkezleri, sanatoryum, prevantoryum, öğrenci yurtları, düşünler evi, yetimhaneler, revirler, kreşler, kütüphaneler ve korunmaya muhtaç çocukları koruma birliklerine ait yurtlar ve işyerleri ile benzerleri;
 - Dini hizmetlerin ifasına mahsus ve umuma açık bulunan ibadethaneler ve bunların müstemilatı;
 - Zirai istihsalde (üretimde) kullanılmak şartıyla makina ve alet depoları, zahire ambarları, samanlıklar, arabalıklar, ağıllar, ahırlar, kümesler, kurutma mahalleri, böcekhaneler, serler (seralar) ve benzeri binalarla, işçi ve bekçi bina, kulübe ve barakaları (Bu binaların bir kısmı ikamete ve bir kısmı da mezkur fıkralarda yazılı maksatlara tahsis edilmiş bulunduğu takdirde vergi, yalnız ikamet amaçlı kullanılan kısım için uygulanmaktadır.);
 - Su ürünleri müstahsillerinin istihsalde kullandıkları ağ ve alet depoları, kayıkhaneler, denizlerde ve göllerdeki işçi ve balıkçı kulübe ve barakaları (Bu binaların bir kısmı ikamete ve bir kısmı da mezkur fıkralarda yazılı maksatlara tahsis edilmiş bulunduğu takdirde vergi, yalnız ikamet amaçlı kullanılan kısım için uygulanmaktadır.);
 - Toplumun kullanımına açık olduğu Maliye Bakanlığınca kabul edilen, genel amaçlı; rıhtım, iskele, dalgakıran ve bunların mütemmimleri ile, demiryolları ve köprü, rampa ve tünel, yeraltı ve yer üstü geçitleri, peron, alimantasyon tesisleri, iskele ve istasyon binaları ile yolcu salonları, cer ve malzeme depoları gibi demiryolu mütemmimleri, Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğüne ait hava liman ve meydanlarındaki terminal binaları, teknik blok, hangar, sistemlere ait depo; elektronik, elektrik ve mekanik sistemlere ait laboratuvar ve bakım tesisleri, pist taksirut ve apron sahası ile ısı ve enerji santralleri, hidrofor tesisleri, gerek hava liman ve meydanlarda ve gerekse uçuş yolları üzerindeki seyrüsefer yardımcı (radar, ILS, VOR, DME, NDB gibi) tesisleri ile hava yer ve yer yer muhabere sistemleri (VHF, UHF, HF) ve yukarıda belirtilen sistem ve tesislerin mütemmimleri, (diğer depolar, antrepolar, müstakil lojman ve müstakil idarehane binaları mütemmim sayılmamaktadır.);
 - Her nevi su bentleri, baraj, sulama ve kurutma tesisleri;
 - Yabancı devletlere ait olup elçilik ve konsolosluk olarak kullanılan binalar ile elçilerin ikametine mahsus binalar ve bunların müstemilatı (karşılıklı olmak şartıyla) ve merkezi Türkiye'de bulunan milletlerarası kuruluşlara, milletlerarası kuruluşların Türkiye'deki temsilciliklerine ait binalar;
 - Bakanlar Kurulunca vergi muafiyeti tanınan vakıflara ait binalar (Vakıf senedindeki cihete tahsis edilmek şartıyla);
 - Enerji nakil hatları ve direkleri;
 - Gençlik ve Spor Bakanlığı Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne tescil edilmiş amatör spor kulüplerine ait binalar (Gelir veya Kurumlar Vergisine tabi işletmelere ait olmamaları veya bunlara tahsis edilmemeleri şartıyla);
 - Tarım kredi, tarım satış kooperatifleri, 1163 sayılı Kanuna uygun olarak teşekkül eden kooperatifler ve bu kooperatiflerin kuracağı kooperatif birlikleri, kooperatif merkez birlikleri ve Türkiye Milli Kooperatifler Birliğinin ve Türk Kooperatifçilik Kurumunun sahip oldukları kendi hizmet binaları;
 - Karşılıklı olmak şartıyla Uluslararası Antlaşmalar hükümlerine göre azınlık sayılan cemaatlara ait özel okul binaları;
 - Türk Silahlı Kuvvetlerini (Jandarma Genel Komutanlığı dahil) güçlendirmek amacıyla kurulmuş vakıflara ait binalar;
 - Tersane binaları (müstakil büro ve müstakil lojman binaları hariç.);
 - Belediye ve mücavir alan sınırları dışında bulunan binalar (Gelir Vergisinden muaf esnaf ile basit (değişmeden önceki şekli götürü usulde) Gelir Vergisine tabi mükellefler tarafından bizzat iş yeri olarak kullanılan binalar hariç olmak üzere, ticari sınai ve turistik faaliyetlerde kullanılan binalar ile muayyen zamanlarda dinlenme amacıyla kullanılan binalar için bu muafiyet uygulanmamaktadır.);
 - Doğalgaz, ham petrol ve bunların ürünlerinin nakli ve dağıtımını amacıyla kullanılan boru hatları ile bunların ayrılmaz parçası olan istasyonlar (Pompa, kompresör, basınç düşürme ve ölçüm, hat vana grupları, haberleşme, pik, katodik koruma gibi);
 - 18.06.1999 tarihli ve 4389 sayılı Bankalar Kanunu hükümlerine göre temettü hariç ortaklık hakları ile yönetim ve denetimleri veya hisseleri kısmen veya tamamen Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna intikal eden bankalara, tasfiyeleri Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu eliyle yürütülen müflis bankaların iflâs idarelerine ait binalar,
- Bina vergisinden daimi olarak istisna tutulmuşlardır. Bu binalar; Devlete ait olmaları veya Devlete ait kuruluşların binaları olmaları, sağlık, eğitim ve spor gibi sosyal amaçlarla kullanılmalrı yönünden benzerlikler taşımaktadırlar.
- Geçici İstisnalar;*
- EVK'nın 5. maddesinde düzenlenmiş olan geçici istisnalardan yararlanabilecek binalar şunlardır:
- Mesken olarak kullanılan bina veya apartman dairelerinin 2.500 yeni Türk lirasından az olmamak üzere vergi değerinin 1/4'ü, inşalarının sona erdiği yılı takip eden bütçe yılından itibaren 5 yıl süre ile geçici istisnadan faydalandırılmaktadırlar.
 - Bu binaların, bina apartman ise dairelerin, mesken olarak kullanılması şartıyla, satın alma veya sair suretle iktisap olunması halinde de yukarıdaki muaflik hükmü kalan süre için uygulanmaktadır.
 - Mevcut binalara ilave yapılması halinde (mevcut binalara ilaveler yapılması veya asansör veya kalorifer tesisleri kurulması, EVK'nın 33. maddesinin (1) sayılı bendine göre, yeni inşaat hükmündedir), beyan edilen değerden bu kısıma isabet eden değer için, yukarıda yazılı istisna aynı şart ve süre ile uygulanmaktadır.
 - Binanın, bina apartman ise dairenin, kısmen veya tamamen mesken olarak kullanılmaması halinde bu binaya veya daireye tanınmış bulunan muafiyet bu halin meydana geldiği yılı izleyen bütçe yılından itibaren düşmektedir.
 - Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu hükümleri dairesinde turizm müessesesi belgesi almış olan Gelir veya Kurumlar Vergisi mükelleflerinin adı geçen Kanunda yazılı maksatlara tahsis ettikleri ve işletmelerine dahil binaları, inşalarının

sona erdiği veya mevcut binaların bu amaca tahsisi halinde turizm müessesesi belgesinin alındığı yılı takip eden bütçe yılından itibaren 5 yıl süre ile geçici istisnadan yararlandırılmaktadırlar.

- Bazı sınırlamalar çerçevesinde olmak kaydıyla (EVK'nın 5. maddesinin (c) fıkrasında; kamu kuruluşlarınca afet bölgesi olduğu nedeniyle inşaat yasağı konulan yerlerde yapılan binalar için bu istisnanın uygulanmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca, istisnadan faydalanacak mükelleflerin; İmar ve İskan Bakanlığından veya bu Bakanlığın yetkili kıldığı kuruluşlardan afete maruz kaldıklarına dair alacakları bir belgeyi vergi dairesine ibraz edilmesi şartı bulunmaktadır.); deprem, su basması, yangın gibi tabii afetler sebebiyle binaları yanan, yıkılan veya kullanılmaz hale gelen veya yangın, su baskını, yer kayması, kaya düşmesi, çığ ve benzeri (deprem hariç) afetlerle zarar görmesi muhtemel yerlerdeki binaların vergi mükellefleri tarafından afetin meydana geldiği veya afete maruz bulunduğu yetkili kuruluşca tebliği tarihinden itibaren en geç 5 yıl içinde afetin meydana geldiği yerde veya kamu kuruluşlarınca gösterilen yerlerde inşa edilen binalar inşalarının sona erdiği yılı, kamu kuruluşlarınca ilgili Kanunlarına göre inşa olunup hak sahiplerine teslim edilen binalar devredildikleri yılı takip eden bütçe yılından itibaren 10 yıl süre ile geçici istisnadan yararlandırılmaktadır. (Böyle bir durumun varlığı halinde, yukarıdaki "mesken olarak kullanılan bina veya apartman dairelerine ilişkin hüküm" uygulanmamaktadır).
- Fuar, sergi ve panayır yerlerinde inşa edilen binalar (bu yerlerin açık bulunmadığı zamanlarda da kullanılmakta olanlar hariç), bu amaca yönelik olarak kullanıldıkları süre için vergiden istisna tutulmaktadır.
- Planlama teşkilatınca tespit ve tayin edilen geri kalmış bölgelerde inşa edilen sınai tesisler, inşalarının sona erdiği yılı takip eden bütçe yılından itibaren 5 yıl süre ile geçici istisnadan yararlanmaktadır.
- Organize Sanayi Bölgeleri ile sanayi ve küçük sanat sitelerindeki binalar, inşalarının sona erdiği tarihi takip eden bütçe yılından itibaren 5 yıl süre ile bu vergiden istisna tutulmuşlardır.
- EVK'nın 23. maddesinde belirtildiği üzere, geçici veya daimi istisnalardan yararlanacak olanların da vergi bildiriminde bulunmaları zorunlu tutulmuştur (Esener, 2005:111).

2.4.2. Arazi Vergisinde Muafiyet ve İstisna

Arazi vergisinde de istisnalar tıpkı bina vergisinde olduğu gibi; daimî istisnalar ve geçici istisnalar olarak üzere ikiye ayrılmaktadır. Arazi vergisine ilişkin istisnalara, EVK'nın 14. ve 15. maddelerinde yer verilmiştir.

Daimî İstisnalar;

- "Katma bütçeli idarelere, il özel idarelerine, belediyelere ve köy tüzel kişiliğine, Kanunla kurulan üniversitelere ve devlete ait olan araziler,
- Yerel yönetim kuruluşları ile bunların oluşturdukları birlikler veya bunlara bağlı müesseseler tarafından işletilmekte olan:
- Su, elektrik, hava gazı, mezbaha ve soğuk hava işletmelerine ait araziler,
- Belediye sınırları içindeki yolcu taşıma işletmelerine ait araziler,
- Kurumlar Vergisine tabi işletmelere ait olmamaları ya da bunlara tahsis edilmiş bulunmamaları koşuluyla, kamu menfaatine yarar sağlayan derneklere ait araziler,
- Yabancı devletlere ait; gerek elçilik ve konsolosluk binaları, gerekse elçilerin ikametlerine mahsus binalar yapılması

amacıyla sahip olunan arazi ve arsalar ile bu çeşit binalardan yanan, yıkılanların arsaları (karşılıklı olmak şartıyla) ve merkezi Türkiye'de bulunmakta olan milletlerarası kuruluşların Türkiye'deki temsilciliklerine ait arazi ve arsalar,

- Mezarlıklar,
- Türk Silahlı Kuvvetlerini (Jandarma Genel Komutanlığı dahil) güçlendirmek amacıyla kurulmuş vakıfların sahip olduğu arazi ve arsalar,
- Belediye ve civarı olan alanın sınırları dışında kalan arazi (Basit usulde gelir vergisine tabi mükellefler tarafından bizzat işyeri olarak kullanılmakta olan arsa veya arazi hariç olmak üzere; ticari, sınai ve turistik faaliyetlerde kullanılan arazi ve arsalar ile arsa sayılacak parsellenmemiş arazi açısından bu istisna uygulanmamaktadır.),
- Petrolün boru hatları ile transit geçişine ilişkin projelere yönelik olarak; kamulaştırma ile görevlendirilen kamu kurum veya kuruluşunun maliki ya da irtifak hakkı sahibi olduğu ve ilgili proje yatırımcıları lehine irtifak hakkı tesis edilmiş olan gayrimenkuller,
- 4389 sayılı Bankalar Kanunu hükümlerince; temettü hariç ortaklık hakları ile yönetim ve denetimleri ya da hisseleri kısmen veya tamamen Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna intikal eden bankalara, tasfiyeleri Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu eliyle yürütülen müflis bankaların iflas idarelerine ait arazi ve arsalar, arazi vergisinden daimi olarak istisna tutulmuşlardır".

Geçici İstisnalar;

EVK'nın 15. maddesinde bazı ekonomik, mali ve sosyal amaçların gerçekleştirilmesine yönelik olarak geçici istisnalara ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre, aşağıda yazılı halde bulunan araziler geçici şekilde arazi vergisinden istisna tutulmaktadır (Çubukçu Özkök, 2014: 52);

- Özel Kanunlara göre, Devlet ormanı haricinde insan gücü ve emeğiyle tekrar orman haline dönüştürülmek amacıyla ağaçlandırılan arazi 50 yıl vergiden istisna tutulmuştur. Böylelikle, ormanlık alanların genişletilmesine yönelik faaliyetlerde bulunan kişi ve kuruluşlar teşvik edilmektedir. Bu istisna, doğanın korunması yanı sıra orman ürünlerinin üretimini teşvik açısından da fonksiyon görmektedir.
- Toprak ve topoğrafi özellikleri ile erozyon sınırlayıcı faktörler nedeniyle, kültür bitkilerinin yetişmelerini engelleyen araziden; bataklık, turbiyer, çorak, makilik, çahlık, taşlık ve diğer hallerden ötürü üzerinde tarım yapılamayan alanların, ıslah önlemleriyle yeniden tarıma elverişli hale getirilmesinde 10 yıl süre ile istisna uygulanmaktadır. Burada güdülen amaç, verimsiz arazinin işlenmesi ve ıslahı teşvik edilerek arazinin verimli hale getirilmesinin sağlanmasıdır.
- Ekonomik, ekolojik ve teknik yönlerden gereksinin duyulan koşullara sahip olan araziler için; tekrar fidanla dikim veya aşılama ya da tekrar yetiştirme suretiyle ağaçlık, bağ ve bahçe haline getirilmesi halinde en az 2 yıl, en fazla 15 yıl süre ile istisna uygulanmaktadır. Bu istisnanın amacı, ağaçlandırma ve meyve tarımcılığına yönelik faaliyetlerin teşvik edilmesidir (Can vd., 2019: 97).
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından, organize sanayi bölgeleri ile ilgili araziler için; sanayi esnafı lehine tapudaki tescilin yapılacağı vakte kadar istisna uygulanmaktadır. Bu istisna uygulaması vasıtasıyla ulaşılmak istenen amaç ise, organize sanayi bölgelerinin gelişimine katkıda bulunmak, kurumlaşmış ve düzenli hale getirilmiş sanayi bölgeleri ile sanayi sitelerinin oluşumuna imkân vermektir.

2.5. Emlak Vergisinin Tarhtı ve Tahakkuku

EVK'nın 11. maddesinde bina vergisinin ve 21. maddesinde arazi vergisinin tarh ve tahakkukuna ilişkin düzenlemeler yer almaktadır. Yapılmış olan bu düzenlemelere göre, verginin tarh ve tahakkuku her iki vergi açısından da aynıdır. Belirtilen esaslar doğrultusunda bina ve arazi vergileri;

- Dört yılda bir kez olmak üzere takdir işlemlerinin yapıldığı seneyi izleyen bütçe senesinin ocak ve şubat aylarında,
- EVK'nın, vergi kıymetini değiştiren hallerle ilgili 33. maddesinin 1-7. bentlerinde belirtilmiş olan nedenlerle bildirim verilmesi gereken durumlarda, vergi kıymetini değiştiren nedenlerin ortaya çıktığı bütçe yılını izleyen yılın ilk ay yani ocak ayı içerisinde; vergi kıymetini değiştiren neden içinde bulunulan yılın son üç ayı içerisinde meydana gelmiş ve bildirim, vergi değerini değiştiren nedenin ortaya çıktığı bütçe yılını izleyen yılda verilmiş ise bildirim verildiği tarihte,

Herhangi bir nedenden ötürü; bir şehir, kasaba veya köyün tamamında sürekli olması halinde hem bina hem de arazinin değerlerinde, %25'i geçen oranda artma ya da azalma durumunda, takdir işlemlerinin yapıldığı bütçe yılını izleyen yılın ocak ve şubat aylarında (Can vd., 2019:95),

EVK'nın 29. maddesine göre hesaplanan vergi değeri esas alınmak suretiyle, yıllık olarak, ilgili belediye tarafından tarh olunmaktadır. "Bir il veya ilçe sınırı içerisinde birden fazla belediyenin bulunması halinde ise, belediye ve mücavir alan sınırları dışında bulunan bina ve araziye ait emlak vergisini tarha yetkili olacak belediye, ilgili vali tarafından belirlenmektedir" (Esener,2005: 128).

2.6.Emlak Vergisinin Ödenmesi

EVK'nın 30. maddesine göre, bina ve arazi vergileri; iki eşit taksit halinde ödenmektedir. Birinci taksit; mart, nisan, mayıs aylarında, ikinci taksit ödemesi ise kasım ayı içerisinde gerçekleştirilmektedir. Maliye Bakanlığı ödeme aylarını, bölgelerin özelliklerine göre değiştirme hususunda yetkili kılınmış bulunmaktadır. "Vergilerin sürelerinde ödenmeyen kısma veya vadelerinden sonra ödenmeleri halinde; ödeme süresinin son gününü ifade eden vadesinin bittiği tarihten itibaren, her ay için gecikme zammı uygulanmaktadır" (AATUHK md.51).

2.7.Emlak Vergisinde Yaşanan Sorunlar

Emlak vergisi uygulamasında vergilendirmenin ilk aşaması olan tarh aşaması başta olmak üzere birtakım sorunlar yaşanmaktadır. Bununla birlikte yaşanan diğer sorunlar aşağıda ele alınmıştır.

2.7.1. Taşınmazın Gerçek Değerinin Belirlenememesine İlişkin Hususlar

Ülkemizde hali hazırda var olan kanuni düzenlemeler taşınmazların tam olarak değerini tespit etmenin gerisinde kalarak sayısal büyüklükleri tespit etmek noktasına odaklanmıştır. Taşınmaz değerlemesinde nitel unsurlar ile daha doğru bir sonuca ulaştırabilecekken ağırlıklı nicel unsurlara yoğunlaşması belki de sağlıklı sonuçlar elde edilmesinin en temel nedenlerindedir. Taşınmaz değerlemesinde seçilen yöntem ve yürürlükte olan uygulamalarda birlik sağlanamadığı gibi bir standardizasyon eksikliğinin de varlığı söz konusudur. Bilhassa kamulaştırma, vergi, imar, özelleştirme, icra-iflas ve toplulaştırma gibi sahalarda birbirinden farklı yöntemlerin uygulandığı görülmektedir (Kurt, 2018:28)

Böylelikle kurumların birbirlerinin elde ettiği değerlemelerden yararlanmaları sıkıntı oluşturmaktadır (Tunç, 2019:85).

Türkiye'de gayrimenkullerin değerinin tapuda gerçek değerinin çok aşağısında bir değerde işleminin yapılması sonucu gerçek değeri üzerinden alınması gereken emlak vergisi alınamamaktadır. Taşınmazların esas değerinin belirlenmesindeki en büyük engellerden birisi Emlak Birim Fiyat Cetvelinde belirtilen birim fiyatların

gayrimenkullerin rayiç bedeline göre aşırı derecede yüksek olmasıdır (Bolahatoğlu,2018: 77).

Türkiye'de birden fazla kuruluş özelleştirme, kamulaştırma ve toplulaştırma gibi birbirinden farklı amaçlarla gayrimenkul değerlemesi yapmaktadırlar. Gayrimenkul değerlemesi işine el atmış kuruluş sayısının çok olması da taşınmaz değerlemesi uygulamasında yaşanan sorunlardan biridir (Bolahatoğlu, 2018:78).

2.7.2. Takdir Komisyonundan Kaynaklanan Sorunlar

Emlak vergisinde yaşanan sorunlarda takdir komisyonunun da payı olduğu düşünülmektedir. Bu sorunları daha iyi anlayabilmek için komisyon üyelerini hatırlamakta fayda vardır. VUK 72'ye göre takdir komisyonu;

- "Belediye başkanı veya görevlendireceği bir memur başkanlığında ilgili belediyeden yetkili bir memur,
- Defterdar tarafından görevlendirilecek iki memur, tapu sicil müdürü ya da görevlendireceği bir memur,
- Ticaret odası üyelerinden seçilmiş bir üye ile ilgili mahalle veya köy muhtarı ve organize sanayi bölgesi bulunan yerlerde yapılacak takdirlerle alakalı arsalarla ilişkin komisyonlar açısından organize sanayi bölgesini temsil eden bir üyeden" oluşur.

Arazinin kendisine münhal olan değer tespit takdir komisyonu ise; vali, defterdar, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı il müdür, il merkezlerindeki ticaret odasından seçilmiş bir üye ve il merkezlerindeki ziraat odasından seçilmiş bir üyenin katılımıyla oluşur (Ulusoy, 2020).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Taşınmaz Değerleme Birimi Kadastro Dairesi Başkanlığının Tapu ve Kadastro Modernizasyon Projesi Taşınmaz Değerleme Bileşeni kapsamında hazırladığı Taslak Geliştirme Raporunda arsaların değeri belirlenirken göz önünde bulundurulmuş sayılı unsurlara ilave olarak arsanın piyasa değerinin göz önünde bulundurulmamasının uygulamada yaşanan sorunlardan bir tanesi olduğuna dikkat çekilmiştir.

Arazilerin asgari düzeyde metrekaşe başına birim değerleri takdir komisyonlarınca belirlenirken arazinin genel durumu dikkate alınmaktadır.

2.7.3. Emlak Vergisinin Kontrol ve Tahsilinde Yaşanan Sorunlar

Emlak vergisinin doğru bir şekilde hesaplanabilmesi için evvela taşınmaz değerinin en doğru şekilde hesaplanabilmesi önemlidir. Fakat belediyeler de doğru taşınmaz değeri yapabilmek için birtakım verilere ihtiyaç duymaktadır. Belediyelerin ihtiyaç duydukları verileri sağlarken karşı karşıya kaldıkları sorunlar (Tunç, 2018:88);

- Değerlemeye tabi tutulacak taşınmazın türünün arsa mı? arazi mi? olduğu hususunda farklı sebeplerle yanlış bildirimlerde bulunulması,
- Taşınmazların bulunduğu çevre ve bağlı oldukları belediyelerin hizmetlerinden faydalanma derecelerinin yine yanlış bildirilmesi,
- Yerel yönetimlerin konuya ilişkin bilgi ve belge sağlayabilmesi için alışlagelmiş düzenli bir sistem oturtulmaması. Bu nedenle de her belediyenin farklı imkânlar dâhilinde veri toplaması ve değerlendirme yapması,
- Düzensiz arşiv sistematığı ve bu yüzden zayıf olan evrakların olması,
- İnceleme yapacak olan uzmanların arşivlerde saklanan dosyalara ulaşmak hususunda zaman kaybı ve içerik yetersizliği yaşadığı durumlar,
- Değerleme yapmakla görevli kişilere sadece bazı bilgi, belge ve dosyaların incelenmesi imkânı verilmesi. Yazışmaların ayrı arşivlenmesinden ötürü arşiv dosyalarını bir bütün halinde

göremeyen görevlilerin eksik bilgi ile rapor hazırlama ihtimalinin artması şeklindedir.

2.7.4. Tapu Kadastro Sisteminden Kaynaklanan Sorunlar

TKGM Kuruluş Ve Görevleri Hakkındaki Kanun'a göre, tapu kadastro müdürlüklerinin görevleri; "bir bölgedeki bütün bina, arsa ve arazilerin haritası olan kadastro haritalardan destek alıp taşınmaz varlıkların hudutlarının tespitinin yapılması, taşınmazların hukuki hallerinin tespitinin yapılması ve kadastro işlemi gerçekleştirildikten sonra taşınmaz varlıklarda vuku bulan değişikliklerin takibini yapmak. Tapu sicil müdürlüklerinin görevlerini ise şu şekilde sırlayabiliriz; taşınmaz mallar ile ilgili tescile dair tüm adımlarının yapılması, tapu sicilinin düzenli bir biçimde tutulması, taşınmazlarda oluşan farklılıkların takibinin yapılması, tapu ile ilgili sicil ve belgelerin muhafazasının yapılması" şeklindedir.

Ülkemizde emlak vergisinde yaşanan sorunlarda tapu kadastro sisteminden kaynaklı sebepler olduğu da düşünülmektedir. Bu sorunlar verinin içeriğinden, niteliğinden ve kurumlar arasındaki bilgi entegrasyonunun yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu da emlak vergisinin verimini etkilemekte ve bu vergide etkisizliğe neden olmaktadır (Tunç,2019: 90).

2.7.5. Belediyelerden Kaynaklanan Sorunlar

Şehirleşmede yaşanan hızlı gelişim ve dolayısıyla dönüşüm emlak vergisine konu olan değerleri doğrudan etkilemektedir. Bu durum beraberinde, emlak vergisinde artışlara neden olacaktır. Dolayısıyla emlak vergisinden elde edilecek gelirlerde de artış beklentisi oldukça doğaldır. Kaldı ki şehirleşme sonucu bu hususlar gerçekleşmiştir. Ancak elde edilen vergi gelirlerinden belediyelere beklenen transferler de gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni olarak vergilendirme sürecinde yaşanan sorunlar sıralanabilir. Süreçte yaşanan sorunların kaynağı yine belediyelerdir. Emlak vergisinin vergi değerinin tespiti işlemine dair belediye kaynaklı sorunlar şu şekilde sırlanabilir (Bolahatoğlu, 2018:82);

- "Belediye vergileme sistemi bakımından belediyelerin vergileme ihtiyacını karşılayacak yeterliliğe haiz olmaması ve sonuç olarak da emlak vergisine gerekli ilgi ve önemin verilmemesi,
- Takdir komisyonları tarafından belirlenen değerlerin belediyelerin aktif bir şekilde rol alması ile bilimsellikten uzak yeterli veriye ve işinde uzmanlaşmış personele danışılmadan tespit edilmesi,
- Belediyelerin vergi uygulamalarında bilişim teknolojisinin günümüz koşullarına uyarlanması ve otomasyon sistemlerinden fayda sağlanamaması, bilhassa tapu ve kadastro müdürlükleri ile belediyeler arasında karşılıklı olarak bilgi alış-verişini hızlandıracak olan teknolojik ve sistematik bir veri tabanının şu ana kadar geliştirilememesi,
- Daha etkin bir vergi tahsilatı sistemi için lazım olan kurumsal örgüt yapılanması, çalışan yönetimi ve izlenecek yol haritası gibi önemli unsurların belediyelerce inşa edilememesi,
- Her seçim döneminde iş başına gelen başka bir belediye başkanının, belediyede çalışan personeli değiştirmesi,
- Emlak vergisi ile ilgili vatandaşları ilgilendiren gerekli tüm bilgilerin belediyeler tarafından halka açıkça sunulmaması, emlak vergisinin tahakkuk ve tahsilat tutarlarını gösteren mali verilerin yayınlamaması,
- Belediyeler bünyesindeki bazı gerekli meslek kollarının (bunlar; harita kadastro mühendisi, teknikeri, gayrimenkul değerlendirme uzmanı vb.) eksik veya hiç mevcut olmaması,
- Belediye içinde çalışanlar arasında vergi haritalarının tercih edilmemesi ve coğrafi bilgi sistemlerinden fayda sağlanamamasıdır" (Hacıköylü ve Heper,2010:9).

Belediyeler gayrimenkuller için değer tespiti işlemine yönelik olarak birden fazla kuruluşla iletişim sağlayarak gerekli bilgileri edinebilmektedir. Diğer yandan belediyeler tarafından, taşınmazlar ile ilgili bilgi sağlanamaması emlak vergisinde yaşanan problemlerden birini oluşturmaktadır (Çiftçi, 2014:156).

2.7.6. Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığında Kaynaklanan Sorunlar

Binaların vergi değeri bina metrekare normal inşaat maliyet bedelleri ile binaların dıştan dışa yüz ölçümleri çarpılarak, bulunan rakamın üzerine binada bulunan eklentilere göre bazı eklemeler ve binanın yıpranma durumuna bazı çıkarmalar yapılarak ve arsa veya arazilerin metrekare birim değerlerinden yola çıkılarak bulunan arsa veya arsa payları eklenmek suretiyle bulunmaktadır (Tarin, 2013: 118)

Yani binaların vergi değerlerinin hesaplanabilmesi için ise öncelikle bina metre kare normal inşaat maliyet bedellerine ihtiyaç duyulmaktadır. Öyleyse bina metrekare normal inşaat maliyet bedellerinin piyasa koşullarına uygun olarak belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Ancak uygulamada hesaplanan bina metrekare normal inşaat maliyet bedellerinin piyasa koşullarını tam olarak yansıtmadığı ve söz konusu maliyetlerin piyasada oluşmuş maliyetlerin gerisinde kaldığı durumlar görülebilmektedir (Duman, 2014:120).

3. Değerli Konut Vergisi

Vergi ve vergi toplama faaliyetleri devletlerin egemenlik gücünün sonuçlarından birisidir. Özellikle de kamu harcamalarını finanse etmek için en önemli gelir kaynağı olarak değerlendirilebilecek olan vergilerin vergi mükellefleri üzerinde belli bir oranda yük oluşturduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Devletler ellerinde bulundurdukları vergilendirme yetkisini egemenlik gücüne dayanarak kullanarak vergi oranlarında değişiklikler yapabilir; hatta başka yeni vergiler de koyabilirler. Burada önemli olan husus mükelleflerin vergi yüklerini elde ettikleri gelirleri oranında artırmaktır (Duman, 2014:119).

7194 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan "Dijital Hizmet Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile birtakım yeni vergiler gündeme gelmiştir. Bu vergilerden birisi değerli konut vergisidir. DKV "Emlak Vergisi" Kanununun 42. ve 49. maddeleri arasında düzenlenmiştir.

Değerli konut vergisi, Türkiye hudutları içerisinde bulunan mesken (ikamet amaçlı) nitelikli taşınmazlardan bina vergi değeri ya da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından belirlenen değeri 9.967.000 TL veya daha da üzerinde olan meskenlerin tabi olduğu yeni bir vergidir. Değerli konut vergisinin hukuki açıdan incelenmesi, usul ve esaslarının gün yüzüne çıkarılması önem arz etmektedir (Duman, 2014:119).

3.1. Değerli Konut Vergisinin Konusu ve İstisnası

DKV'nin konusu ve istisnaları ile ilgili olarak EVK'nın 42. maddesi önem arz etmektedir. Buna göre; "Türkiye sınırları içinde bulunan mesken nitelikli taşınmazlar değerli konut vergisine tabidir. Ancak bina vergi değeri ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğüne belirlenen değeri 9.967.000 TL'nin altında olan mesken nitelikli taşınmazlar bu vergiden müstesnadır" (EVK, md.42).

3.2. Değerli Konut Vergisinde Matrah ve Nispet

EVK'nın 44. maddesine göre; "Değerli konut vergisinin matrahı, bina vergi değeri ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından belirlenen değerden (güncel olarak 9.967.000 TL) yüksek olanıdır. Değerli konut vergisine tabi mesken nitelikli taşınmazlardan değeri (EVK, md.44);

- 9.967.000TL ile 14.951.000 TL arasında ise binde 3,

- 19.936.000 TL'ye kadar olanlar (bu tutar dahil) 14.951.000 TL'si için 14.952 fazlası için ise binde 6,
- 19.936.000 TL'den fazla olanlar 19.936.000 TL'si için 44.862 TL, fazlası için binde 6 oranun da vergilendirilir.
- Paylı mülkiyetin ve elbirliği mülkiyetin mevcut olduğu durumlarda, matrah hesabında ikamet amaçlı yani mesken nitelikli taşınmazın toplam mevcut değeri esas alınır

42. maddede sözü geçen istisna miktarı 2. fıkrada belirtilen vergi oranlarına esas mesken nitelikli taşınmazların değerlerinin alt ve üst sınırları ile Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından belirlenen ve aynı zamanda 42. maddede belirtilen istisna tutarını geçen mesken nitelikli taşınmazların değeri her yıl bir önceki ile ilişkili olarak 213 sayılı VUK hükümlerine göre belirlenen yeniden değerlendirilme oranında yükseltilir. Bu şekilde hesaplanan tutarların 10.000 TL'ye kadar olan kesirleri dikkate alınmaz". (Şu kadar ki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğüne belirlenen taşınmaz değeri, değer tespitinin yapıldığı yıl yeniden değerlendirilme oranında artırılmaz).

3.3. Değerli Konut Vergisinde Mükellefiyet

Değerli Konut Vergisini mesken nitelikli taşınmazların maliki, mevcutsa intifa hakkı sahibi, bunlardan hiçbiri yoksa mesken nitelikli taşınmaza malik gibi tasarruf sahipleri öder. Bir mesken vasfına sahip taşınmaza paylı mülkiyet durumunda malik olanlar hisseleri ne oradaysa o hisseleri oranında mükelleftirler. "El birliği halinde mükellefiyette malikler vergiden müteselsil yani zincirleme olarak sorumlu olurlar" (EVK, md.45).

DKV mükellefiyeti;

- "Mesken nitelikli taşınmazın değerinin, bina vergi değeri veya Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğüne belirlenen değer 42.maddede belirtilen istisna tutarını aştığını belirlediği tarihi,
- 33. maddenin 1 ila 7 numaralı fıkralarında yazılı vergi değerini tadil eden sebeplerin doğması halinde bu değişikliklerin vuku bulduğu tarihi
- Muafiyetin sukut ettiği tarihi takip eden yıldan itibaren başlar" (EVK md. 45).

Yanan ya da herhangi bir sebeple yıkılan, tamamen kullanılmaz hale gelen ya da vergiyeye tabi durumda iken muaflik şartlarını elde eden mesken nitelikli taşınmazlardan dolayı mükellefiyet bu olayların meydana geldiği tarihi takip eden ödenecek taksitten itibaren sona erer (Tarin, 2013:119).

3.4. Değerli Konut Vergisinde Muafliklar

EVK'nın 46. maddesi gereği aşağıda yazılı mesken nitelikli taşınmazlar, değerli konut vergisinden muaftır;

- "Genel ve özel bütçeli idarelerin, belediyelerin ve üniversitelerin maliki veya intifa hakkına sahip olduğu mesken nitelikli taşınmazlar
- Türkiye sınırları içinde mesken nitelikli tek taşınmaz olan kişilerden, kendisine bakmakla mükellef kimsesi olup, 18 yaşını doldurmuş olanlar hariç olmak üzere hiçbir geliri olmadığını belgeleyenlerin, gelirleri sadece Sosyal Güvenlik Kurumlarından aldıkları aylıklardan ibaret bulunanlar
- Yabancı devletlere ait olup elçilik ve konsolosluk olarak kullanılan mesken nitelikli taşınmazlar ile elçilerin ikametina mahsus mesken nitelikli taşınmazlar ve bunların müştemilatı ve merkezi Türkiye'de bulunan milletlerarası kuruluşların Türkiye'deki temsilciliklerine ait mesken nitelikli taşınmazlar
- Esas faaliyet konusu bina inşası olanların işletmelerine kayıtlı bulunan ve henüz ilk satışa, devir ve temlike konu edilmemiş, yeni inşa edilen mesken nitelikli taşınmazlar. (Bu

taşınmazların kiraya verilmesi veya sair surette kullanılması hariç)".

3.5. Değerli Konut Vergisinin Beyanı, Ödeme Süresi ve Ödeme Yeri

EVK'nın 47. maddesi DKV'nin beyanı, ödeme süresi ve ödeme yeri ile ilgili olarak bilgi vermektedir. Buna göre; "Mükellefin kendisi tarafından mesken nitelikli taşınmaza dair bina vergi değeri ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından belirlenen değer, buna ait vesikalar ile birlikte mesken nitelikli taşınmaz nerede bulunuyorsa o yerdeki Gelir İdaresi Başkanlığına bağlı yetkili vergi dairesine, mesken nitelikli taşınmazın değerinin 42. maddede belirtilen istisna tutarını aştığı yılı takip eden yılın şubat ayının 20. günü sonuna kadar beyanname ile beyan edilir ve vergi, yetkili vergi dairesince yıllık olarak tarh ve tahakkuk olunur. Müteakip yıllar için mükellef tarafından aynı şekilde yıllık olarak beyanname verilir ve vergi ilgili vergi dairesince tarh ve tahakkuk olunur" (EVK, md.47).

EVK'nın 23. maddesine göre, "El birliği mülkiyetinde mükellefler birlikte yani müşterek beyanname verebilecekleri gibi, ayrıca müferiden de beyanname verebilirler. Paylı mülkiyet halinde beyanname ferdî olarak yani müferiden verilir." Vergi Dairesi tarafından tarh ve tahakkuk ettirilen vergi ilgili yılın şubat ve ağustos ayları sonuna kadar iki eşit taksitte ödenir. Yıl içinde mükellefiyetin başlamasını gerektirecek durumun meydana gelmesi halinde, mükellef tarafından takip edilen yılın beyanname verme süresi içinde ilgili vergi dairesine beyanname verilir. Bu Kanununun 37. maddesinin 2. ve 3. fıkrası hükümleri DKV bakımından uygulanmaz (Çubukçu Özkök, 2014:53).

3.6. Değerli Konut Vergisinde Yetki

DKV ile ilgili düzenleme yetkisi Hazine ve Maliye Bakanlığında. Bu yetki EVK, md.49 da; "Değerli Konut Vergisinin uygulanmasına ilişkin usul ve esasları belirlemeye muafiyetlerin uygulanmasında aranacak belgeleri tespit etmeye 47. maddede yer alan beyanname verme ve ödeme sürelerini üç aya kadar uzatmaya, beyannamenin verileceği yetkili vergi dairesine şekil, içerik ve eklerini belirlemeye ve verginin beyanname aranmaksızın tahakkuk ettirilmesine Hazine ve Maliye Bakanlığı yetkilidir" şeklinde belirtilmiştir.

4. Değerli Konut Vergisinde Yaşanan Sorunlar

EVK'nda yapılan düzenleme ile DKV adı altında yeni bir düzenleme yapılmıştır. Yapılan düzenleme ile; "Emlak Vergisine esas bina vergi değeri veya Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nce belirlenmiş değeri 2023 yılı için 9.967.000 TL ve bu tutarı aşan mesken nitelikli taşınmazlar Değerli Konut Vergisi'ne tabi kılınmıştır. Dolayısıyla mesken niteliği dışındaki taşınmazlar verginin konusu dışındadır. Buna göre söz konusu değer 9.967.000 TL ile 14.951.000 TL arasında ise binde 3, 19.936.000 TL'ye kadar olanlar (bu tutar dahil) 14.951.000 TL'si için 14.952 fazlası için ise binde 6, 19.936.000 TL'den fazla olanlar 19.936.000 TL'si için 44.862 TL, fazlası için binde 6 DKV, şubat ayının 20. günü sonuna kadar taşınmazın bulunduğu yerdeki yetkili vergi dairesine beyan edilip, hesaplanan vergi ise şubat ve ağustos aylarında iki eşit taksitte ödenecektir."

DKV yalnızca bir kereye has ödenecek bir vergi olmayıp, konutun fiziki varlığı devam ettiği sürece her yıl düzenli olarak ödenecektir. Söz konusu düzenlemenin genel manada Anayasa'nın eşitlik, genellik, ödemeye gücü ve mülkiyet hakkı prensiplerine aykırı hususlar içerdiği söylenebilir.

Ayrıca mevcut konutun fiziki varlığı devam ettiği sürece Değerli Konut Vergisinin alınması, Değerli Konut Vergisini bir tür varlık vergisine dönüştürmektedir. Yine konut fiyatlarında kayda değer düşüşler olduğu dönemlerde negatif şekilde yeniden değerlendirilme olmaması hasebiyle, söz konusu olan binde 3, binde 6 ve yüzde 1 olan

vergi oranlarının gerçek değere göre daha yüksek oranlara tekabül etmesi neticesini doğuracaktır. Yeni nitelikte bir vergi olan DKV yürürlüğe girdiğinden bu yana birçok eleştiriye konu olmuştur (Kurt, 2018:29).

Bu eleştirilerin bir kısmı çifte vergilendirme sorunu, bir kısmı 1982 Anayasası'nın 73. maddesinde yer alan adalet, eşitlik ve ödeme gücü ilkeleri bir kısmı da mükellefiyet sorunu ile ilgilidir. Aşağıda bu sorunlara değinilecektir.

4.1. Değerli Konut Vergisinde Çifte Vergilendirme Sorunu

Çifte vergilendirme; aynı vergi konusu üzerinden, aynı vergilendirme döneminde birden fazla vergi alınması durumu veya sorunsalıdır (Armağan ve Berkay, 2011:89). Dolayısıyla bu şekilde bir vergi alınımı, yani aynı vergi konusu üzerinden iki defa vergi alınması, vergi adaletini ve elbette ki vergilemede eşitlik ilkesini zedelemektedir. Ayrıca modern vergileme ilkelerine ters olan bir durum ortaya çıkmaktadır (Ulusoy, 2020). Bu nedenle ülkeler özellikle çifte vergilemeden sakınmaya çalışmaktadır. Bu genel perspektiften bakıldığında ve yine bu perspektiften incelendiğinde, DKV'nin çifte vergileme sorunsalına sebebiyet verdiği gözlemlenmektedir (Erarlan, 2020).

Emlak vergisinde mevcut bulunan binanın sahip olduğu vergi değeri üzerinden alınıyor iken DKV Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından önceden belirlenen değerler üzerinden alınmaya başlanılacaktır. Yani iki ayrı vergi olması ve konuları aynı olmasına rağmen, Emlak Vergisi Değerli Konut Vergisi'ne göre çok daha düşük kıymet üzerinden alınıyor iken DKV çok daha yüksek kıymet üzerinden alınacak (Ulusoy, 2020). Aynı mesken üzerinden iki farklı değer belirlenecek olması bu değerlere göre birbirinden farklı uygulamalar yapılmasının yolunu açmıştır. Ayrıca hem DKV hem de Emlak Vergisi mevcut olan aynı servet üzerinden alınan bir vergi niteliğine haiz olup vergileme ilkelerinden bir tanesi olan vergi adaleti ve ödeme gücü ilkesi açısından da sorun teşkil etmektedir. Başka bir deyişle çifte vergilendirme adaleti ve ödeme gücünü olumsuz yönde etkileyen bir husustur.

Emlak vergisi aracılığıyla tahsil edilen vergiler belediyelere ayrılırken, EVK'na ek maddeler koyarak getirilen değerli konut vergileri genel bütçe geliri olarak kaydedilmektedir. Aynı konu üzerinde birden çok vergi konulması hem Vergi Usul Kanunu'na aykırılık teşkil edecek hem de çifte vergilendirmeye neden olacaktır.

DKV ile ortaya çıkan çifte vergilendirme sorununu ortadan kaldırmaya ilişkin iki öneride bulunulabilir. Birinci öneri DKV'yi emlak vergisi ile birleştirmektir. Bu noktada emlak vergisi oranları konut değerine göre artırımlı bir şekilde uygulanabilir. Bir diğer öneri ise DKV'nin tek seferde alınmasıdır. Böylelikle çifte vergilendirme sorununun önüne geçilebilir (Öncü, 2020).

4.2. Değerli Konut Vergisi'nin Anayasa'nın 73. Maddesinde Yer Alan Vergileme İlkelerine Aykırılık Sorunu

"Vergilendirme yetkisi, devletin kamu giderlerini karşılamak üzere gerçek veya tüzel kişiler üzerine konulan her türlü mali yükümlülüktür" (Öncel vd., 1985:39). Vergilendirme yetkisi devletlerin egemenlik erkinin bir sonucudur. Devletler bu yetkiyi kimi zaman kontrol dışı kullanabilmektedirler. Bu çerçevede vergilendirme yetkisinin sınırlarının çizilmesi önem arz etmektedir. Vergilendirme yetkisinin sınırlandırıcıları yasalar ve vergilendirme ilkeleri olarak sınıflandırılabilir.

1982 Anayasası'nın 73. maddesi vergi ile ilgili düzenlemeleri içeren temel bir madde olup içerisinde, vergilendirme yetkisi erkini bulunduran idarenin uyması gereken vergileme ilkelerini barındırmaktadır. 1982 Anayasası'nın 73. maddesi;

- "Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür,

- Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır,
- Vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler Kanunla konular, değiştirilir veya kaldırılır,
- Vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülüklerin muafık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde Kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Cumhurbaşkanına verilebilir, şeklindedir."

Anayasanın 73. maddesinde, vergilemede genellik, mali güç, eşitlik, adalet, kanunilik ve sosyal devlet ilkelerine rastlanmaktadır. Bu noktada DKV'nin anayasada belirtilen vergileme ilkeleri açısından adalet, ödeme gücü ve eşitlik ilkelerine aykırılık taşıdığı görülmektedir.

4.2.1. Değerli Konut Vergisinin Adalet İlkesine Aykırılığı

Adalet kavramı hak ve hukuka uygunluğu ifade etmektedir. Vergi adaleti ise vergi yükünün bireyler arasında dengeli, hakkaniyetli bir şekilde dağıtılmasını ifade eder. Başka bir ifadeyle vergilemede adalet, vergi yükünün topluma uygun ve kabul edilebilir biçimde dağılımını ifade etmektedir.

DKV vergilemede adalet ilkesi açısından eleştirilen bir vergidir. DKV düzenlendiği vergi yasası açısından binalar üzerinden alınan bir emlak vergisidir. Belirtmek gerekir ki her neviden bina, söz konusu verginin içeriğini, konusunu oluşturmamaktadır. Sadece ikamet amaçlı yani mesken olarak faydalanılan binalar DKV'nin konusudur (Şen, 2019). Her konut olarak kullanılan binanın da DKV'nin konusunu oluşturduğunu söylemek doğru olmaz. Konut olarak kullanılan binalardan yapılan düzenlemeler ve şartlara göre değerli olarak nitelendirilenler Değerli Konut Vergisine tabidir. Buna göre DKV ile ilgili düzenlemeler;

- Konut olarak kullanılıp kullanılmadığına bakılmaksızın düşük değerli olan bütün binalar DKV'nin kapsamı dışındadır.
- Değerli olmasına rağmen mesken özelliğine haiz olmayan depo, fabrika ve iş yeri gibi getirisi nedeniyle sahiplerine ödeme gücü sağlayan binalarda bu verginin kapsamına dahil değildir.

Bu kapsamda değerlendirildiğinde DKV sahip olduğu düzenlemeler, aynı verginin mükellefleri arasında, binaları mesken yani ikamet amacıyla kullanım niteliğinde olanlar aleyhine adaletsiz bir vergi yükü oluşturmaktadır (Ulusoy, E. 2020). Ayrıca tek başına değerlendirildiğinde DKV sınırlarını aşmayan ancak birleştirilerek değerlendirildiğinde bu sınırların çok üzerinde olan meskenlere sahip olanlarının vergi dışında bırakılması da adalet ilkesi açısından tartışmaya açık bir durumdur.

DKV'nin vergilemede adalet ilkesi açısından eksik görülebilecek bir diğer noktası da Kanunda belirtilen oranlardır. DKV'de vergi matrahı, mevcut binanın vergi değeri ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından belirlenen değerden daha yüksek olanıdır. Değerli konut vergisine tabi olan mesken nitelikli taşınmazlar değeri;

9.967.000TL ile 14.951.000 TL arasında ise binde 3, 19.936.000 TL'ye kadar olanlar (bu tutar dahil) 14.951.000 TL'si için 14.952 fazlası için ise binde 6, 19.936.000 TL'den fazla olanlar 19.936.000TL'si için 44.862 TL, fazlası için binde 6 oranında vergilendirilir. Paylı mülkiyetin ve elbirliği mülkiyetin mevcut olduğu durumlarda, matrah hesabında ikamet amaçlı yani mesken nitelikli taşınmazın toplam mevcut değeri esas alınır.

9.967.000 TL'lik tutar, ikinci fıkrada ifade edilen vergi oranlarına münhasır ikamet amaçlı yani mesken nitelikli taşınmaz değerlerinin asgari ve azami sınırları ile Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından belirlenen ve 9.967.000 TL tutarını aşan (bu tutar da dâhil olmak üzere) ikamet amaçlı (mesken) nitelikli taşınmazların değeri her yıl bir önceki yıl ile ilişkili olarak 213 sayılı VUK hükümlerine göre düzenlenen yeniden değerlendirme oranında yükseltilecektir.

Burada belirleme yapılırken 9.967.000 TL ile 14.951.000 TL arası için binde 3 oranda vergi tahsil ediliyor, 14.951.001 TL kıymete sahip olan mesken binde 6 oranında vergi alınmıyor. Yani özetle, 14.951.000 değere sahip olan bir mesken için 44.853 TL vergi hesaplanıp tahsil ediliyor, 14.951.001 TL değere sahip olan bir mesken için 89.706 TL vergi tahsil edilecektir. Ödenecek olan vergi 1 TL fazlalıktan kaynaklı olarak ikiye katlanmaktadır. Söz konusu durum vergilemede adalet ilkesine aykırıdır. Bu durumda yapılması gereken, gelir vergisindeki uygulamaya benzer şekilde, artırımlı matrah uygulamasıdır.

4.2.2. Değerli Konut Vergisinin Eşitlik İlkesine Aykırılığı

Eşitlik ilkesi, demokratik düzen sınırları çerçevesinde, adalet düşüncelerinden geliştirilmiş bir olgudur (Erkin, 2012: 243). Bu olgu Türk Pozitif Hukuku'nda 1961 Anayasası'nın 12. 1982 Anayasası'nın 10. maddesinde düzenlenmiştir. 1982 Anayasası'nın 10/1. fıkrasına göre; "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin Kanun önünde eşittir". Yine 1982 Anayasası'nda vergi ödevinin düzenlendiği 73/1. fıkrasına göre ise; "Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, mali gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür". Her iki fıkra birlikte değerlendirildiğinde Kanun önünde herkesin eşit olduğu ve yine herkesin mali gücüne göre mutlaka vergi vereceği sonuçlarına ulaşılmaktadır.

DKV açısından değerlendirildiğinde, bu vergi ile yapılmak istenen, konutu değerli olanların bu sebeple diğerlerine göre sahip oldukları fazla servetin vergilendirme vasıtasıyla dağılımının, eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde yeniden yapılması ise aşağıda belirtilen iki hususun dikkate alınmaması önemli bir eksiklik ortaya çıkarmaktadır. Buna göre;

- Tek tek, değerli konut sayılma sınırının altında kalan ancak birlikte değerlendirildiğinde bu sınırın çok üzerinde olan birden fazla konuta sahip emlak vergisi mükelleflerinin servetleri ile,
- Değerli sayılma sınırını aşan ancak mesken niteliğinde olmayan (konut olarak kullanılmayan) bina sahiplerinin servetlerinin,

DKV dışında bırakılması vergilemede eşitlik ilkesinin ihlali sonucunu doğurmaktadır. Bu açıdan bakıldığında DKV'nin bu unsurları kapsayarak düzenlenmesi veya emlak vergisinin içerisinde söz konusu unsurlara yer verilmesi önem arz etmektedir (Kurt, 2019).

4.2.3. Değerli Konut Vergisinin Ödeme Gücü İlkesine Aykırılığı

Ödeme gücüne göre vergilendirme ilkesi, vergilendirme yetkisinin, yükümlüler üzerinde ne ölçüde kullanılabileceği ile ilgilidir. Yükümlülerin ödeme güçleri ile mali güçleri arasında bir ilişkinin olduğunu da belirtmek gerekir. Her ne kadar ilişkili kavramlar olsa da içeriklerinde önemli farklılıklar bulunmaktadır (Karabıyık, 2020). 1982 Anayasası'nda mali güç kavramı ile ilgili herhangi bir tanımlama yapılmamıştır. Mali güç; vergi ödeme gücünü ortaya koyan ekonomik değerlerin toplamıdır. Bu ekonomik değerler, gelir, servet ve harcama olarak belirlenir. Belirlenen bu unsurlar aynı zamanda verginin konusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla mali güç kişilerin sadece gelire bağlı olan ödeme güçlerini değil, aynı zamanda servet unsurlarını ve harcamalarını da kapsamaktadır (Erkin, 2021:245).

DKV kişilerin servetleri üzerine konulan bir vergidir. DKV düzenlenmesinde ödeme gücü olmayandan ödeyemeyeceği tutarlarda vergi alınmasını engelleyecek hükümlere yer verilmemiştir. Kişinin sürekli bir gelirinin olup olmadığı dikkate alınmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında kişilerin servetleri üzerine konulan bu verginin aynı zamanda söz konusu kişilerin ödeme güçleri dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Karabıyık, 2020).

4.3. Değerli Konut Vergisinde Mükellefiyet Sorunu

Vergi Usul Kanununun 8. maddesine göre mükellef, "Vergi Kanunlarına göre kendisine vergi borcu terettüp eden gerçek veya tüzel kişidir". Değerli Konut Vergisi'nin mükellefi, ikamet amacına (mesken) haiz taşınmazların malikleri, mevcutsa intifa hakkı sahipleri, hiçbirisi de mevcut değilse mesken niteliğine haiz taşınmaz malik gibi tasarruf etme hakkı bulunanlardır (Şen, 2019). Başka bir ifadeyle DKV'yi mesken vasfına haiz taşınmazların malikleri, mevcut ise intifa hakkı sahipleri, hiçbirisi de yoksa mesken vasfına haiz taşınmaz malik gibi tasarruf etme hakkına sahip olanlar ödemektedir. Mesken niteliğinde bir taşınmaz paylı mülkiyet şeklinde malik olanlar, hisseleri oranında mükelleflerdir. Elbirliği mülkiyette malikler vergiden müteselsilen (zincirleme) sorumludur.

DKV mükellefiyeti; Mesken vasfına sahip taşınmaz değerinin, bina vergi değeri ya da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen değer 9.967.00 TL tutarını geçen (bu tutar dâhil olmak üzere) belirlendiği tarihi, vergi değerini tadil eden nedenlerin doğması durumunda sözü edilen bu değişikliklerin meydana geldiği tarihi ya da muafiyetin sukut ettiği (düşüğü) tarihi, takip eden yıldan itibaren başlamaktadır (Kurt, 2019).

Doğal afetler hasebiyle tamamen kullanılmaz hale gelen ya da vergiye tabi iken muaflik koşullarını elde eden mesken niteliğine haiz taşınmazlardan dolayı mükellefiyet, bu olayların cereyan ettiği tarihi takip eden taksitten itibaren son bulur. Mükellefiyetin başlangıç tarihi mesken değerinin 9.967.000 TL'yi aştığının tayin ve tespit edildiği zaman izleyen yıldır. Muafiyet koşulları son bulmuş ise de izleyen yılda mükellefiyet yeniden başlayacaktır. Mükellefiyetin sona ermesi ise muaf olunması ya da doğal afetler sebebiyle tamamen kullanılmaz hale gelmesi gibi durumlarda olayın vuku bulmasını izleyen taksitten itibaren olacaktır.

Satış halinde ise satan taraf için mükellefiyetin ne zaman son bulacağı ve satın alan için mükellefiyetin tam olarak ne zaman başlayacağı Kanunda yer almamaktadır. Ancak mevcut Kanunun bu şekliyle satış tarihini izleyen ilk taksit sonunda satıcı taraf için mükellefiyet son bulacaktır. Alıcı taraf için ise yıl içerisinde mükellefiyetin başlamasını meydana getirecek durumun vuku bulması durumunda, mükellef tarafından takip eden yılda aynı yılın beyanname verme süresi içerisinde kısacası izleyen yılın 20 Şubatına kadar alakalı vergi dairesine vergi beyanname verilecektir (Kurt, 2019). Bu durumda belirlilik ilkesine ters bir durum bulunmaktadır. Zira söz konusu Kanun yeterince net ve açık değildir. Diğer tüm vergilerde vergilerin hangi tarihte ve nasıl ödeneceğine ilişkin Kanunlarında açık hükümler bulunurken DKV'de bu açıklık mevcut değildir. DKV içinde benzer düzenleme yapılması gerekmektedir. Yani mükellefiyetin başlangıç tarihleri ile beyanname verme ve ödeme tarihlerinin açık bir şekilde Kanunda belirtilmesi gerekmektedir. Zira ikincil düzenlemeler olan tebliğ, genelge, özelge ile bu sorunun çözülmesi mümkün değildir (Öncü, 2020).

5. Sonuç

7194 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan "Dijital Hizmet Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile birtakım yeni vergiler gündeme gelmiştir. Bu vergilerden birisi değerli konut vergisidir. DKV "Emlak Vergisi" Kanununun 42. ve 49. maddeleri arasında düzenlenmiştir. DKV'nin çıkarıldığından itibaren bir yıl içinde değişikliklere uğraması Kanun maddelerinin yeterli özenle hazırlanmadığının bir göstergesidir.

DKV, EVK çerçevesinde arsa, gayrimenkul ve bina vergisinden farklı olarak ihdas edilmiş olsa dahi verginin matrahı ve içeriği ile paralel hareket etmekte ve söz konusu vergiye ek olarak farklı bir isimle yeni bir vergi alınmaktadır. Yani DKV ek bir emlak vergisi olarak

görülmektedir. Bu doğrultuda gerek mikro gerekse makro anlamda çifte vergilendirilmeden bahsedilebilmektedir. Söz konusu bu durum gerek anayasa gerekse politika yapıcılar tarafından önem teşkil etmektedir. Kaldı ki Anayasa Mahkemesinin 2003/86 tarihli 4962 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması ve Vakıflara Vergi Muafiyeti Tanınması Hakkında Kanun'un, 21. maddesine ilişkin kararı dikkat çekicidir. Kararda ilgili kanunla getirilen Ek Motorlu Taşıtların Vergisinin Anayasanın mali güç ve adalet ilkelerine aykırılığı tespit edilmiş ve söz konusu ek vergi iptal edilmiştir. Aslında çok benzer durum DKV için de geçerli olabilir.

Kanunda ve genel icra tebliğinde yer almayan bir diğer konu da değerli konut vergisine tabi mükelleflerin emlak vergisine tabi olup olmadığıdır. Bu sorunun kanunda açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Böylelikle DKV özelinde hukuki güvenlik sağlanmış olacaktır.

Nihayetinde uygulanan bir emlak vergisi bulunmaktadır. Burada oransal düzenlemeler yapılarak değer esasları veya artan oranlılık vurgulanabilir. Mevcut bir kanun içerisinde ek yapılarak yeni bir vergiye ilişkin kanuni zemin oluşturulması hukuk devletine aykırılık teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Altıngöz, S. (2011). Emlak Vergisinin Belediyeler İçindeki Payı, (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Armağan R. ve Berkay, F. (2011). Vergilemenin Uluslararası Boyutlarından Çifte Vergilendirme Sorunsalının Türk Vergi Sistemine Etkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3 (5). 88-106.
- Bolahatoğlu, M. (2018), Emlak Vergisi ve Türkiye Uygulamasının Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa
- Can, B., Bübül, Z. ve Dağışan, V. (2019). Açıklamalı ve İçtihatlı Belediyelerde Emlak Vergisi Uygulaması, TBB, Cilt: 2, Ankara
- Çiftçi, T. E. (2014). Çeşitli Ülke Mevzuatlarında Emlak Vergisi: Türkiye Uygulamasında Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Pamukkale Üniversitesi, Maliye Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli
- Çubukçu Özkök, D. (2014). Kamulaştırmada Gelir ve Emlak Vergisi, *Vergi Sorunları Dergisi*, 37(308), 142-158
- Duman, M. (2014). Emlak Vergisi ve Belediye Gelirleri İçindeki Payı, Vergi Raporu, S. 177, 116-128.
- EVK, 1319 Kanun Numaralı, R.G. 11.08.1970 Sayı:13576.
- Erarslan, H. (2020). Yeni Ama Sorunlu Bir Vergi: Değerli Konut Vergisi, Vergi Sorunları, <http://www.vergisorunlari.com.tr/yazi/hasan-erarslan/yeni-ama-sorunlu-bir-vergi-degerli-konut-vergisi/240>, E.T. 15.01.2020.
- Erkin, G. (2012). Vergilendirme Yetkisinin Tabi Olduğu Anayasal İlkeler, *Ankara Barosu Dergisi*, (3), 235-250.
- Esener, S. (2005). Emlak Vergilerinin Türkiye ve Bazı Avrupa Birliği'ne Üye Ülkeler Açısından İncelenmesi ve Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi, Ankara
- Hacıköylü, C. ve Heper, F. (2010). Emlak Vergisinde Matrah Tespitine İlişkin Sorunlar ve Çözüm Önerileri, *Maliye Dergisi*, (158), 1-14.
- Karabıyık, A. (2020). Değerli Konut Vergisinde Son Durum, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ahmet-karabiyik/degerli-konut-vergisinde-son-durum-41448671>, 20.02.2020.
- Kurt, E. (2018). Emlak Vergisi Sistemi'nin Değerlendirilmesi ve Yeni Düzenleme Önerileri, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Kalkınma Ajansı, İDA.
- Kurt, R. (2019). DKV'ye İtiraz Yolları, <https://www.star.com.tr/yazar/degerli-konut-vergisi-ve-itiraz-yollari-yazi-1502319/>, E.T. 22.01.2020.
- Oğuz, A.(2019). Türkiye'de Emlak Vergisinin Önemi: Kırıkkale Örneği, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Öncü, E. (2020). DKV'Neden Ertelenmeli ve Neden Yeniden Düzenlenmelidir?, <https://www.finansgundem.com/yazarlar/degerli-konut-vergisi-neden-ertelenmeli-ve-neden-yeniden-duzenlenmelidir-yazisi/1460841>, E.T. 10.01.2020.
- Şen, E. (2019). Değerli Konut Vergisinin Hukukiliği ve İtiraz Süreci, [hukukihaber.net.tr](http://www.hukukihaber.net.tr),
- Tarin, E. (2013). Yerel yönetimlerde Emlak Vergisi Matrahının Tespiti, Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Tunç, Y. (2019). Türkiye'de Yerel Yönetimlerde Emlak Vergisi Uygulamalarında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman.
- Yıldırım, M. (2019). Türk Vergi Sisteminde Emlak Vergisi Uygulaması, T.C. Maltepe Üniversitesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ulusoy, E. (2020). Değerli Konut Vergisinde Ne Değişti? <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/prof-dr-erol-ulusoy/degerli-konut-vergisinde-ne-degisti-6150341>, E.T. 24.02.2020.

Devletler Hukuku Mu? Erkekler Hukuku Mu? Uluslararası Hukukun Kuruluş, İşleyiş ve Pratiklerine Dair Feminist Eleştiri

Is It the Law of States or the Law Of Men? Feminist Criticism of the Establishment, Functioning and Practice of International Law

Edanur KICIT¹ Yasin ÖZTÜRK²

¹Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat/Türkiye, edanurkicit@gmail.com

²Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Tokat/Türkiye, yasin.ozturk@gop.edu.tr

ÖZET

Feminizm, kolektif bir kadın hareketi olarak 18. yüzyıldan itibaren görünür olmuştur. Kuşaklar çerçevesinde kendi içerisinde kadının toplumdaki konumuna dair eleştirel bir yaklaşım getiren bu hareket için yasa ve pratikler de bir eleştiri alanı haline gelmiştir. Hukuk kurallarının oluşumu, işleyişi ve sonuçlarına dair eleştiriler getiren Feminist hareket benzer eleştirileri uluslararası hukuka dair de getirmektedir. Feminist yaklaşımın başlıca eleştirilerden bir tanesi, uluslararası hukuk kurallarının oluşması süreçleri, karar alma mekanizmaları ve uluslararası örgütlerin yapılarının eşitsiz bir düzenin kaynağı ve sonucu olduğudur. Çalışmada, iç hukuk kurallarındaki eşitsiz ve kadının ikincil aktör olarak konumlanan pozisyonunun eleştirisinin sunulması ile uluslararası hukuku temsil eden, iki veya çok taraflı antlaşmalar, kurumlar ve pratikler üzerinden uluslararası hukuk disiplininde ataerkinin genel kabul olduğunun, bu eşitsiz işleyişin değişmesine dair bir gerekliliğin ve çabanın olmadığının ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Bu çalışmada, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya çalışan feminist teori perspektifinden uluslararası hukuk disiplini ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak feminist teori tanımlanmakta ve uluslararası ilişkiler disiplinine dair söylemlerine değinilerek feminist yaklaşımın kavramsal çerçevesi hakkında bilgi verilmektedir. Uluslararası hukuk disiplini feminist teori bağlamında ele alınırken önce hukuk disiplini içerisinde yeri belirlenmeye çalışılmakta sonra yaklaşımın uluslararası hukuka temel eleştirilerinin analiz edilmesi yoluyla uluslararası hukukun ataerki yapıyı sorgulanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukuk, Feminizm, Uluslararası İlişkiler, Uluslararası Toplum, Karar Alma Süreçleri

ABSTRACT

Feminism, as a collective women's movement, feminism has been visible since 18th century. Laws and practices have also become an area of criticism for this movement, which has brought a critical approach to the position of women in society within the framework of generations. The Feminist movement, which brings criticisms about the formation, functioning and consequences of the rules of law, brings similar criticisms about international law. One of the main criticisms of the Feminist approach is that the processes of formation of international legal rules, decision-making mechanisms and structures of international organizations are the source and result of an unequal order. The aim of the study is to present a critique of the unequal position of women as a secondary actor in domestic legal rules and to show that there is a general acceptance of patriarchy in the discipline of international law through bilateral or multilateral treaties, institutions and practices that represent international law, and that there is no need and effort to change this unequal functioning. In this study, the discipline of international law is tried to be discussed from the perspective of feminist theory that tries to achieve gender equality. In this context, firstly, feminist theory is defined and information about the framework of the feminist approach is given by referring to its discourses on the discipline of international relations. While the discipline of international law is discussed in the context of feminist theory, first it is tried to determine its place in the discipline of law and then the patriarchal structure of international law is tried to be questioned by analyzing the main criticisms of the approach to international law.

Keywords: International Law, Feminism, International Relations, International Community, Decision-Making Processes.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 17 Mayıs 2023

Kabul Tarihi: 24 Haziran 2023

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: May 17, 2023

Accepted: June 24, 2023

Article Type

Research Article

1. Giriş

Kökenleri 18. yüzyıla uzanan feminist hareket, özünde kadının toplumdaki varlığının erkekler üzerinden yorumlanmasına karşı çıkış, bunun bir sömürü ve eşitsiz bir ilişki kurduğu söylemi çerçevesinde oluşmuştur. Bu eşitsiz düzen toplumun tüm katmanlarında varlığını sürdürmüş, değişen ve farklılaşan düzen sistemlerinde kendisini yeniden üretmiştir. Feminist yaklaşım, içinde şiddeti de barındıran bu eşitsiz düzene eleştirel bir yaklaşım getirmektedir. Bu eleştirel yaklaşımın konu olduğu alanlardan bir tanesi de hukuktur. Toplumsal düzen kurallarının kamu aracılığıyla oluşturulduğu, kolluk ile korunan, mahkemelerce de yargısal süreçlerinin yürütüldüğü hukuk düzeni, feminist yaklaşım kadının ikincil bir unsur olarak değerlendirildiği, erkek egemen düzeni kuran ve sürdürülmesini sağlayan, kadının özgün durumunu göz ardı bir düzen olması yönüyle eleştirilmiştir.

Bu çalışmanın temel hipotezi, genel hukuk kurallarının inşası, uygulanması ve ihlali halinde oluşacak yaptırımların değerlendirilmesi süreçlerinde ataerkinin temel aktör olarak bulunduğu tipik durumun, uluslararası hukukla bağlı tüm süreçlerde de sürdürüldüğü, erkek egemen iktidar ilişkilerinin uluslararası hukukta da bir iktidar ilişkisi kurduğu ve kadının uluslararası hukukla bağlı tüm durumlarda ikincil aktör olarak konumlandırıldığıdır. Çalışmada, temel hipotez ile bağlı olarak, uluslararası hukuku temsil eden, iki veya çok taraflı anlaşmalar, kurumlar ve pratikler üzerinden uluslararası hukuk disiplininde ataerkinin genel kabul olduğunun, bu eşitsiz işleyişin değişmesine dair bir gerekliliğin ve çabanın olmadığına ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Çalışma özünde, feminist teorinin temelde ortaya koyduğu, erkek egemen bir yapıda hukuk ve diğer pratiklerde erkek üzerinden kadının varlığının meşrulaştırılması söyleminin benzer biçimde uluslararası hukukta da sürdürülüp-sürdürülmediği sorusuna cevap aramaktadır. Çalışma nitel araştırma yöntemleri kullanılarak oluşturulmuştur. Bu yöntem ile feminist teorinin temel argümanları ile uluslararası hukukun bir biçimi olarak ifade edilebilecek olan uluslararası örgütler, kaynaklar ve pratikler çerçevesinde bir analiz yapılmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tarih ve teorik çerçeveden feminist yaklaşım ele alınmaktadır, ikinci bölümde feminizm-hukuk ilişkisi feminist yaklaşımlar çerçevesinden incelemekte, üçüncü bölümde ise, feminizmin hukukla olan ilişkisi temel alınarak uluslararası hukuk anlaşmaları, kurumlar ve pratikler çerçevesinde incelenerek temel hipotezin analizi yapılmaktadır.

2. Feminizm

Feminizmin tanımı, koşullara ve değişen kadın hareketlerine bağlı olarak zaman zaman farklılaşıyor olsa da özü itibarıyla kadın olmanın sonucu olarak ortaya çıkan, sömürü ve baskıyı ortadan kaldırmaya yönelik bir anlayışı ifade eder (Watkins, 2000: 2). Feministler, erkeklik ve kadınlık kavramının sosyal yapılanması sonucunda kadınların öteki haline getirildikleri sisteme (patriyarka) karşı mücadele etmektedirler. Feminizm ile ilişkilendirebilen tüm kavramları idrak edebilenin ön koşulu kadın hareketinin kaynağının anlaşılması ile doğrudan ilişkilidir. Kadın hareketi- bazı yazarlara göre değişiklik gösterse bile- genel olarak 3 kronolojik sürece (Birinci /İkinci /Üçüncü Dalga Feminizm) ayrılır. Bu ayrımın temel sebebi, kadınların farklı dönemlerde farklı taleplerde bulunmasının yanında erkeklerin baskın oldukları sosyal sisteme başkaldırı mozaiklerinin farklı eleştirilerini oluşturmalarından ileri gelmektedir (Taş, 2016:164).

Birinci Dalga Feminizmin kökleri 18. yüzyıla dayanmakla birlikte, ilk olarak 19. yüzyılın ortalarında kadınların oy hakkı mücadelesiyle kolektif hale gelmiştir. Liberal feminizmin öncülüğünde gelişen ilk dalga hareket içinde kadınlar, liberalizmin temel unsurlarının içine dahil olmaya çalışmışlardır. Liberal feministler bu dönemde kadınların ev içine deyim yerindeyse “tıkılmasının” karşısında durmuşlar ve kadınları özel alandan çıkarıp kamusal alanda görünür kılmaya uğraşında bulunmuşlardır. Bu açıdan liberal feministler olarak tanımladığımız kadınlar, birinci dalgada kamusal alanın parçası olabilecekleri vatandaşlık, eğitim fırsat eşitliği gibi temel haklar için mücadele etmişlerdir. Sömürü ile mücadeleyi özel alandan çıkmakta gören liberal feministler, kamusal alana çıkmayı başarmakla birlikte sömürü ilişkisini sonlandıramamışlardır. Bir başka ifadeyle, kadının ev içi sömürüsü değişime uğramamış bilakis kadının kamusal alanda görünür olması kadın hareketi açısından pozitif bir basamak oluşturmasına karşın sömürünün çeşitliliğini de arttırmıştır (Güneş, 2017: 246).

Kadın kurtuluş hareketi olarak da bilinen ikinci dalga feminizm, 1960'larda yalnızca siyasi ve hukuki hakların kazanılmasının yetersiz kaldığını gören kadınların mücadelesinde kendisini göstermiştir. Bu dönemde kadınlar “kişisel olan politiktir” sloganı ile eşitlik söylemini özel alana da taşımışlar ve kendilerinden önceki feminist hareketin gözden kaçırdığı özel alan sömürüsünü görünür kılmaya çalışmışlardır. Ayrıca İkinci Dalga kadın hareketinin bilincine, kendilerinden beklenen davranış kalıplarına uymalarının gerekliliğine cinsiyetlerinin kaynaklık etmediği fikrinin aksine toplumsal normların kültürel yapının bir ürünü olduğunu fark etmeleri etki etmiştir (İnce, 2018). Bir başka deyişle, sosyo-kültürel yapı kadınlık ve erkeklik rollerini yaratarak hiyerarşi kurulmasını sağlamıştır. Buradan hareketle dönemin sloganı haline gelen Simone de Beauvoir'ın “kadın doğulmaz kadın olunur” sözü yaratılan kadınlık rollerinin altını çizmesinden dolayı önemli olmuştur. Yine aynı dönemde ortaya çıkan “bütün kadınlar kız kardeşler” sloganı erkek tahakkümü karşısında kadın sorununun evrensel niteliğini vurgulamıştır. Bundan başka dönemin belirleyici taleplerinin önemli bir bölümünü kadın cinselliği oluşturur. Kadının bedeni üzerinde söz sahibi olma isteği kürtaj ve doğum kontrolü politikalarının değişimi isteminde kendisini gösterir (Kolay, 2015: 6).

1980'lerin sonlarında ise Post Feminizm olarak da ifade edilen üçüncü dalga feminizm, ikincidalgı feminizmin kız kardeşlik söylemini eleştirerek ortaya çıkmıştır. Kadınların sınıf, ırk, din, cinsel kimliklerinin farklılığının kız kardeşlik söylemiyle aynılık potasında eritilmesinin kimi kadın kimliklerini görünmez kıldığı ifadesi dönemin ana unsurlarından birini oluşturmuştur (Leslie ve Drake, 1997). Bu noktada artık feminizm beyaz orta sınıf kadının sorunlarını ifade etmek dışında söylem ve pratikler geliştirmiştir. Ayrıca yine bu dönemde Judith Butler'ın Queer kuramı, toplumsal cinsiyetin hangi cinsiyetleri veri olarak işlediğini tartışmaya açarak, biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet ilişkisine dair bir eleştiri geliştirilmiştir. Yazara göre kadın ve erkek üzerinden konuştuğumuz cinsiyet kavramının heteroseksüel olması kendini böyle tanımlamayan bireyler için kısıtlayıcı ve sorunlu bir niteliğe sahip olmaktadır. Böylece LGBTQ+(lezbiyen, gey, biseksüel, trans, queer, diğer) hakları üçüncü dalganın konularından biri olmuştur (Butler, 2009: 73).

Birinci dalgadan günümüze feminizm başlığı incelediğinde çok parçalı bir bütün gözümüze çarpmaktadır. Feministler her dalga içinde gelişim göstermiş ve liberal, sosyalist, radikal, kültürel² gibi türleri ortaya çıkarmış ve sömürünün bambaşka uçlarının sorgulanmasına sebep olmuşlardır. Bu çeşitlilik, özünde, temel kadın sorununa yönelik

1 Bkz. Simone De Beauvoir, *The Second Sex*, ed. H.M. Parsley, Lowe and Brydone, London, 1953.

2 İlerleyen kısımlarda yaklaşımlara yönelik bilgi sunulacaktır.

olmakla birlikte, kaynağın değişimi ve mücadele yöntemlerinin farklılığını içermektedir.

3. Feminist Bakış Açısından Uluslararası İlişkiler

1980'li yıllarda uluslararası ilişkiler disiplininin parçası haline gelen feminizm, uluslararası ilişkiler dergisi Millennium'da, 1988 yılında feminizme yer vermesiyle, uluslararası camiada dikkate alınmaya başlamıştır. Bundan sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında kadınlar savaşın temelinde bulunan erkek egemen sistemin altını çizerek 1915'te Barış ve Özgürlük için Uluslararası Kadın Birliği'ni kurmuşlar ve barışın koşulu olarak cinsiyet eşitliğini savunmuşlardır. 1915'te yapılan Lahey Kongresi'nde ise kadınların savaşa destek vermesi koşuluyla kadın hareketinin destekleneceği tahayyülü kadınlar tarafından reddedilmiş ve kadınlar eşitliği barışçıl bir siyasi ortamla özdeşleştirmişlerdir (Ünlü, 2020:119-120). Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde feminist sivil toplum örgütlerinin uluslararası arenada sayıları hızla artmıştır (Özlük, 2007) Kadınların uluslararası alanda sayılarının artması, kadın hareketinin Uluslararası İlişkiler disiplini içinde görece avantaj sağlamasına olanak tanımıştır (Thorburn, 2000:4).

Uluslararası İlişkiler disiplininin realist bakış açısıyla egemen devletler arasındaki ilişkilere odaklanması, aktörlerin-yapıların ataerkil nitelikleri feministlerin eleştirine konu olmuş ve alternatif yaklaşımlar önermelerini gerektirmiştir. Feminizmin uluslararası ilişkilere temel eleştirisi disiplinin kadınları dışlayan bir yaklaşımda konumlanmasından ileri gelmektedir. Feminizme göre, disiplin, toplumsal cinsiyete yönelik soru sormamakta, var olan sorulara cevap aramamakta ve bu bilinçli davranış modeli cinsiyetsizleştirme olarak nitelendirilmektedir (Slyvester, 1994). Uluslararası ilişkilerin neredeyse tüm süreçleri feminizme göre, yalnızca erkekleri içermesi nedeniyle sorunlu bir noktada durmaktadır (Tickner, 1994: 7). Uluslararası alan ataerkinin hükmettiği bir oyun sahasına dönüşmüş ve kadınlar bu alandan soyutlanmışlardır (Atmaca ve Ercan, 2018: 13). Uluslararası ilişkilerin karar alıcıları -ulusal mekanizmada olduğu gibi- erkeklerden oluşmaktadır. Bu iktidarın erkekleri içeriyor olması durumu ve bu durumun doğalmış gibi tanımlanması feministlerin uluslararası alanda mücadele etmesini gerektirmiştir. Bu noktada feministler uluslararası ilişkilerde kadınların deneyimlerine yer verilmemesinin de adil olmadığını ifade ederler (Brown, 1988: 465). Kadın deneyiminin değerlendirilememesi de yine eril sistemin bir sonucu olarak ifade edilmektedir.

Uluslararası ilişkilerde savaş söz konusu olduğunda kadınların konumu zayıf ve korunmaya muhtaç olarak görülmüş ve bu kurguyu destekler nitelikte bir anne kutsallığı da aile içinde ön plana çıkartılmıştır. Savaşın getirdiği tüm negatif durumlar kadın fitratına aykırı bulunmuş dolayısıyla kadınlara cephe gerisinde görevler verilmiştir (Emir, 2016:146). Bu koruma durumuna rağmen kadınların savaş sırasında yaşadıkları tecavüzler ve çeşitli tehlikeler feministler tarafından doğrudan şiddet olarak yorumlanabilir (Tür ve Koyuncu, 2010: 12). Feministler, uluslararası alanda savaş durumlarında kadınların korunmasıyla ilgili çabaları sorgulamakta ve tecavüzün milliyetçi dava kurgusundan ötekinin kültürünü simgeleyen kadın bedeni üzerinde bir savaş pratiği haline getirilmesiyle de mücadele etmektedirler (Sağol, 2016:227). Kadın bedeni savaşlarda mağlup tarafın vatan toprağı olarak kurgulanmış ve bu toprağı tecavüz erkek arzusuyla özdeşleştirilmiştir. Buna göre kadın bedeni sahip olunması gereken toprak parçası yani eril tahayyülün vahşetine maruz bırakılmıştır (Özdemir, 2015: 311). Bundan başka kadınların barış isteminin onların doğal bir özelliği olarak yansıtılmasının aslında erkin hissedarı olmamaya itilmelerinden kaynaklı olduklarını düşünen feministler, kadınların tarih boyunca cinsiyet klişelerinin çok ötesinde davranış kalıplarını benimsediklerini vurgulamışlardır. Kadınların

kadın oldukları için değil feminist oldukları için barış yanlı olduklarını zira militarizmin doğrudan kadınların yaşamını etkilemesinin ve savaşın çilesini en çok kadınların çekmesinin, savaş durumuna karşı çıkmayı beraberinde getirdiğini iddia etmektedirler (Savran, 2013: 215).

Uluslararası ilişkilerde feminist yaklaşımlar, uluslararası ilişkilerin devlet egemenlik ve güvenlik gibi kavramlarının feminizmin eklemlendiği bir yorumla dönüşüme uğraması gerektiğini söylemekte ve uluslararası ilişkilere dair tüm analizlerin içine toplumsal cinsiyet kavramının dahil edilerek yeniden yorumlanması ihtiyacının da altını çizmektedir (Tickner and Sjoberg, 2007: 186). Feminist yaklaşıma göre devlet eril olarak kurgulanır ve buna göre devletin uyguladığı yasalar ve politikalar ile ataerkinin yeniden üretilmesini ve dönüşmesine katkı sunar (MacKinnon, 2015: 188).

Uluslararası ilişkilerin geleneksel teorilerinden biri olan realizmi de şiddetle eleştiren feminizm, uluslararası ilişkiler alanının devlet merkezci bir anlayışla anaerşik bir yapı olarak görülmesinin realizmin bir kurgusu olduğunu ve analiz aracı olarak cinsiyet ilişkilerini de kapsayan sosyal ilişkilerin ele alınmamış olmasını yanılgı olarak nitelendirmektedir (Tickner, 1991: 46). Devletin güvenliği yerine bireyin güvenliğinin temel alınması gerektiğini ifade eden feminist yaklaşım devlet davranışlarından etkilenenlerin bireyler olduğunu ve alan incelenirken bu durumun dikkate alınması gerektiğini söylemektedir (Birdişi, 2017:100). Güvenlik kavramının ancak öznesiyle düşünüldüğünde anlam kazandığını ifade eden feministler güvenliğin bireyden bağımsız düşünülemeyeceğini vurgularlar. Devletin güvenlik algılaması örneğin toprak bütünlüğüyle ifade edilirken bireyin bu algısı farklılaşabilmektedir. Bu sebeple realizmin güvenlik anlayışı bireyden uzak ve sorunludur. Bu açıdan kimin güvenliği sorusuna feminist yaklaşımın verdiği cevap bireysel güvenlik ve özellikle kadın güvenliği olmaktadır. Kadın deneyimleri ve güvenlik birbirine sıkı bağlarla bağlıdır zira güvenliğin sağlanmadığı her savaş ve şiddet durumundan en çok kadınlar zarar görmektedir (Waeber, 1995: 56). Feministler devletin güvenliği sağlayan ayrıcalıklı ve maskülen rolünü de eleştirerek devletin kolluk kuvvetlerinin bilhassa kadına şiddet noktasında cinsiyetçi kurulumunu konu etmekte ve bu sayede yeniden üretilen cinsiyetçi karakterin kadınlara koruma sağlama noktasında yetersiz kaldığını ifade etmektedirler. (Brown, 1992, 25).

Thomas Hobbes'un doğa halini temel alan realizmin güvenlik anlayışını da bu açıdan yapı söküme uğratan feminist yaklaşım, doğa hali betimlenirken kadınların bu resmin içinde bulunmadığını dolayısıyla erkek yaklaşıma dayanan güvenlik anlayışından söz edildiğini söyleyerek eleştiride bulunmaktadır. Bununla birlikte feministler yeni bir güvenlik anlayışının oluşturulmasını ise ancak uluslararası siyasetin konuları olan erkeğe ithaf edilen yüksek politika (güvenlik, askerikapasite vs.) ve kadına ithaf edilen alçak politika (göç, çevre) kavramlarını içinde barındıran ataerkil hiyerarşinin yıkılmasına bağlı kullandıklarıdır (Sheehan, 2005: 166).

Bu açıdan feminist yaklaşım uluslararası ilişkilerde erkeklik ve kadınlıkla özdeşleştirilen değer ve simgelere de toplumsal cinsiyet dahil edilmediği için karşı çıkmaktadır. Örneğin devlet veya egemenlik kavramlarının eril karakterin yansıması gibi görülmesi doğalmış gibi sunuluyor olsa da aslında feminist yaklaşıma göre kurgulanmıştır (McNamara, 1993:550-552). Çünkü şiddet, iktidar ve egemenliğe ait söylem ve pratiklerin erkekle olan bağının inşa edildiği ortaya konulmaktadır. Karakterize edilen bu kurguda "erkek aktiftir, kadın pasif; erkek etkendir, kadın edilgen; erkek rasyoneldir, kadın duygusal" (Tickner, 2002: 4) denilerek erkek egemenlik meşrulaştırılmakta ve hiyerarşi oluşturulmaktadır.

Uluslararası sistemdeki bu eşitsizliğe liberal feministlerin çözüm yolu temsil vurgusu olmuştur. Liberal feministler kadın temsiliinin uluslararası alanda sayısı arttıkça eşitsizliğin son bulacağına inanmaktadır. Dolayısıyla liberal demokrasi ve kurumların artışı ve

kadınların dahli eşitsizliği giderecektir. (Tür ve Koyuncu, 2010: 8-9). İnşacı feministler ise, uluslararası ilişkiler disiplinde var olan kavramların (güç, güvenlik, ulusal çıkar, devlet, politika) aktörler tarafından kurgulandığını ve daimi olmadıklarını ileri sürerler. İnşacı edilen bu yapılar toplumsal cinsiyet göz ardı ederek oluşturulmuştur ve bunu değiştirmek inşacı feministlere göre mümkündür (Tickner, 2005: 2175). Sosyalist feministler de kadın sömürsünü kapitalizmin bir iç dinamiği olarak görür ve çözümün bu anlamda ancak sistemin dönüşümüyle mümkün olabileceğini ifade ederler (Rowbotham et al., 1984: 290). Kadının sistem içindeki yerini anlamayı sistemi oluşturan tarihsel koşulları incelemeye bağlı kılan eleştirel feministler ise sistem içindeki tüm kurumların bir sömürü aracı olduğunu ileri sürerler. Sömürüyü hem kapitalizme hem ataerkiye dayandıran eleştirel feministler liberal feministlerin temsil iddiasına da karşı çıkar ve özellikle güvenlik politikaları bağlamında kadın temsiline artmasının kadın güvenliğine fayda sağlamayacağını ifade ederler zira onlara göre devlet başlı başına bir yapı olarak kadın güvenliğini tehlikeye sokmaktadır (Blanchard, 1988).

4. Feminizm ve Hukuk

Feminist yaklaşımların hukuka dönük eleştirileri, uluslararası hukukun hukuk disiplininin bir alt dalı olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu yönüyle her ne kadar uluslararası hukukun diğer hukuk dallarına nispeten özgün bir düzen pratiği olsa da, özünde hukukun amaç ve ilkelerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu haliyle feministlerin hukuka eleştirisi aynı zamanda uluslararası hukuka olan eleştirilerinin bir kaynağını da oluşturmaktadır. 1970'lerle birlikte hukuku konu almaya başlayan feminist yaklaşım, temelini hukukun cinsiyet eşitsizliği söylemi ve bu doğrultuda kadın yaşamının özgün pratiklerinden alır. Ataerki hukuk yapısı içerisinde kadının konumunu inceleyen ve bununla mücadele etme yöntemleri geliştiren feminist yaklaşım, kadının hukuk içerisinde eşit olmayan konumunu ortaya çıkararak ilgili hukuk düzenlemelerini dönüşüme uğratmaya çalışır (Finley, 1988:384-385). İlk dönem hukuk-feminizm tartışmaları kadınların hukuki eşitliğini erkeklerle aynı olmaya dayandırarak ilerlemiştir. Bu dönemde doğal haklar teorisini ileri sürerek oy hakkı, mülkiyet hakkı gibi temel haklarını kazanmaya çalışan kadınlar kadının da erkek gibi insan olduğundan hareketle hukuki sonuçlar elde etme mücadelesine girişmişlerdir (Smart, 1995). Liberal feministlerin çabalarıyla bu dönemde pozitif hukuk metinlerinin eşitlik ilkesinden faydalanmaya çalışan kadınlar erkeklerin sahip olduğu haklardan kadınların da yararlanmasını istemiş ve bu yolla ayrımcılığın önüne geçileceğini iddia etmişlerdir. 1980'lerle başlayan ikinci dönem tartışmalar ise hukukun ataerki niteliği ve hukuk sisteminin değişimi üzerinedir. 1990'lardan sonra ise feminist hukukun tüm kadınları kapsamı gerektiği eylemleriyle devam etmiştir (Vilmoare, 1999: 443).

Feminist yaklaşım, hukukun erkek penceresinden oluşturulduğunu ve hukuk tarihi boyunca kadınların hukuka dahil edilmediğini ifade eder. Buna göre feminist yaklaşım hukukun cins ayrımını ortadan kaldırmayı amaçlar ve bu doğrultuda toplumsal cinsiyet kavramını dönüştürmeyi hedefler (Dahl, 1987:11). Bu hedefine bağlı olarak farklı feminist yaklaşımlar yukarıda bahsedildiği üzere alternatif çözümler sunmaktadır. Hukuk ortaya çıkışından bugüne ataerki olmuş ve erkeklerin kadınlar üzerindeki sömürsünü yapısal bir uygulamaya dönüştürmüşlerdir. Diğer yandan hukuk kadınların bilinç kazanması sonucunda özgürlük mücadelelerine imkân tanıyan araç olma özelliği de taşımıştır. Bu açıdan kadının hareketi, ilk elde kadınlara toplumsal cinsiyet eşitsizliği hakkında bilinç kazandırmaya çalışmakta, devamında ise hukuki eşitlik ekseninde kolektif bir mücadele sürdürmektedir. Bu mücadelede hukukun kadının özgün durumunun gözetilmemesi eleştirisi üzerinden ve feminist yaklaşımların konuya yaklaşımları

çerçevesinde, hukuku kısmen veya bütünüyle eleştirerek yapılmaktadır.

Birinci dalga feminizmde eşitlik odaklı hak talepleriyle tohumları atılan feminist hukukyaklaşımı asıl hukuk sorgulamasını ikinci dalga feminizmin çalışmaları özgürlük kapsamlı genişletilmesiyle yapmıştır. Bu çerçevede bilhassa cinsiyetçi norm ve yargı kararlarının üzerinde durulmuş ve hukukun inşa sürecinin toplumsal cinsiyet odaklı olduğunu ifade etmeye çalışmışlardır (Ecevit ve Karkiner, 2011: 159). Hukuk bireyi cinsiyetsiz sunmasına rağmen uygulanan tüm normlar erkek faydasına olmaktadır. Erkeklerin kamusal alandaki iktidarı hukukla desteklenmektedir. Özel alanda ise iktidarı hukuk tarafından sınırlandırılmayan erkekler böylece hem özel hem kamusal alanda kadınlar üzerinde tahakküm kurmaktadır. Feminist yaklaşım hem özel-kamusal alan ayrımının değişime uğraması gerektiğini hem de hukukun bu alanlara üzerinde erkek egemenliği bulunmadan kadınları dahil etmesi gerektiğini söylemektedir (Arat, 2006: 57).

Feminist yaklaşım, erkekler tarafından üretilen hukuk normlarının eşit görüngüsü olsa dahi erkek ön yargısı taşıyacağını belirtir. Ayrıca kadın yaşam pratikleri erkekler tarafından üretilen normlarla karşılanamaz çünkü kadın tecrübesinden yoksundur. Bu anlamda feminist bir hukukun oluşumu ancak kadınların hukuk yapımında rol almasıyla oluşacaktır (Baer, 2015: 1-10). Bazı hukuk normlarının toplumda kadına biçilen "kutsal annelik" söylemiyle örtüşmesi yahut şiddete maruz kalan kadınları yeterince korumayan yasalar ataerki hukukun bir görüngüsünü oluşturur. Özellikle cezalarda indirim, erteleme ve para cezasına dönüştürme gibi pratikler bu şiddetin sürdürülmesinde önemli bir aksaklığı ifade etmektedir. Feminist yaklaşım hukukun bu tarafsız görünümünü altında yatan bu erkek egemen yasaların cinsiyet eşitsizliğini güçlendirmede araç olarak kullanıldığını ifade etmekle aynı zamanda ataerkinin hukuk sisteminin arkasına nasıl gizlendiğini de gözler önüne sermiş olmaktadır (Frug, 1992). Geleneksel hukuk algıladığımız biçimiyle nötr ve herkese eşit görünüyor olsa bile söz gelimi eşitlik kadın gerçekliklerine uymamakta ve bu tür durumlara getirilen yaklaşımlar dahi hukukta kadın eşitliğini sağlamamaktadır. Bu açıdan yalnızca normları değil yargı kararlarında eleştiren feminist yaklaşım kazanılmış eşit hakların uygulanırken dahi yargı tarafından toplumsal cinsiyetin kurgularıyla anlaşıldığını ve kararlara yansındığını belirtmektedir (Sever, 2016: 19).

Feminist yaklaşım ayrıca hukuk dilini de eleştirir. Hukuk dilinin de erkek egemen olduğunu ifade eden feminist yaklaşım kadının bu dil sebebiyle yerleşik normları içselleştirdiğine, kendiyile ilgili kalıpları benimsediğine ve bilincinin körleştirildiğine inanır. Buna göre kadınların kamusal alana muhtelif sebeplerden ötürü daha az dahil olmasının bir sonucu olarak yasa yapıcı kadınların azlığı, politikaya hâkim erkeklerin ise genellikle kapitalizm ve ataerki pazarlığının sürdürücüsü niteliğini taşıma yoluyla rekabet halkasının dışına kadınları atmak istemesi, ataerki dilin egemen olmasını sağlayan faktörlerden yalnızca birkaçını oluşturmaktadır. Feminist yaklaşım hukukun bu erkek egemen diline karşılık metot olarak kadın tecrübeleriniönceleyen hikâye anlatımını kullanır.

Feminist yaklaşımın hukuk teorisinde yürütülen bir başka eleştirisi ise aynılık-farklılık tartışması üzerinedir. Aynılık yaklaşımında kadınlarla erkeklerin arasında doğal farklılıklar olmadığı savunulur ve bu yolla erkeklerle eşit hak talep edilir. Farklılık yaklaşımı ise kadınların farklı yaşam pratikleri olduğu dolayısıyla haklar ele alınırken kadınlara çifte standart tanınması gerektiği ifade edilir (Cain, 2013: 193-197). Bu noktada Martha Albertson Fineman, farklılık yaklaşımını desteklemekte ve kadınların hukuksal eşitsiz statüsünün etkin giderimi için farklılık argümanını anlamlı bulmaktadır. Yazara göre, erkek egemen hukuk yapısına kadın deneyiminden bakmak ve sorgulamak ataerkinin bir noktada kırılmasına sebebiyet verebilir ve farklılıkların altının çizilmesinin sürekli hale gelişi yasaların değişimini de beraberinde getirebilir

(Fineman, 1992: 5-7). Catharine A. Mackinnon ise yaklaşımları ayırt etmez çünkü yaklaşımların temelinde göremediğimiz bir erkek egemenlik mevcuttur. Aynılık yaklaşımı yine erkekleri standart olarak kadınların erkeklerle benzerliği üzerinden değerlendirilirken farklılık yaklaşımında da tekrar erkekler ölçüt olarak varsayılıp kadınların erkeklerden farklılığı üzerinde durulur. Dolayısıyla her iki yaklaşım da farkında olmadan kadınlara erkek penceresinden bir kadın savunması getirmektedir (Mackinnon, 1984).

Feminist yaklaşım eşit bir hukuk sistemi için mücadele ediyor olsa da feminizm türleri içinde hedef yolları farklılaşmıştır. Dolayısıyla feminist yaklaşım tüm kadınları kapsayan genelleştirilmiş bir bakış açısı taşımamaktadır. Ortak paydaları hukuk sisteminden ataerkinin atılması olan feminizmler hukuksal ideale ulaşmanın çeşitli yollarını göstererek aslında bir anlamda sömürünün de farklı bakış açılarını sunmuşlardır (Janus, 2013). Bu aşamada feminizme dair yaklaşımların hukuka dönük yaklaşımları da çeşitlenmektedir. Bu yaklaşımla feminist yaklaşımların hukuki yaklaşımlarının ele alınması önem arz etmektedir.

5. Liberal Feminizm ve Hukuk

Kadının kamusal yaşama dahil olma mücadelesini veren liberal feministler, aynılık yaklaşımını benimseyerek kadının hukuki alanda eşitliğini erkeği standart olarak savunmuşlardır. Farklılığı benimsemenin hukuk açısından çift taraflı bir yöntemi beraberinde getireceği ve bu durumun da yalnızca bir tarafın eşitsiz bir yerde konumlanmasıyla sonuçlanacağı ve yine erkek egemen sisteme hizmet edileceğini ifade ederek hukuk eşitliğini aynılık yaklaşımıyla savunmuşlardır (Emerson et al., 1971: 887).

Kadınların formel ve maddi eşitsizliklerinin değişimini kamusal alanda görünür olmalarına dayandıran liberal feministlerin hukuki eşitliği aynılığa dayandırmaları, kadınların geleneksel hukuk içinde erkeklerle eşit olmasının da nötr bir anlama gelmediği aksine görünmez erkek anlayışın bir tezahürü olduğu şeklinde eleştirilmiştir. Ayrıca hukuk ve özel alan ilişkisini yeterince tanımlamamaları başka bir ifadeyle aile yaşamına değinmedikleri için sömürüyü sadece kamusal alana indirgemiş olmaları da eksiklik olarak ifade edilmiştir (Yüksel, 2003).

6. Sosyalist Feminizm ve Hukuk

Sosyalist feminizm, kadın sömürüsünü hem Marksist sistemin kapitalizm eleştirisiyle hem de radikal feminizmin ataerki yapıya karşı konumunu ele alarak açıklamaktadır. Sosyalist feminizme göre kadınlık ve erkeklik süreçlerinin yaratılması, mülkiyet hakkıyla doğru orantılı olarak şekillenmiştir. Buna göre kapitalist sistem gelişirken kadınlara özel alanda sorumluluklar yüklenmiş ve erkeğe kamusal alanda ücretli emek rolü verilerek hiyerarşi oluşturulmuştur. Böylece kamusal alanın dışına itilen kadının ev içi emeğinin de maddi karşılığı olmaması erkeği üstün hale getirmiştir (Zillah, 1979). Sosyalist feministler, kadın sömürüsünü açıklamayı kapitalizmin ilk varlığını sürdürdüğü aile kurumuyla birlikte çözümlenmeye çalışırlar. Aile içinde yönetim erkeğin görevidir. Ekonomik konumu sebebiyle kadın bu yönetimde yalnızca görevleri yerine getiren bir araçtır. Bu açıdan kadının sömürüsü sosyalist feministlere göre ekonomik faktörlere dayandırılarak açıklanmaktadır (Yüksel, 2003).

Karl Marx'ın kapitalist düzene getirdiği temel eleştirilerden biri olan, işçinin emeğini satarken yaşadığı söz gelimi makineleşmeye işaret eden yabancılaşma kavramı, temel olarak iki biçimde gerçekleşir. İlki bir sömürü sisteminin yaratılmasıyla insanların yalnızca işçi olarak değerlendirilmesi sonucunu doğuran ve insanı yaratıcı doğasına yabancılaştıran biçimiyken, diğeri sistem içerisinde

işçinin ürettiğine sahip olamaması sonucu emeğine yabancılaşması biçiminde gerçekleşir ((Marx, 2010: 59-60). Bu anlamda kadının yabancılaşmasını ele alan sosyalist feministler, kadınların erkeklerden daha derin yabancılaştığını ifade ederler. Çünkü erkekler yabancılaşmanın ağırlığını kadınlarla kurdukları ilişkiyle hafifletebilirken kadınlar için bu tür bir ilişki sömürünün yeni biçimini oluşturur, yani kadınların yabancılaşması hem ev içi emeklerinin sürekliliği ve karşılıksız oluşuyla meydana gelirken hem de erkeklerle kurulan ilişkiyle katlanmış olur (Çakır, 2008: 185). Ayrıca kapitalist sistemde ev dışına çıkıp çalışma hayatına atılan kadın ise erkeklerden daha ucuz iş gücü olarak görülür ve sömürülmeye devam eder. Sosyalist feministler kadın değerlerini radikal feministlerin yaptığı gibi yüceltmeyi de doğru bulmazlar zira yüceltmek erkin yerini değiştirme istemi anlamına gelir. Sosyalist feministler erki değiştirmek değil dönüştürmek isterler. Bir başka deyişle kadın değerlerini öncelemek yerine dayatılan erkek egemen değerleri dönüştürmeyi önerirler (Yüksel, 2003).

Sosyalist feministlerin hukuk sistemine temel eleştirilerini ise hukukun yasa önünde eşitliğinin aslında kapitalizmin eşitsizliğini maskeleyen fikri oluşturur. Yaşanın genelliği ve insan vurgusu işçi veya işveren ayırt etmez, dolayısıyla bulunulan konum dikkate alınmaksızın sunulan eşitlik temelinde adil olmayan bir düzeni barındırır (Yüksel, 2003). Bu durumda sistem içinde kadın ve işçi olmanın yani sömürülüş biçiminin derinliği kapitalist hukuk sisteminde dikkate alınmaz.

7. Kültürel Feminizm ve Hukuk

Farklılık yaklaşımını benimseyen feminizm türlerinden biri olan kültürel feminizm, kadınlık kurgusunun kültürel dönüşüme uğraması gerektiğini vurgulayarak ataerki yapıyı yıkıp yerine kadına dair farklılıkların sunulduğu anaerki bir toplum yapısı önerir. Ayrıca hukuki düzenlemelerin de kadınların farklılıklarına dayanan ihtiyaç ve çıkarlarına uygun hale getirilmesi gerektiğini ileri sürerler (Donovan, 2005. s. 319). Kadının duygusal niteliklerinin erkeğin üstünde olduğunu iddia eden kültürel feminizm kadının kadın olmaktan gelen özelliklerinin benimsenmesinin mevcut hiyerarşiyi kadınlar lehine değiştireceğini öne sürerler. Bu açıdan kültürel feministler kadın erkek eşitsizliğinin mevcut hukuk düzeniyle, yani erkek nitelikli yasalarla çözülemeyeceğini ancak toplumun kültürünün değişimiyle mümkün olabileceğini söylemektedirler (Yükselbaba, 2016: 131 -132).

Kültürel feministlerden Carol Gilligan, kadının bakım ahlakı üzerinde durmuş, sözelimi bu bakım ahlakını koruma ve sorumlulukla ilişkilendirmiştir. Buna göre kadınlar başkalarıyla kurdukları iletişimde erkeklerle göre çok daha hassas ve ahlaki davranmaktadırlar. Gilligan'ın bu fikirleri doğrultusunda kültürel feministler, kadının bakım ahlakının derin hassasiyetlerinin hukuka uyarlanması hatta hukukun temeli olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Demir, 2016: 174-179).

8. Radikal Feminizm ve Hukuk

Radikal feministler, toplumda ataerki tarafından özellikle kadın cinselliğinin tahakküm altına alındığını ve sistemin erkek otoritesinin muhafaza edildiği aile yapısını daima koruduğunu, sistem içerisinde kadının bu yapıya tabi kıldığını ifade ederler (Berktaş, 2011: 9). Kadın cinselliğinin mülkiyetine sahip olmaya çalışan erkek egemenliğe karşı mücadele eden radikal feministler, hukuksal anlamda özellikle kadın bedeniyle ilgili konular (şiddet, kürtaj gebelik, doğum izni vs.) üzerinde durmuşlardır (Vural ve Kantar, 2022 s. 39). Buna rağmen kadınların erkek sistem içerisinde yasaları değiştirme yoluyla eşitsizliği tamamen ortadan kaldırmaya yönelik çabaları radikal feministlere göre anlamlı değildir çünkü ataerkiyle mücadele

etmenin tek yolu onu tamamen yok etmektir (Ramazanoğlu, 1989). Radikal feministlere göre kadının hukuksal eşitsizliği sorunu kadının cinsiyetiyle doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla hukuksal eşitsizliklerin ortadan kalkmış olması bilekadın eşitsizliğine çözüm olmamaktadır (Yükselbaba, 2016: 132-133). Üreme faaliyetinin erkeğin katılımı olmadan sağlanması radikal feministlere göre ataerkiyi tamamen yok etmenin yollarından biridir. Bu yolla cinsel ayırım üzerinden inşa edilen ve kadını özel alana iten anlayış ortadan kalkacak ve kadının cinselliği erkek tarafından denetim altına alınmayacaktır (Firestone, 2013: 20-22).

9. Uluslararası Hukuk ve Feminist Yaklaşım

Feminist yaklaşım uluslararası hukuka üç temel eleştiri sunar; ilk olarak uluslararası hukukun tıpkı ulusal hukuk gibi yasa yapma süreçlerinin kadını dışarıda bırakmasıdır. İkincisi oluşturulan kanunların kadınları ne kadar dikkate aldığıyla ilgilidir. Son olarak feminist yaklaşım yapı olarak uluslararası hukukun ataerkilliği üzerinde durmaktadır (Tesón, 1993:650). Ek olarak radikal feministler, uluslararası hukukun öznesi olan devlet kavramını erkeklerin hukuksal ayrıcalıklarını sürdüren bir araç olarak tanımlamış ve uluslararası hukuka eleştirilerini devlet kavramı üzerinden ifade etmişlerdir (Charlesworth, 1993). Her ne kadar kadınlar silahlı çatışmalar hukuku bağlamında mahfuz/innocent olarak sınıflandırılıp, kadına yönelik eylemler ayrıca düzenlenmiş olsa da, bu erkek merkezli norm ve pratiklerden kaynaklı kadınların gördüğü zararın tazminini sağlamaya yönelik olmuştur. Hukuk düzeninin bir bütün olarak değişmesine dair bir çabayı ifade etmemektedir.

Feminist yaklaşım, uluslararası hukukun karar alma süreçlerinde bulunan kadın sayısının yetersizliğine ve NATO(North Atlantic Treaty Organization), BM(Birleşmiş Milletler) gibi uluslararası örgütlerde bu durumun tezahür ettiğini, kadınların uluslararası örgütlerde yer alıyor olsalar dahi yönetici kademelerinde nadiren görev aldıklarına dikkat çekerek uluslararası hukukun geleneksel konularının (egemenlik, güvenlik, toprak bütünlüğü) vb. konularının, kadınların ilgisini çekmediği algısıyla bu pratiğin oluşturulduğunu ifade eder. Bu algının gerçeği yansıtmadığını ifade eden feministler aslında erkeklerin, kadınlara göre görece daha yumuşak saydıkları ve kadınsı kategorize ettikleri, mülteci hukuku, çevre, insani yardımlar gibi konularla ilgilenmeyi kadınlara bırakırlar ve daha temel saydıkları ve yukarı da belirtilen egemenlik, savaş, güvenlik gibi konularda kadınlara fırsat eşitliği sağlamazlar. Bununla birlikte yetersiz kadın temsili uluslararası hukukun yasa yapma süreçlerinde kadınların sesine fırsat vermemekte böylece yasama sürecine erişim yalnızca erkeklerle sınırlı kalmaktadır (Brooks, 2002: 346).

BM Şartı'na taraf olan demokratik nitelikli devletler için Şartı'n 1, 8 ve 55. Maddelerine çerçevesinde kadına yönelik her türlü ayrımcılık yasaklanmış ve kadınlara fırsat eşitliği sağlanması devletlere sorumluluk olarak yüklenmiştir. Bu nedenle kadınların yetersiz temsili, ilgili devletlerin kadınların siyasi katılımını engelleyen sebeplerden kaynaklanıyorsa, bu durum uluslararası hukuka aykırı fiil ve insan hakları hukukunun ihlali sayılır. Devletler kadınların yetersiz temsili telafi etmek için önlemler almak ve cinsiyet dengesini sağlamak zorundadır (Teson, 1993: 651-652) Uluslararası hukuk, muhatap olarak devleti alır ve devletler arasındaki ilişkileri düzenler. Bu durumda devlet başkanları uluslararası hukuka dahil olurlar. Kadınların nadiren devlet başkanlıklarını onların uluslararası hukukla ilişki kurmasını da imkansızlaştıran başka bir etkidir (Brooks, 2002: 348-349).

Feministler kadınların kamusal alanda görünür olduktan sonra özel alanda sömürülerinin devam ettiğini ve bu sömürü biçiminin ulusal hukuk tarafından görülmediğini dolayısıyla özel alanda korunaksız kaldıklarını uzun süre tartışma konusu haline getirmişlerdir. Bunu uluslararası sisteme uyarladığımızda uluslararası insancıl hukukun

yalnızca devlet görevlilerinin işlediği insan hakları ihlallerine karşı duyarlı olduğu görülmektedir. Erkeklerin sistematik bir biçimde kadınları öldürüyor, tecavüz ediyor, işkence ediyor olmaları üstelik bu yapılırken ilgili devletin pasif (isteksiz) bir tutum takınması uluslararası insan hakları hukukunun kapsamına doğrudan girmemektedir. Bir başka deyişle uluslararası hukuk devlet eylemi içermeyen suçlara karşı görünmez bir tutum takınmaktadır (Charlesworth and Chinkin,1993: 66). Yapısal sorunlar münferit eylemler olarak değerlendirilerek bireysel cezai sorumluluk tartışılmaktadır. Başka bir açıdan uluslararası hukuk kadın hakları ihlalleri uygulayan devletlerin uluslararası sisteme katılımını engelleyen normları da barındırmaz. Örneğin Suudi Arabistan'da kadınların kamusal alanda çalışmaları ancak devletin izin verdiği sınırlar çerçevesinde olmaktadır. Buna rağmen Suudi Arabistan'ın uluslararası sisteme katılımını kadına yönelik ayrımcılığı sebebiyle engelleyebilecek uluslararası hukuk normu bulunmamaktadır.

Tarih boyunca savaş zamanı kadınların mağduru olduğu durumlardan birini de cinsel şiddet oluşturmuştur. Ataerkil korumacı değerler, savaş zamanlarında kadını erkeğin onuru olarak görür ve kadın namusunu korumayı erkek başarısının bir göstergesi olarak betimlerler. Buna bağlı olarak savaşın tarafları kadınlara cinsel şiddet uygulayarak aslında savaşılan düşman erkeğin zayıflığını vurgulayan bir tür aşağılama meydana getirirler. Yani kadın bedeni üzerinde zafer veya yenilginin emareleri gösterilir (Kutlu, 2014). Savaş dönemi kadınların maruz kaldığı bu cinsel şiddet 1300'lü yıllardan beri Lucas de Pera, Alberica Gentili, Hugo Gotius gibi hukukçular (Charlesworth and Chinkin, 1993: 68) tarafından zaman zaman dile getirilmiş fakat pratikte çok uzun bir dönem ciddiye alınmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar silahlı çatışmaların kurallarını 1899-1907 La Haye Sözleşmeleribelirlemiştir. Yine bu tarihe kadar işleyen örf ve adet hukukunda da kadınların maruz bırakıldığı cinsel şiddet uluslararası hukukun konusu olarak ele alınmaya değer görülmemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası 1949 yılında ise Cenevre'de imzalanan Cenevre Sözleşmesi, çoğunlukla kadını annelik ve hamilelik üzerinden koruma yoluyla aile şerefi bağlamında ele almış ancak 1977 tarihli Ek Protokol md. 76/1'de kadının kendisine özgün durumuna dair koruma getirilmiştir. 4 numaralı Cenevre Sözleşmesi md. 27 ise; savaş sırasında kadının maruz kaldığı cinsel şiddeti insan şerefi ve haysiyeti bağlamında ele almıştır. Cenevre 1 Sözleşmesine Ek Protokole kadar kadına yönelik cinsel şiddet muğlak ifadelerle dile getirilmiştir. Bununla birlikte Nuremberg Mahkemesi statüsüne kadar cinsel şiddet insanlığa karşı suç olarak görülmemiştir. Oysa ki kadınların savaş dönemlerinde maruz kaldığı bu sistematik eylemin psikolojik ve sosyolojik altyapısı failer açısından oldukça derindir (Altınsoy, 2022: 117-140). Feminist yaklaşım uluslararası hukukun kadın konusu ile ilgilenmemesi ya da feministlerin baskısı sonucu ilgilenmeye başlaması durumunu yasa yapım süreçlerinin erkek egemen oluşuna bağlamaktadır. Uluslararası hukukun ataerkil yapısı kadınları en çok ilgilendiren sorunları dahi kadınlara bırakmamaktadır.

Uluslararası hukuk kuralı yapım süreçlerinin dışında oluşturulan kanunların kadınların ne kadar lehine olduğu da feminist yaklaşımın uluslararası hukuka eleştirilerinden biridir. Yasa yapım süreçlerinde, objektif olduğu iddiasını taşıyan erkek hukukçular bulunur ve uluslararası hukukta yasaya konu olan insan çıkarları erkek ön yargıları taşır ve erkek konu edilerek kadının dâhil olması sağlanır. Bununla birlikte, eşitlik olarak ifade edilen unsur, kadının erkeğe oranla maruz kaldığı olumsuz şartlar ve kadının cinsiyetine yönelik fiziksel ve psikolojik yapısındaki farklılıklar düşünüldüğünde salt insan hakları hukuku çerçevesinde konuya bakmanın yetersizliğini ortaya koymaktadır. Bu neden kadın hakları özel teması bir zorunluluktur. 1979 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) ele alınması konumuz açısından önemlidir. Sözleşmeye

konu olan eşitlik erkeklerle aynı temelde medeni ve siyasi hakları konu etmektedir. Kadınlar ve erkeklerin cinslerine özgü durumları -biyolojik yapıları ve maruz kaldıkları sosyal kısıtlamalar- düşünüldüğünde bahse konu hakların bu şekilde ele alınmasının kadın açısından yanıltıcı bir eşitlik sunduğu görülmektedir. 2000 tarihli BMGK(Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi) 1325 sayılı kararı bu eşitliğe uygun olarak bütüncül bir çözüm sunmaktan uzaktır (UNSC, Resolution (S/RES/1325). Bu noktada sorulacak temel soru, erkeği esas alan bir düzenlemede kadının erkek üzerinden tanımlanma hali insan haklarının korunmasına eşitlikçi bir hizmet sunabilir mi? Bu noktada özellikle ampirik demokrasi teorisi bağlamında demokratik niteliği tam oturmamış toplumlarda kadın haklarına dair olan uluslararası sözleşmelere taraf olma sayısının daha az olduğu ya da taraf olunan sözleşmelerden çıkma veya sözleşmeyi ihlal etme oranlarının yüksek olduğu söylenebilir. Türkiye'nin kurucu üyesi olarak dahil olduğu tam adı Kadına Yönelik Şiddeti Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair İstanbul Sözleşmesi'nden tek taraflı olarak çekilmesi anlamlı bir örnektir. Benzer şekilde İHEB (İnsan Hakları Evrensel Beyanname) imzacısı olmayan Suudi Arabistan ve Güney Afrika gibi devletlerin kadın hakları özelinde bir yükümlülüğe dair irade göstermeleri evleviyetle mümkün gözükmemektedir.

Bununla birlikte jus cogens niteliğe haiz egemen eşitlik ve müdahale etmeme gibi ilkeler devlet yapısını korumakta, devlet ise radikal feministlerce ifade edildiği gibi kadın sömürüsünü erkekler adına hukuk aracılığıyla kurumsallaştırmaktadır. Örneğin modern devletin aile politikaları kadınlık rollerini biçimlendirmekte ve erkeklerin tahakkümü meşrulaştırılmaktadır. Feministler uluslararası hukukun, hükümetleri tarafından hakları ihlal edilen vatandaşlar adına sessiz kalmasına karşın, uluslararası hukukun da adaletsizliğin ortağı olduğunu ifade etmektedirler (Teson, 1993: 653). Devletlerin genelde insan hakları özelde kadın haklarına yönelik uluslararası hukuk sınırlamalarına dahil olmada isteksiz davranmaları, dahil olunan sınırlamalardan tek taraflı olarak geri çekilmesi, kadına karşı işlenen suçların yapısal değil münferit eylemler şeklinde değerlendirilmesi gibi hususlar temel bir anlayış ya da algılayış sorunsalına işaret etmektedir. 6284 sayılı kanunda kadına yönelik koruma tedbirlerinin yalnızca devletin meşru saydığı nikah akdi ile ele alınması ve nikahsız yaşayan kadının durumuna dair hususun göz ardı edilmesi yine bu yapısal sorunun bir örneğini teşkil etmektedir (Özkazanç, 2015:210).

10. Sonuç ve Değerlendirme

18. yüzyılda nüveleri atılan, 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise kolektif bir mücadeleye dönüşen feminizm kadınların cinsiyeti yüzünden maruz kaldıkları sömürüye karşı günümüze dek sürdürdükleri eşitlik ve özgürlük mücadelelerini ifade etmektedir. Feminizmin tarihsel gelişim süreci içerisinde feministler çeşitli anlayış ve ideolojilerden etkilenecek parçalı fakat temelde ortak bir amaç hareketinin parçasını oluşturmaktadırlar.

Feminist hareket kolektif bir mücadele halini almaya başladığında belirli hak ve özgürlük talebi ile hukuki eşitlik arayışlarını hukuk yoluyla arayan kadınlar, 1980 sonrası dönemde hukukun ataerkil niteliğini ve eril dilini sorgulayan kadınlara dönüşmüşlerdir. Hukukun eşitlik ilkesinin kadın yaşam pratiklerini yansıtmadığını ifade ederek hukuku kadın sömürüsünü kurumsallaştıran erkek egemenliği yasalar aracılığıyla güçlendiren bir araç olarak tanımlamışlardır. Buna bağlı olarak feminist yaklaşımın parçalı anlayışı hukukla mücadele yöntemlerine de yansımış ve çeşitli feminizm türlerinin hukuksal ideale varış yolları farklılaşmıştır.

Feminist hareketin uluslararası hukuka yönelik eleştirisini 4 başlıkta toplamak mümkündür; Bunlar;

- Yasa yapım süreçlerinden kadınların ikinci planda tutulması,

- Kadınların özgün durumlarının göz ardı edilmesi ve erkek merkezli hassasiyetler üzerinden yorumlanması,
- Örgütlerde eşit temsilin sağlanmaması,
- Kadın haklarının ihlaline dair denetim ve yaptırımların yetersiz olmasıdır.

Feminist yaklaşım içinde kadınların hukukla mücadeleleri ulusal alanla sınırlı kalmamakta kadınlar kendilerini uzunca süre görmeyen uluslararası hukukun da içine dahil olmak adına mücadelelerini sürdürmektedirler. Kadınlar cinsiyet pencerelerinden uluslararası hukukunataerkilliğini vurgulamış tıpkı ulusal hukukta olduğu gibi yasa yapma süreçlerinden kadınları dışlanıyor olmasını sorgulamışlardır. Bununla birlikte oluşturulan yasaların kadınları dikkate alma derecelerini analiz ederek uluslararası hukukun erkek standartlarıyla oluşumuna eleştiri getiren feministler uluslararası hukuk belgelerinin erkek ön yargıları taşıdığını dile getirmişlerdir. Bu açıdan kadınların yetersiz temsiline de yasa yapma sürecinde etkili olduğunu vurgulayan feministler kadınların yetersiz temsiline devletlerin bilinçli politikalarına dayandırarak insan hakları hukukunun ihlali olarak değerlendirmekte ve yine feministlere göre uluslararası hukuk bu noktada pasif tutum takınarak devletlerin ayrımcı politikalarını görmezden gelmektedir.

Kaynakça

- Altınsoy, Z. D.(2022). Bir savaş stratejisi olarak cinsel şiddetin Feminist teori ve Uluslararası Hukuk açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 23, 117-140.
- Atmaca, A. ve Ercan, P.(2018). Uluslararası güvenliği yeniden düşünmek: Uluslararası ilişkiler disiplininde feminist eleştiriler. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, (13).
- Arat, N.(2006). Feminist Hukuk. *İUKAD*, (9).
- Baer, J. A.(2015). *Feminist theory and the law. The Oxford handbook of political science*.Ed. R.E. Goodin). Oxford University Press.
- Beauvoir, S.D.(1953). *The second sex*. (ed. H.M. Parsley), Lowe and Brydone.
- Berkatay, F.(2011). *Feminist teoride açılımlar. Toplumsal cinsiyet çalışmaları. Anadolu Üniversitesi Yayını*, No:2312.
- Beşir, F.(2018). Kadın kurtuluş hareketi'nin 68'i. *Toplumsal Tarih*, (293), 34-39.
- Birdişli, F.(2017). *Güvenlik sorunlarına konstrüktivist bir yaklaşım: yapısal şiddet teorisi*. (Ed. O. Ağır), Türkiye'de siyaset ve uluslararası ilişkiler alanında güncel tartışmalar, Seçkin Yayıncılık.
- Blanchard, E. M.(2003). Gender, international relations, and the development of Feminist security theory. *Signs: Journal Of Women Culture and Society*, 28(4), 1289-1312.
- Brooks, R. E.(2002), Feminism and international law: an opportunity for transformation. *Yale Journal of Law & Feminism*, (14), 345-361.
- Brown, S.(1998). Feminism, international theory, and international relations of gender equality. *Millennium: Journal of International Studies*, 17(3).
- Butler, J.(2009). Toplumsal cinsiyet düzenlemeleri. (Çev. Begüm Kovulmaz), *Cogito*, (58).
- Cain, P. A.(2013). Feminist jurisprudence: grounding the theories. *Berkeley Women's Law Journal*, 4(2), 191-214.
- Charlesworth, H.(1993), Alienating Oscar? Feminist analysis of international law. *Studies in Transnational Legal Policy*, (25), 1-18.
- Charlesworth, H. and Chinkin, C.(1993), The Gender of Jus cogens. *Human Rights Quarterly*, 15(1), 63-76.
- Çakır, S.(2008). Kapitalizm ve patriyarkaya karşı: sosyalist feminizm. *Toplum ve Demokrasi*, 2 (4), Eylül-Aralık, 185-196.
- Dahl, T.S.(1987). *Women's law, an introduction to feminist jurisprudence*. (Translate Ronald L.Craig), Norwegian University Press.
- Demir, N. H.(2016). *Feminist perspektiften düşünce tarihinin köşe taşları ve ideal bir hukuk anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Donovan, J.(2005) *Feminist teoriler*.(Çev. Aksu Bora-Meltem Ağduk Gevrek-Fevziye Sayılan). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ecevit, Y. ve Karkiner, N.(2011). *Toplumsal cinsiyet sosyolojisi*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Emerson, T. et al(1971). The equal rights amendment: a constitutional basis for equal rights for women. *Yale Law Journal*, (80), 871-985.

- Emir, B. (2016). *Svetlana Aleksiyeviç'in kaleminden savaşan kadın anıları: Savaşın kadınsı bir yüzü yoktur*. (Ed. O. Yamaner). 20. yüzyılda savaş ve kadın, (146-159). Bilgi Kültür Sanat Yayıncılık .
- Eisenstein, Z.(1979). *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*, MontlyReview Press, London.
- Firestone, S.(2013). *Cinselliğin diyalektiği*. (Çev. Yurdanur Salman). Payel Yayınevi.
- Fineman, M.A.(1992), *Feminist theory in law: the different it makes*(1992). (Ed K.J. Maschke). Gender and American law. Newyork&London, Garland Publishing.
- Finley, L.(1998), The nature of domination and the nature of women: reflections on feminism unmodified. *Northwestern University Law Review*, 82.
- Frug, M. J.(1992), *Postmodern legal feminism*. Routledge.
- Gloria, W.(2000). *Feminizm herkes içindir*. Çitimbik Yayınları, İstanbul.
- Güneş, F.(2017). Feminist kuramda ataerki tartışmaları üzerine eleştirel bir inceleme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27 (2), 245-256.
- İnce, F.(2018). 68 kuşağı, ikinci dalga feminizm ve cinsel devrim üzerine mukayeseli bir değerlendirme. 20 Şubat 2023 tarihinde <https://www.tesadernegi.org/68-kusagi-ikinci-dalga-feminizm-ve-cinsel-devrim-uzerine-mukayeseli-bir-degerlendirme.html> adresinde erişilmiştir.
- Janus, K. K.(2013). Finding common ground: the role of the next generation in shaping feminist legal theory. *Duke Journal of Gender Law and Policy*, 20(255).
- Kolay, H.(2015). Kadın hareketinin süreçleri, talepleri ve kazanımları. *EMO Kadın Bülteni*, (3). 5-11.
- Kutlu, A.G.(2014). Armed conflicts and sexual violence against women: an inevitable accompaniment?. *KOSBED*, (28), 1-20.
- Leslie, H. and Drake, J.(1997). *Third wave agenda: being feminist, doing feminism*. University of Minnesota Press.
- Mackinnon, C.A.(1997). *Diference and dominance: on sex discrimination*(1984), (Ed. K.J. Maschke), Gender and American Law. Newyork&London, Garland Publishing.
- MacKinnon, C.A.(2015). *Feminist bir devlet kuramına doğru*. (Çev. T. Yöney ve S. Yücesoy).Metis Yayınları.
- Mcnamara, K.R.(1993). Whose security? feminism and international relations. *Journal of International Affairs*, 46(2). 547-553.
- Özdemir, Ö.(2015). Savaş ve çatışmalarda şiddetin kurbanları kadınlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8 (39), 310-318.
- Özkazanç, A.(2015), Feminizm ve hukuk üzerine eleştirel düşünceler. *Ankara Barosu Dergisi*. 2015(4), 205-210.
- Özlük, E.(2017). *Feminist yaklaşım*, (Ed. Ali Balcı ve Şaban Kardaş). Uluslararası ilişkilere giriş kavram ve teoriler. Küre Yayınları.
- Rowbotham, L. S. ve Wainwright, H.(1984). *Feminizm Sosyalizm ve eylemde birlik*. İletişim Yayınları.
- Savran, G.A.(2013). *Kadınlar neden savaşa karşı?*. Kanat Kitap.
- Sever, D.Ç.(2016). Hukuk eğitimine feminist bir bakış ve yöntem arayışları. *Hukuk Kuramı*, 3(3), 16-43.
- Smart, C.(1995). *Law, crime and sexuality, essays in feminism*. SAGE, London.
- Sheehan, M.(2005). *International security: an analytical survey*, Boulder, Lynne Rienner.
- Yüksel, M.(2003). *Feminist hukuk kuramı ve feminist düşünce teorileri*. Beta Yayınevi.
- Saigol, R.(2016). *Militarizasyon, ulus ve toplumsal cinsiyet şiddetli çatışma alanları olarak kadın bedenleri*. İletişim Yayınları.
- Sylvester, C.(1994). *Feminist theory and international relations in a postmodern era*, Cambridge University Press.
- Taş, G.(2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 163-175.
- Terriff, T. et. al.(1999). *Security studies today*. Polity Press.
- Tesón, F. R.(1993). Feminism and international law: a reply. *Va. J. Int'l Law*, (33), 647-684.
- Thornburn, D.(2000). Feminism meets international relations. *SAIS Review*, 20(2), 1-10.
- Tickner, J.A. and Sjoberg, L.(2007). *Feminism*. (ed. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith), International relations theories: discipline and diversity, Oxford University Press.
- Tickner, J. A.(1994). *Feminist perspectives on peace and world security in the post-cold war era*. (Ed. M.T. Klare). Peace & world security studies: a curriculum guide. Boulder&London: Lynne Rienner Publishers.
- Tickner, J.A.(2002). Why women can't run the world: international politics according to Francis Fukuyama. *International Studies*, 1(3), 3-11.
- Tickner, J. A.(2005). Gendering a discipline: some feminist methodological contributions to international relations. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(4), 2173-2188.
- Tür, Ö. ve Koyuncu, Ç.(2010). Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımı: temelleri, gelişimi, katkı ve sorunları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7 (26), 3-24.
- United Nations Security Council, Resolution (S/RES/1325).
- Ünlü, A.D.(2020). Uluslararası ilişkilerde kadınların barış hareketi: Barış ve Özgürlük için Uluslararası Kadın Birliği. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 20, 107-128.
- Vural, E. ve Kantar, G.(2022). Feminist ideoloji ve söylem karşısında hukuk. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 4(2), 34-43.
- Waever, O.(1995). *Securitization and desecuritization*. (ed. R.D. Lipchut). OnSecurity, New York: Columbia University Press.
- Yükselbaba, Ü.(2016). Feminist perspektiften hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (74), 123-138.